

**ФАЗИЛЬ
АБДУЛЖАЛИЛОВ**

Фазиль АБДУЛЖАЛИЛОВ

I

I

Фазиль
Абдулжалилов

*Көп топтамалы
шығарма*

Тузуювши
Ш. А. Курмангулова

ФАЗИЛЬ АБДУЛЖАЛИЛОВ

Добрт топламалы шыгарма

Редакторлык куьп: *Ш.А. Курмангулова*
Н.Х. Суюнова
М.А. Булгарова
С.А. Кукаева

РГБУ «Карашай-Шеркеш
республикалык китап баспасы»
ЧЕРКЕССК
2013

ФАЗИЛЬ АБДУЛЖАЛИЛОВ

Биринши топ

Повестьер

РГБУ «Карашай-Шеркеш
республикалык китап баспасы»

ЧЕРКЕССК

2013

В первом томе собрания сочинений одного из основоположников ногойской советской литературы, поэта, писателя и драматурга, члена Союза писателей СССР с 1935 года Ф.А. Абдулжалилова представлена проза – повести, написанные в разное время. В них автор показывает дореволюционную жизнь ногойского народа, поднимает тему войны, обращается к проблемам нравственности.

А $\frac{4802490100-2}{9П1(03)-2012}$ 2—2013

ISBN 978-5-7289-0314-7

© Абдулжалилов Ф.А., 2013
© РГБУ «Карашай-Шеркеш республикалык китап баспасы», 2013

Каты агындай эди яшавы...

*Элим уьшин йыр язсам,
Таварыхка дан болым,
Язган язув йойылмас.*

ШАЛ-КИЙИЗ

Атаклы Шал-Кийиз шайирдинъ юз йыллар артта айткан соьзлери аьлиги заманда да маьнели. Туврасы да сол, аьр язувшыдынъ, ша-йирдинъ, шаьйдединъ язганлары оьмирлерге эстелик болып барады эм бараяк. Фазиль Апасович Абдулжалиловтынъ язган асарлары да йойылмай, халкынынъ, элининъ маданиятында уйкен орынды тутады. Онынъ шыгармалары тек ногай халкына белгили болып калмай, аты оьзге миллетли халklarда да сый ман айтылады. Фазиль Апасович аьлемет аьдемсуйер, керек заманда аьдемге колын созбага асыгатаган эди. Ол оьзи кувнак аьдем болганнан себепли, тоьгерегиндегилерди де коьнъилли этпеге суййип, тоьгерегине йыйылатаган яс язувшыларга йылувлыгын берип, билгенин кызганмай, оларга ярдамын тийгистип, язув сулыбына уйретип турган.

Фазиль Апасович Абдулжалилов ногай совет адабиятынынъ негизин салувшыларынынъ бириси. Яшавын ногай адабиятына багыслаган язувшы, XX оьмирдинъ 30-ншы йылларыннан баслап, кырк-йыллык яратувшылыгында йырма алты китаптынъ иеси болган. Олардынъ ишинде романлар эм повестьлер, хабарлар эм ятлав йыйынтыклары, пьесалар эм поэмалар. Язувшыдынъ китаплары, бизим республикада яшайтаган миллетлердинъ тиллерине эм орыс тилине коьширилип, коьлем окувшыларга белгили.

Ф. Абдулжалиловтынъ яратувшылык дунясы айлак бай эм кызыклы. Онынъ кара соьз (проза) шыгармалары шебер тили мен окувшыды оьзине тартады. Китапларыннан акыллылыкты аньлап, кенъесуйвди сезип, ярасыклы язылган табиат суьвретлевине сукланып, шынты художестволы усталыкты коьрип, муьсиревли боласынъ. Ф. А. Абдулжалилов аз яшаган, болса да алпыс йылдынъ асламын ол оьз халкынынъ маданиятын, саниятын, адабиятын оьрлендирувьге багыслаган. «Апас улы Фазильди уста новеллист, драматург, поэт, повесть жанрынынъ шебери, романист, критик, ногай адабият кадрларын тешкерувли тербиялавшы эм баска тиллерден ногайшага коьширувьши экенин коьремиз» — деп язады аьлим А. Сикалиев «Яшавга шолпа туьсип» деген макаласында («Бакты» — 125).

Фазиль Апасович Абдулжалилов 1913-нши йылдынъ 1 мартында, Минераловод районынынъ Канглы (Куьми) авылында ярлы эгиншидинъ абелинде тувган. Атасы Апас Тигисович Абдулжалилов 1920 йылдынъ ортасында, аьели мен Карамьрзай, сонъ Орак авылына (Эркин-Юрт) коьшеди. Кыралда болган туьрленислер, социалист куры-

лыслар яс Фазильдинъ коьз алдында озадылар. Эм коьп затлар кишкей ястынь эсинде калады, сонъ ол оззининъ коьргенин, билгенин кагытка туьсирип, окувшылар ман боьлиседи.

Фазильдинъ балалык эм яслык заманы Кобан бойында озады. Кобан онынъ тербеткен бесиги, ишкен таьгли сувы, сырын тоьккен ягасы, олтырып, ойын айткан йолдасы болады. Кобан акында коьп ятлавлар эм поэмалар язады: «Коьпти коьрген Кобансув», «Яна келдим яганъа», «Кобансувым, аьруьв сув», «Шувылдайды Кобансув».

1927 йылда Черкессктеги педтехникумга туьседи эм мунда онынъ яратувшылык йолы басланады. Ф. Абдулжалилов коьп окыйды, коьп билгиси келеди. А. Ш. Джанибеков мектебте окытувышы болып исленнен себеп, ол яс окувшыларга тувган тилин бааламага эм терен уйренмеге ярдам этеди. Эне соннан болартагы Фазильдинъ халк авьызлама яратувшылыгын аьруьв билип, оны тийисли кепте кулангань.

1931 йылдан алып газетада куллык этип баслайды. Газетадынъ ногай боьлигин басшылаган Асан Курмансеитов Ф. Абдулжалиловты озине алып, газета куллыгына уйретеди. Онда Фазиль Апасович кишкей хабарлар язып, калемин сынап баслайды. «Орув компаниясы келди» деп биринши ятлавы 1931 йылда «Адыгее псаучья» — «Кызыл Шеркеш» газетасында баспаланып шыгады. Бу ятлав язувшыдынъ уйкен яратувшылык йолына кишкей сокпак салады.

1933 йылда Обком ВКП (б)-дынъ токтасы ман илми-тергев институтынъ негизинде аспирантура ашылады. Ф. Абдулжалилов аспирантурага туьседи. Оьзи язгандай: «Мен аспирант болганда, ногайлардынъ тарыйхын, адабиятын терен билмеге шалыстым». Аспирантура ярылганнан сонъ, Ф. Абдулжалилов илми-тергев институтта И. Атуов эм М. Санглибаев пан бирге илми куллыкшы болып ислейди. Ол адабият эм тил мен каьр шегеди, мектеблерге окув китаплар язады. Сол халкка керекли эм маьнели исти Ф. Абдулжалилов кавгадан кайткан сонъ да бажарады.

Ф. Абдулжалиловтынъ адабият-яратувшылык аьрекети ямагатшылык куллыгы ман тар байланысып барады. Ол область газетасынынъ ногай боьлигининъ басшысы, сонъ комсомол эм партиялык куллыкта да белсинли катнасады. XX оьмирдинъ 20-30-ншы йыллардагы яс аьдемлердынъ бактысына усай эди Ф. Абдулжалиловтынъ бактысы да. Олар баьриси де янъы яшавды курмага партияга ярдам этип, халк арасында уйкен агитация куллыгын юргисткенлер. Оькимет басшылыгы ман мектеблер, клублар, библиотекалар ашылып, китап баспасы уйгынланып, газеталар шыгып басланган заманларда аьр ерге де билими болган куллыкшылар керекли болганнан себеп, мектебти аьруьв кутылганлар техникумларда, училищелерде окыйдылар. Окув отанларын етимисли битиргеннен сонъ, халк арасында, маданият учреждениелерде, партия куллыгында, баслапкы вакытта ярыкландырувышы куллыгын да етимисли юргистедилер.

Отызыншы йыллар ногай адабиятыннынъ туьзилуьв эм оьсуьв, оьрленуьв йылары болады. Ногай адабиятына бир кесек яс язувшылар, шайирлер келдилер. Тек отызыншы йылларда М. Курманалиевтинъ «Балалар уьшин заман йырлары (1931), «Такпаклы ятлавлар» (1934), Х. Булатуковтынъ «Фатимат» пьесасы (1932), «Эки яшав» повести (1936),

Б. Абдуллиннинъ «Батрак» (1932), «Енъилген явлар» (1932), «Эмбек енъенде» (1934) пьесалары, «Кызыл шешекейлер» (1932), «Кыр баътирлери» (1934) романлары, Ф. Абдулжалиловтынъ «Мурат шахарда не коьрди» (1932), «Эки дунья» (1932), «Биз социализм кураймыз» (1933), «Эриншек – Керей» (1932) балаларга хабарлары, «Коьплерден экев» (1936) повести, И. Мирзаевтинъ «Балалар йыры» (1934), «Темир Булат» (1935) поэмасы, Х. Карасовтынъ «Алдын балаларды ким оқыткан эм кайтип оқыткан» (1933) эм коьп баска китаплар дунья коьредилер.

Ногай совет адабиятында бай ногай авызлама яратувшылыгынынъ дестанлары, баътир йырлары янъы поэма жанрынынъ тувувына демев берген. Биринши язувшылар, шайирлер халктынъ яратувшылыгын аьруьв билгенлер. Ф. Абдулжалилов та эпоска уйкен эс этеди эм ногайдынъ асыл тили мен «Коьпти коьрген Кобансув» деген поэмасын язады. Бу поэмада шайирдинъ уйкен художестволык усталыгын, зеренлигин коьремиз. Ф. Абдулжалилов озининъ поэмасында эпикалык кепте оз халкынынъ революциядан алдын эм сонъ калай яшаганын коьрсетеди. «Коьпти коьрген Кобансув» биринши кере 1936 йылда, сонъ 1940 йылда, 1950 йылда да баспаланады, аьр заман автор туьзетеди, бир кесек затлар косады, тил ягыннан байытады:

— Тав астыннан созылып,
Ярга, таска согылып
Шыгып тоьмен бараман,
Кая, ярлар ара ман...

Яшав завкы, наьвмети,
Ойын, куьлки оьрнети
Байлар кавым колында
Болган баьри бурында...

Бу поэма ногай халкынынъ аьвелгиси эм аьлиги заманы акында. Поэма ногай адабиятында поэма жанрынынъ оьрленуьвине уйкен косым болады.

XX оьмирдинъ отызыншы йылларында Ф. Абдулжалилов уйкен прозага биринши абытлар этеди. Ол энъ алдын балаларга деп хабарлар язады. 1936 йылда Ф. Абдулжалилов «Коьплерден бирев» деген биринши автобиографиялык повестин баспалайды. Автор бу повестьте революциядан алдын ногай халкынынъ яшавын сувьретлейди, ама автор повестьти сонъына дейим язып кутылмайды. Бириншилей, ол репрессияланган, тек 1939 йылда тутнактан шыгады. Ол тутнактан босап келгенде, колы сувьрмайды, каарланмайды, алааллыкты йойган йолдасына оьпкелеп, куьлыгын тасламайды. Калемин алып, юрегине яшавдынъ коьнъиллигин кондырады. Кайтара тоьгерегине яс-явакды йыйып, оларга йол коьрсетип, язганларын туьзетип, уйретув йолын мойнына алады. Экиншилей, тутнактан босаганлай, кавга басланып, ол мырадына етпей, язаягын язалмай, оз ыркы ман Элин явдан коршаламага кетеди. Эли, халкы кыйынлыкта, ол шет турып боларма? Сондай совет системасына, халкына алал болган аьдемди «халк душпаны» деп капарма?

Ф. Абдулжалилов тек прозада эм поэзияда токталып калмайды. Онынъ «Енъилген явлар» деген пьесасы 1936 йылда дунья коьреди. Бу пьесада автор ногай авылларда коллективизациядынъ биринши абыт-

лары акында хабарлайды. Сосы йылларда Ф. Абдулжалиловтынъ язув сулыбы оьседи, оьзи де усталанады эм онынъ тоьгерегине язувшылар уйымласадылар.

Онынъ коьп критикалы макалалары, кенъеслери яс язувшыларга уйкен ярдам этеди. Айтпага, 1935 йылда «Красная Черкесия» газета-сында Х. Булатукотынъ «Фатимат» пьесасына орыс тилде «Еще раз о пьесе Х. Булатукова «Фатимат» деп рецензия язады. Сонъ М. Курманалиевтинъ А. С. Пушкиннинъ «Царь Солтан» поэмасын орысшадан ногайшага етимисли коьширгени акында «Мукаят этилген ис» (1940) деп макала шыгарады. «Туьнегуьн, коьп болмай, янъыларда» деген макаласында (1940) ногай тилининъ тазалыгы акында оьз ойларын газета бетинде айтады.

Ф. Абдулжалиловтынъ усталыгынынъ, язув сулыбынынъ оьсуйвине ногайдынъ авызлама яратувшылыгы уйкен себеп этеди, орыс язувшыларынынъ шыгармаларын ногай тилине коьшируув аьрекети де сулып оьстируувдинъ мектеби болады. Ол орыс халк яратувшылыгыннан «Вольга эм Микула», «Илья Муромец эм Соловей — разбойник», орыс классика литературасыннан А. Пушкиннен, И. А. Крыловтан, М. Ю. Лермонтовтан, Н. В. Гогольдан, И. С. Тургеневтен, Н. А. Некрасовтан, Ф. Г. Короленкодан, И. А. Гончаровтан ногай тилине коьширеди эм баьриси де 1950-1954 йылларда 5 эм 6 классларынынъ хрестоматияларына киредилер. Оннан баска болып Ф. Абдулжалилов 1950 йылда В. Катаевтинъ «Сын полка», В. Пановадынъ «Ясный берег» эм коьплеген орыс язувшыларынынъ шыгармаларын ногай тилине коьширип, ногай окувшыларды орыс адабияты ман таныстырады эм онынъ бай маданиятына кызыксынув тувдырады.

Уйкен Аталык кавга язувшыдынъ мырадын бузады, бир кесек заманга йолын бувады. Ол калемин колга алмага тек кавга кутылган сонъ амал табады. Кавгадан сонъ аьдем яшавга баскаша карайды. Кавгадынъ кара юзин коьрген, кыйынлыгын шеккен, йолдасларын йойып кыйналган Ф. Абдулжалилов кавга акында язбай болмайды. Ол тема сонъгы шыгармаларында да уйкен орынды алады. Кавга оны берк этеди, каарландырады, яшавга баа берип уйьретеди, аьдемнинъ сыйын билдиреди.

Кавгадан кайткан Ф. Абдулжалилов баьрисин де янъыдан курамага керек заманга туьседи. Мектеблер, газеталар, китап баспасы янъыдан куллык этип баслайдылар. Кавгадан сонъ А. Джанибеков, М. Курманалиев, З. Кайбалиев, Ф. Абдулжалилов эм баскалар мектеблерге китаплар язып, хрестоматиялар туьзбеге керекли болдылар, эм олар оьзлерининъ куьшин, билимин аямай маданият исине коьмиледилер.

1949 йылда «Куьшлилердинъ аьели» повесттинъ биринши варианты «Ставропольский альманах» журналында («Ставропольский альманах», 1949, №5, 7-109 бетлер) баспаланып шыгады. Сонъ толы кепте 1950 йылда баспаланады. Бу повесть озган кавгадынъ темасын коьтереди. Автор оьзи кыйынлык коьрип, кавгада болганнан себеп, повестьти уйкен усталык пан язады. Повесть Черкесия областининъ адабият яшавында биринши, эм автор оьзининъ повести мен область

язушыларына уьлги болады. Онда автордынъ зегенлигин, усталыгын, тилге шеберлигин, келбетлерди суьвретлеп билуьвин, композициясын усташа туьзуьвин, сюжетти ызлы-ызыннан бардырувын коьремиз. 1957 йылда «Асантай» деген повести баспаланады.

«Куьшлилердинъ аьели» эм «Асантай» повестьлерин Ф. Абдулжалилов орысшага оьзи коьширген. «Аьр бир образдынъ аьруьв язылганы, керекли соьзлер табылганы автордынъ усталыгын коьрсетеди» — деп язады В. Туренская.

Язушы эм критик В. Кабаченко: «Ф. Абдулжалилов оьз яратуьшылыгында геройларынынъ келбетлерин ашык эм тувра кепте коьрсетпеге шалысады эм уьйкен етимис табады. Повестьте баска персонажлар да тийислисинше коьрсетилген эм бас геройдынъ маьнесин туьз аьгламага уьйкен ярдам этеди», — деп белгилейди. Бу повестьлерге окуьшылар да, критиклер де эс эткенлер эм тийисли белги бергенлер.

Ф. Абдулжалилов 1936 йылда кутылмаган «Коплерден экев» деген автобиографиялык повестин «Асантай» деп атап, 1957 йылда баспалайды. «Асантай» — язушыдынъ ярык шыгармаларынынъ бириси. Шыгармада яшав аьллерин тувра кепте, онда катнасатаган аьдемлердинъ турысын, ойын, кылыгын, иш эм тыс дуньясы ман таныстырмага, оларга тувра, окуьшы ьйнангандай болып, катнасуьшылардынъ кылыгын тийислише коьрсетпеге уьйкен зегенлик керек. Эм сол зегенлик эм усталык язушыда бар эди. Тил ягыннан карасак та, бу шыгарма йогары художестволы тил мен язылган. Фазиль Апасовичтинъ яшавды терен билуьви, тилге айлак бек шеберлиги, уьйкен сулыбы окуьшыларды оьзине бойсындырадылар. Повестьте халктынъ кыйынлы яшавы орын табады. Бу темады Ф. Абдулжалилов сонъгы китапларында да коьгтереди. Неге десе ол оьзи де эки заманда яшаган — революциадан алдын эм сонъ. Бала болып коьргенин эсинде саклаган, язуьшы болганда художестволы кепте оны эскереди.

Повесть «Асантай» — автордынъ уьйкен етимиси. Композиция, сюжет, тил ягыннан, келбетлер туьзуьв, социаллык тенъсизликти тийислише коьрсетуьв, йогары художестволы оьлшем мен язылган шыгарма болады.

Ф. Абдулжалиловтынъ бу повести автобиографиялы. Ол оьзи Саламатиннинъ еринде, пишеншалга барып ат айдавшы, сонъ казаншы болып куьллык эткени акында оьзининъ баспаланмай калган тептеринде ашык язады.

Ф. Абдулжалиловтынъ байтереги онъысты 50-60 йылларда береди. Ол проза эм поэзия ман да бирдей каьр шегеди. Онынъ эпикалык романы «Каты агын» — биринши китабы (1959); повестьлер «Наьсип ерде ятпайды» эм «Аьруьв нышан» (1961); «Бес камышы — берекет» — романнынъ экинши китабы (1966); «Калем колга туьскенде» (1969) — ятлавлар эм балладалар; «Ярбаста бир авылда» (1962); «Йоллар, йоллар» (1964), «Атадынъ улы» (1968), «Куба шанъ» (1970); литература — критикалык макалалар «Адымнан адым» (1972), сайламлар — «Фазиль Абдулжалилов» (1973). Бу китап Фазиль Апасовичтинъ 60 йыллык мерекесине багысланып шыгады. 1982 йылда Ф. Абдулжалиловтынъ

«Аруув нышан» повестьлер йыйынтыгы дуния коьреди. Йыйынтыкты С. И. Капаев эм Ш. А. Курмангулова туьзгенлер, кирис соьзин Ш. А. Курмангулова язган. Ф. Абдулжалиловтынъ бу шыгармасы язувшыдынъ 70 йыллык мерекесине багысланады.

Онынъ китапларынынъ коьбиси орысшага коьширилип, Москва, Ставрополь, Черкесск калаларында баспаланадылар.

Ф. Абдулжалилов «Каты агын» эм «Бес камышы — берекет» уйкен эпикалык романлардынъ авторы. Романнынъ прологын ол 1936 йыл «Куьппе-куьндиз» деген хабарында язган эди. Ама онынъ ызын язбага амал болмай, тек эллинши йыллардынъ сонъыда роман этип баспалайды. Ол элде болган, сонъ айырым бир ногай авылында коллективизация калай басланганын, йолларында кайдай буршавлар турганын, колхозлардынъ курылувларын коьрсетеди. Эне сол заманда Ф. Абдулжалилов эпикалык роман язбага мырад этеди, прологта язувшыдынъ мырады сезиле эди. Эм оьзининъ мырадын тек 1959 йылда «Каты агын» романын язганы ман толтырады.

Роман «Каты агын» — ногай адабиятында уйкен етимис. Ногай авылларында социализм курылысынынъ калай барганы, онынъ етимислери, Совет власти берген яшавда ярлы халктынъ орны, коммунист сезимлерининъ оьсуьви, каты класс куьреси, колхозлар туьзилуьви — эне сондай кенъ болады романнынъ бас темасы.

«Бес камышы — берекет» романнынъ туьп маьнеси — авыл аьдемлерининъ яшавларында, олардынъ акыл-анъламларында болган уйкен туьрленислер. Шыгармадынъ туьп маьнесин Абдуламиннинъ бу соьзлеринде коьремиз: «Кешединъ каранъасын коьрген, куьннинъ ярыгына суьйинер. Коьрип турган буьгуьнимиз — атып келеятырган таза танъ... Бес камышы кайда болса, берекет те сонда».

30-ншы йылларда коьп ногайлардынъ билимли, йигит яслары оькиметче туьрли куллыкларда ислейдилер. Олардынъ бириси — Хасан Шахимович Булатуков. Ол партия обкомынынъ экинши секретари болып куллык эткен. Фазиль Апасович болса, сол ок йылларда комсомол обкомынынъ секретари болган. Бир-бирлерин аруув таныган, бир куллыкты этедилер, экевлери де — язувшылар. Коллективизация заманларда Х. Булатуков ногай авылларына коьп барады, янъы яшавды авылларга эндиirmeге уйкен косым этеди. Сол затларды аруув билген Фазиль Апасович романда Аскат Булатовтынъ прототиби этип Хасан Булатуковты алады. Устаз Аминнинъ прототиби Ф. А. Абдулжалиловтынъ биринши окьгувшысы, ногай халкынынъ ярыкландырувшысы А.-Х. Ш. Джанибеков болады. Устаз болып, балаларга билим урлыгын шашкан аьдемди ашыктан ашык суьвретлейди эм ога уйкен сый береди.

Л. А. Бекизова булай язады: «Ф. Абдулжалиловтынъ шыгармаларында язувшы тек тарыйхлык якка эс этип калмайды. Онынъ эсин — аьдем, онынъ бактысы, яшавы, онынъ дунияга карасы эм дуния сезими, янъы морали эм эдаплыгы алады. Баьри болган ислерди аьдемнинъ бактысыннан коьрсетеди. Язувшыды оьзине тек маьнели (рациональное) ягы тартып калмай, аьдемнинъ оьзлестируьв (восприятие) сезимине де уйкен эс этеди: не мен яшайды аьдем туьрли заманларда, не зат оны кыйнайды, кайдай ойлар оны бийлейди, онынъ ямагатта орны, дунияга

карасы. Мине сосы соравлар язувшы Ф. Абдулжалиловтынъ эсинде, эм ол оларды шыгармаларында шешпеге шалысады» (Л. Бекизова. — «Слово о ногайской литературе», 1972, 59 б.). Акыйкатлыгы да сол, язувшы алдына салган борышларын тийислисинше шешеди эм толтырады.

Ф. А. Абдулжалилов поэзияга уйкен эс берген, яратувшылык йолын да шайирликтен баслаганнан себеп, оны арт тасламайды, эплестире барады, йыйынтыкларын да баспадан шыгарады: «Шувылдайды Кобансув» (1955), орысша ятлав йыйынтыгы «Кубань — моя песня» (1957), «Калем колга туьскенде» (1969). Бу йыйынтыклар ногай адабиятына уйкен косым болады. С. Капаев булай язады: «Бу йыйынтыкларда окувшы коьп аьруьв ятлавлар таппага болаяк. Поэттинъ аьр бир ятлавы поэзияга каты адым ман киргенине шаат болады».

Ф. Абдулжалилов оьз яратувшылыгына уйкен эс бергеннен себеп, аьр язувшыдан да соны излеген. «Тептир, поэт, юректи» деген ятлавында язувшы ятлав аьдемнинъ коьнъилине етип, кайгысын шашпага, коьнъилин коьтермеге, аьдемди янландырмага, юректи кувандырмага, янгы сезим тувдырмага керегин ашыклайды:

Колынъдагы калем мен
Авдар соьзлер тавып сен,
Тептир, поэт, юректи,
Отлы соьзлер тавып сен.

Язувшыдынъ поэзиясынынъ тамамы — онынъ сонъгы поэзия йыйынтыгы «Калем колга туьскенде». Йыйынтык тематика ягыннан бай, иш маьнесине коьре терен ойлы, уйкен философиялык сезим береди. Фазиль Апасович аьдемнинъ ишиндеги сырын билген шынты лирик. Ол да тез яраланатаганлардан эди, неге десе онынъ юреги юм-сак. Ол язувшылык аьрекети уьшин яратылганына «Шагы етсе» деген ятлавы шаат:

Шагы етсе,
Шагылысып, йылтырап,
Ятлав оьзи
Ятар сенинъ алдынъа,

Шоршып алып,
Калеминъ де калтырап,
Конар сенинъ
Калтыраган колынъа.

1957 йылда бизим Карашай-Шеркеш областимиз Россияга косылганлыгы 400 йыл болганын байрамлайды, эм Москвада литература эм искусство декадасы озады. Декадады Фазиль Апасовичтынъ соьзлерине эм В. Мураделидинъ анъына язылган йыр ашады. Ол поэттинъ «Сонмей янар» деген ятлавы эди. Авыллардан бизим бас каламызга дери белгили болды ногай язувшысынынъ ятлавы. Ол йыр радиовещаниединъ алтын фондына кирген.

Айлак бай ногай тили. Онынъ байлыгын, теренлигин авызлама халк яратувшылыгын окысанъ, билесинъ. Тил байлыгы акында Абдулжалилов булай язады:

Калай байсынъ,
Тувган тилим, ана тил.
Калай терен,
Калай бир сен туьпсизсинъ!

Байлыгыньды
Байыр этип ким алар,
Карзынаньнын
Энь туьбине туьссин ким?

Фазиль Апасович лирика ятлавлар да яза эди. Онда биз онынъ иш дуньясын, уйкен суьюв бийлегенин, бирер ерде анъламавлык, ялгызлыктынъ мунълы давысын да эситемиз: «Алтыншаш», «Олтыргыш», «Ялгыз терек», «Ким уьзер», «Янсанъ экен», «Куьн тувар», «Шабденим» эм баскалар.

«Ялгыз терек» ятлавында лирика геройы оьзин ялгыз шайкалып турган терек пен тенълестиреди. Анълав таппай ялгызлыкта кыйналган аьдем ол ялгызлыкты аьруьв биледи эм анълайды:

Ялгыз калган — ол языктынъ
Куьни болар,
Ол яшавдынъ туьсип келген
Туьни болар.

Мен билмесем оны, терек,
Кимлер билер,
Мен боьлмесем, сол кайгыньды
Кимлер боьлер!

Лирикалы ятлавларында Ф. Абдулжалиловтынъ алал юреги, таза ниети, уйкен суьйими ашыктан ашык коьринеди:

Йолда юрип калдырган
Тапларыньды суьемен.
Коьзлериньнен тыгырган
Ясларыньды суьемен.

Ашувланган шагыньда
Янганыньды суьемен.
Несин тизип айтайым
Болганыньды суьемен.

Фазиль Апасович уйкен ямагатшылык куллык та юргисткен. Ол область язушылар биригуьвининъ секретари болып ислеген. Сонъ Москвада М. Горький атлы Литература институтындагы йогары литература курсларын кутылган. Ол I-нши эм II-нши РСФСР язушылар създининъ делегаты, III СССР язушылар създининъ делегаты болган.

Ф. Абдулжалилов яс адабият куьшлерин тербиялавга да уйкен косым этеди. «Ногай халкынынъ бугуьнги соьз усталарынынъ таянган Аскар тавы, сув ишкен ак Кобаны болган, адасканга йол берген, йыгылганга кол берген, оьз басымнан коьп сыйпап, каршыгадай куьзеткен, кайын октай туьзеткен баалы аьдемим Фазиль Апас улына юрегим кувнап эстелик уьшин беремен», — деп язады аьлим А. Сикалиев язушыга эстеликке берген китабында (А. Сикалиев. «Айт десенъиз, айтайым...». — 23.09.71 й.). Онынъ кенъесин излеп тек ногай язушылары тувыл, баска миллет язушылар да келедилер. Эм олар Фазиль Апасовичке «бизим Фазиль» деп, оьктемсип айтадылар. Ол оьзининъ ярдамын газеталардынъ бетиннен адабият-критикалык макалалары, обзорлары ман, язушылар ман йолыккан вакытында да этетаган эди.

Критикалык куллыгын ол 1930-ншы йылларда баслаган. Эм коьп йыллык аьрекетининъ тамамы болып онынъ «Адыман адым» деп

аталган китабы 1972 йылда шыгады. Онда окувшы ногай совет литературасынынъ оьсуьв йоллары акында язувшыдынъ сейирли ойларын таппага боляк. Яс-явкады уьйреткен «Ятлав ялынлы болсын», «Усталык керек, усталык», «Ясларды тербияламага керек» эм сондай баска макалалар бар. Яратувшылык куллыгын оьзи аьруьв билгеннен себеп, «Язувшыдынъ лабораториясында» деген аьлемет аьруьв макаласы Суьюн Капаевтынъ яратувшылыгын тергейди эм йогары белги береди: «А эгер соьз аты яхшы танылган ногай язувшысы Суьюн Капаевтынъ акыннан бара болса, биз билмеге керекпиз, онынъ творчестволык бавы бизим язувшыларымыздынъ арасында баьриннен де бай эм баьриннен де онъ емис берип баратаган бавлардынъ бириси болады». «Оьткир калемли язувшы» деген макаласы К. Б. Оразбаевтынъ яратувшылыгына уьйкен сый эм маьне берип язылган.

Фазиль Апасович тек ногай адабиятына тувыл, савлай миллет адабиятына оьзининъ яратувшылыгы ман белсинли косым эткен эм уьйкен сый берип, 1962 эм 1973 йылларда эки кере «Сый белгиси» ордени мен савгаланалды. Фазиль Апасович Абдулжалиловтынъ тек ногай окувшыларынынъ арасында тувыл, баска миллет окувшылар арасында да сыйы уьйкен. Коплер онынъ зегенлигине басын ийип, язган шы-гармалары оларга аьлиге дейим уьлги болганын белгилейдилер.

Фазиль Апасович Абдулжалиловка уьйкен сый берип, «Аты айтылады» деген макаласында Суьюн Имамалиевич Капаев сосы акыйкат соьзлерди язады: «Фазиль Абдулжалилов халкымыздынъ адабиятын оьрлендирмеге канын-янын берген аьдем болады. Бизим бабаларымыз «Эр эсими — эл юрегинде» дегенлер. Оьз исин ол эрдей белсенип этетан эди, эм онынъ эсими халкынынъ эсиннен эш кетпес. Аты мутылмай несилден несилге айтылар!»

Ш.А. КУРМАНГУЛОВА,
филология илмилерининъ
кандидаты

ΠΟΒΕΣΤΥΛΕΡ

АСАНТАЙ

*Бизим куьнлердинъ тавлы
яс-явкаларына багыслайман*

Автор

Биринши басы

1

Бир кайта Межит Ибрагим-казанлыдынъ туькени-не барды: оннан борышкага бир куьренъке туз тилеек болган эди. Болган уьшин, Ибрагим-казанлы бермеди.

— Ана алдынгы борышынъ он бес каьпикти аькел, ол заманда берермен, — деди туькеннинъ иеси, екире берип.

Межит уьйине аякларын акырын алып басып, айлак бек буюкирейип, тоьгерегиндеги затларга эс бермей кайтты. Юка яклы, узын бойлы картгы авыр ойлар баскан эди. Коьк туьсин коьптен бери йойып кутылган аз-маз битик коьзлери, туманласкан алыстай болып, куьнъирт эдилер. Тыртыклар сызгышлаган, оьткир екли арыкай бетине тамам такатты таьвескенлик энген эди.

Межит айлак колайсыз яшайтаган эди. Ондай аьдемлер акында «болган байлыгы аясына сыаяк» деп айтадылар. Эне опырайды, мине опырайды деп турган бир яман эски уьйи, тоьгерегинде корасы болмаган эм ишин алабота баскан каралдысы — эне тек сол эди онынъ болган заты. А аьели — оьмири авырый юретаган пишеси, аьли де ясы толмаган улы Асантай эм онынъ оьзи — яшамага керек эдилер: ас ишпеге эм кийим киймеге керек эдилер. Ама кайтип яшамага керек? Куллык этип, авыл байларыннан бир зат табарман деп сенмеге боляк тувыл ды. Оны айтпаган заманда да, Межиттинъ энди алдынгы, яс замандагы куьши йок эди. Соннан себеп Межиттинъ аьели, онынъ окын-окында таба туратаган затына «авызга бар, тамакка йок» дегендей этип, не де болсын бир яшайтаган эди. Бу

йыл Межит тап орадаынъ алдында Исхак-молладынь азбарынынъ тоьгерегин айландырып эндек казып бир пуд бийдай тапкан эди. А онынъ алдында ол Байшорага пеш салып, уйге эки он доьрт акша аккелди.

...Тар орамда сав йыл бойында курымай, бакабок басып, тамам сасып калган батпаксувды айланып объеятырган еринде Межитке бирден кара-торы айгырына минип бир якка бараятырган Азиз — Боранбайдынъ киеви — йолыкты.

Карт пан туслас келе берип, Азиз аттынъ тизгинин тартты да токтады:

— Салам аьлейкум, Межит, — деди Азиз.

Межит уйкен ойларга толып турган басын асыкпай коьтерип алды да:

— Аьлейкум салам, — деген явапты кайтарды.

— Аьруьвсинъме?

— Аьруьвмен, Аллага шуькир, — деди Межит, а оьзи ишиннен «Меним куьним тувсын сага» деп ойланды.

— Яшавынъ калай ды? — деп сорай берди Азиз.

— Я Алла, сен бер деп яшаймыз.

— Береме, аьше? — деп сорады Азиз, куьлкисин мыйыкларынынъ астына ясыра берип.

— Бергеннен эсе де, оллахый, Азиз, бермеген куьнлери коьп болады, — деди Межит эм, басын шайкай берип, куьрсинди.

Карттынъ явабы байдынъ киевине ярамады, эм ол соьзин туьрлендирип:

— Улынъ боспа, Межит? — деп сорады.

Сол сабатлей ярлылыктан оьмири кесилип юрген Межиттинъ юреги куьлп-куьлп этип согып, ойында бир сеним тувды.

— Бос, Азиз, бос, — деди бу, тезлендирип.

— Ол заманда сен оны мага йибере кояш. Бир куллык табылып туры, — деп Азиз, домбай кыска бармаклары ман эрин уьстинде тоьгерекленип турган кишкей мыйыкларын шыйратып алды да, артынсыра косты, — йибер, Межит, ынжынтпан.

Межиттинъ карт юреги тагы да бек куьлпилдеди, коьзлери куьлемсирей берип, юзи де аз-маз яркырап кетти.

— Аьруьв, Азиз, йиберермен. Йибермейтаганым?
Йиберермен.

— Аьше, соьйлестикпе?

— Соьйлестик, Азиз, соьйлестик. Алла разы болсын.

— Аьруьв аьше. Эьртен эьртенъ мен келе койсын.

Соны айтып, Азиз тизгинди какты да, обькшелери мен аттынъ кабыргаларын туьртти эм ат юлкынып козгалды. Аттынъ аяклары астыннан атылып шыккан агьлжыр шанъ карттынъ коьзин каплап, тамагына кирди де, йобьткиртти. Шанъ ятысканда, Азиз йок эди.

«Не тоьлеегин сорамага керек эди», — деп ойланды Межит, онъ колынынъ аясы ман авызын суьрте берип. Сол ой муны аз-маз туьнъилтти, ама уьйине Межит, тоьбеден туьскендей болып келген яхшылыкка суьйинишли болып, кайтты.

Асантай, калаклары туьртип турган арык аркасын куьннинъ шувагына берип, эсик алдында олтыры эди. Уьйде согылган, кетеннен тигилген тар дегенде тар эм кыска дегенде кыска кырксырмак ыстан кийген Асантай, тамам аьллевшиннинъ баласына усай эди. Атасыннан коьшкен болып кысы-язы басыннан туьсирмей кийип юретаган, тоьбеси тесик уьйкен тери боьрки де, мунынъ касында шанъга батып, ерде ятыр эди. Асантайдыиъ касында айырылмай бирге юретаган бир деген тенъи Айтек олтыры эди.

Булар, бирев эситип олтырмасын дегендей болып, сыбырдасып бир затлар акында соьйлесе эдилер. Межиттинъ ювыклап келгенин коьрип, булар тындылар да, дуныядынъ авыр хабарларыннан эрек болган шырайларын ашып, алаллык севип турган коьзлерин картка караттылар.

Межит балалардынъ касында аз-маз токтала берип алды да:

— Асантай, мунда кел, — деп улына таслап, обьзи уьйге кирди.

Асантай, боьркин алып, айлак обьсип кеткен шашлы басына басып олтыртты да, тургысы келмегенснп турагалды.

— Сен кетпей тур, Айтек, даь, — деди бу тенъине. — Мен соьле келермен. Аьруьвме?

— Аьруьв.

Асантай атасынынъ артыннан уьйге кирип кетти.

Бираздан сонъ Айтек те коьтерилип, эсик бетке тибатын ювыклап олтырды: не зат экенин билсе экен — сол мунынъ оьмирин кесип бараятырган. Кулагын уй ишине тускап сала берип, бу коьзлерин шуькирейте эди, кенъ, ашык манълайын йыйырылта эди, болган ушин бир зат та анълалмай эди. Бир де болдыра алмаганыннан сонъ, Айтек турагалды да, сенимсиз болып колын силкти эм, елкесин касый берип, баягы олтырган ерине келди.

Тез арадан созылдырып эсик зыйкылдады. Уйден Асантай шыкты. Айтек сол сабатлей тенъине атылды. Болган ушин, Айтек авызын ашар-ашпас болып, баягы эсик яна бир зыйкылдады, эм тыста Межит коьринди. Бу асыкпай эсикти озине тартып япты. Сонъ балалар бетке бурылып, бир зат айткысы келген аьдемдей болып, буларга уьндемей карады, ама бир зат та айтпай, кайгы секленип басын шайкады да, калтырай кеткен юриси мен орам бетке йол алып йоьнеди.

Айтектинъ юреги таласа эди: не зат болганын бир билсе экен. Болган ушин, тенъининъ коьнъили кырлы тувыл эди, соннан себеп Айтек бираз уьндемей турды. Ахырында бу Асантайдынъ белиннен бир колы ман кушаклап алды да, яны авырганын билдирип:

— Аканъ не зат айтты, Асантай? — деп сорады.

Асантай явап кайтармады. Ол кетип бараятырган атасынынъ артыннан карай бере эди. Баладынъ шырайы кайгылы эди. Ога, онынъ атасы оьзи мен бирге Асантайдынъ яслыгын кайда эсе де бир алыс якка, кайтпаска алып кетейтыргандай болып коьринди. Айтек тенъининъ коьзлерининъ каравы да, шырай турысы да, савлай оьзи де бирден баладыкындай болмай каты сусланып кеткенин коьрди. Асантай куьзде япыраклары куйылып, тоналган кара бутаклары терейип, келеек сувыкларды куьтип ел астында калтырап турган ялгыз терекке усайтаган эди.

— Айтаяк тувылсынъма? — деп Айтек яна бир сорады. Асантай бу йол да явап кайтармады. Ол озининъ басындагы авмага аьзирленген капына секленип мунынъ шекесине янтайган уйкен боьркин туьзетти. Алдында бир зат та коьрмей алыска атылган коьзлери мен Айтекке карады эм тенъининъ енъиннен ыслады да, куьтпестен:

— Юр, сувга туьспеге бараяк, — деди.

Айтек, хаѳтери калгансып, шырайын сытты. Бир кесек заманды булар юмган авызларын ашпай бардылар.

— Билесинъме, — деп Асантай бирден биринши болып соѳйлеп баслады, — эртен мен Янбек алар ман Саламатин дейтаган участкаге бараякпан.

— Неге? Ол кайсы Янбек ти? — деп тириленди Асантайдынъ соѳлеге дейим тоѳменлеп турган тенъи.

— Боранбайда ыргат юретаган Янбек. Оннан сонъ...

— Токташ, токташ, Асантай. Сиз онда не зат этеексиз? Асантай разы болмаганын билдирип кабагын туыйди.

— Пишен шалаякпыз, — деп кести.

— Пишен?

Асантай яна кабагын туыйди.

— Сосы сенинъ, — деди ашувлана берип, — тынълагынъ келмейме?

Айтек коѳзлерин тоѳмен салды да, бурныннан алдырып:

— Келеди, — деди.

— Аъше тынълагынъ келетаган болса, аъдемнинъ соѳзин боѳлип тербеме де, тынъла.

— Аъруѳв аъше, айт.

Ама Асантайдынъ йигери йыгылды болар деймен. Ол юрисин шалтландыра берип:

— Ат айдаякпан, — деп кести де, хабарынынъ сонъын этти. Айтек, онынъ тенъи тагы да бир затлар косаяк болар деп уьмит этип, уьндемей барды. Болган уьшин Асантай, тап йылап олтырарман деп корккан аъдемдей болып, эринлерин каты кысып, уьндемей бара берди. Ол затты коѳрген Айтек, сейир зат бар болар деп алданганына оькинип:

— Аъше тек сол эдиме мага айтаягынъ? — деп сорады.

— Тек сол, — деди анавы да кыскасыннан.

— А мен, берли, бир уйкен зат па экен деп ойланган эдим.

Асантай бирден токтала берип, ашувланып шуькирейген кишкей коѳзлерин тенъине тикти:

— Ойланып, басынъ сиспесе оьтирик ти! — деди Асантай.

— Ва, аьлемет экен навы. Неге ашувланасынъ? Сенинъ ашувынъа тийгендей мен не зат айттым? — деди

Айтек сейирге калып, эм артынсыра давазын туърлендирип:

— Сатин дейтаган участка алыстама экен? — деп сорады.

Асантай селеке эткен куълкиси мен куълди.

— Сатин тувыл, а Саламатин. Аьвмедий.

— Сен озинъсинъ аьвмедий!

— Не зат дединъ?

— Бир зат та. Сенинъ Саламатининъ алыстама экен, деймен.

— Ол меники тувыл эм, онынъ каерде экенин мен билмеймен, — деди Асантай, соьзлерин таптап айтып эм бир аздан сонъ: — А ана «аьвмедий» дегенинъди сен кой. Омаса, билесинъме...

— Сен де кой. Бас деп айткан сен озинътте.

Шуьш озинде экенин аньлап, Асантай тынды. Артынсыра тенълер илинисип алганларын муттылар. Ара-ларында бир зат та болмаган кисилердей болып соьйлесе барып, булар сувга еттилер.

— Кел сувга туьсейик! — деди Асантай эм сол сабат-лей, тери сасып калган уйкен тери боьркин домп эттирип ерге таслап, биринши болып шешинип баслады.

Бир такыйкадан сонъ тенълер сувга атылдылар.

Сосы арада сувягага Асантайдынъ анасы Малек келди. Мунынъ дуныяда коьреегин коьрип кутылган, тап оькшелерин явып турган узун, кенъ кара шыбасы белден бетявлык пан алынып бувылган эди, басына да ямавлары куба-куба туьсли кесеклер болып айырылып турган кара шал оралган эди. Заманы етпей картайып кеткен, ама яс заманынынъ аьрувлиги сакланып калган юзине авыр кайгыдынъ коьлеткеси тоьселген эди. Малектинъ бетин сызгышлап салынган коьп тыртыклар, онынъ оьткен яшавынынъ авыр болган экени акында аьрув этип хабар айтпага болар эдилер. Ясында Малек ишкен сувы тамагыннан коьринген, коьплердинъ назарын алган, аьрув дегенде аьрув болган. Еньил кайгы коьлеткеси тоьселген шымдай кара коьзли, янъы тувган яс айдай болып кыйылган ярасык кара каслы, аз-маз тартыла келген ап-ак юзли, толкынласып оьрилип, оькшелерине еткен эм каралыгыннан йылтырап турган шашлы, шынар терек бойлы эм бир увыс белли, тостакай тоьсли Малек озининъ тенълери арасында, юлдызлар ара-

сындагы айдай болып, айырылатаган эди. Болган ушин, мунынъ аруувлиги экинши ягыннан, онынъ басына явган каза да болатан эди...

Бир йыл Малекти конъысы авылдан бир бай, мал алып эм сатып юретаган, ясы да аямаганларга келген киси коьрди. Сосы куьпсе, туьрли-туьрли сылтавларды этип, баьленше кайта Малектинъ атасына келди. Арасы коьп кетпей куьпсе кыздынъ атасына Малекти айттырып кудалар йиберди. Куьпсединъ беретан бай калымы Малектинъ атасын енъди эм карт озининъ язлыктагы яс шешекейдей аруув кызын куьпсеге киевге берек болды. Ама Малектинъ юреги бос тувыл эди: ол Межитти суьетаган эди. Соннан себеп Малек куьпсеге байга бармага коьтере унамады. «Карт шошкага пише болганнан эсе, сувык коьрге кирейимтагы», — деди ол атасына. Атасы бас дегенде аруув соьзин айтып, кызын куьпсединъ байлыгына сукландырып унатпага шалысты. Оннан маьне шыкпады. Ол заманда атасы коьлинда болган куьшти салып карады. Оннан да маьне шыкпады. Малек айтканыннан бир де кайтпады. Атасынынъ: «Мен сени оьмир-оьмириме арам этермен», — деп коркыстып бакырганыннан да маьне шыкпады. Ол заманда мунынъ атасы оны байга зор ман берек болып катты. Болган ушин, эртен куьлыктынъ сонъы болак дегеннинъ кешесинде Малек, дуьняда болмаган йигитлик этип, Межитке кашты эм сол кеше ок суьйисуьв бириктирген эки ашык баска авылга, Межиттинъ кардашларына кеттилер. Кызынынъ аьдем заты эситпеген, дуьняда эш болмаган огырсызлык эткенине ашувланган атасы муны арам этип, «ол меним авлетим тувыл, ога энди мен яман шоьптинъ озин де берек тувылман», — дегенди айтты.

Малек суьйген аьдеми мен кавышты. Сол куьннен алып онынъ Межит пен куьликтан бел коьтермес авыр яшавы басланды.

...Суьягага келген Малек балалардынъ кийимлерининъ касында токтады. Койныннан, шиберекеке оралып салынган бир кесек кара силте сабынды шыгарып алды да, бу улынынъ ыстаны ман коьйлегин аруув этип ювды эм, кептирмеге деп, коьгоьленге тоьсеп яйды. Сонъ сабыннынъ калганын яна баягы шиберекеке орап койнына салды да:

— Асантай, — деп сув ишиндеги улына кышкырды, — ыстанынъ ман коьйлегинъди аьруьв болып кепкениннен сонъ киерсинъ, омаса йыртылып олтырар.

Соны айтып, Малек сызлавы бир де койылмайтаган белиннен ыслап, уйине кайтып кетти.

Балалар сувга коьпке дери туьстилер. Олардынъ тап эринлери коьгерип, аякларынынъ табанлары ман колларынынъ аяларынынъ терилери ап-ак болып тыртайдылар. Айтектинъ безгеги де тутып баслады. Коьгерип коькис этленген Айтек, тислери тисине тиймей шакылдап, дир-дир этип калтырап асыгыслы кийинди.

— Мен кеттим, — деди бу тенъине, кийинип болып. — Безгегим тутады.

Эм бу, шоршый берип, йортып уйлерине йоьнеди.

Куьн яхшы кыздыратаган эди. Окын-окында куьннинъ коьзин коькте йылысып юрген булытлар каплап алатаган эдилер, эм ол заманда ер уьстине уйкен дегенде уйкен коьлеткелер тоьселип, акырын коьшип кайда эсе де куьнбатар бетке, бир якка баратаган эдилер. Кобаннынъ аргы ягасында конган Боьлмешет дейтаган станицадан бираз басылына берип шыккан, уьзилинмей эситилинетаган бир юмсак гуьрилдев келетаган эди. Окын-окында бу гуьрилдев ишиннен ийтлердинъ бирерде йинъишкелендирип, бирерде юванландырып уьргенлери юлкынып шыгатаган эди. Сувдынъ ягасынынъ тувра ушына олтырган яланъаш Асантай, суьеклери шыгып турган тизлерин арык коллары ман кушаклап ыслап, кишкей кара коьзлерин шуькирейте берип алыска карай эди. Мунынъ юзи ойлы-кайгылы, ол Саламатин дейтаган участок акында ойланататан эди. Каерде экени белгисиз алыстагы пишенлик ога бирерде кенъ дегенде кенъ, тептегис, аьдемнинъ бойы кадер бийиклиги болган яп-ясыл оьленли кыр болып, бирерде яйрап яткан тоьбешиклер эм йылгалар болып, бирерде ана станицадынъ аргы ягында тоьселип яткан ушы-кыйыры болмаган данъылдай болып коьринетаган эди...

Ахырында Асантайдынъ кийими кепти. Бу, йыртып олтырмайым деп сак болып кийинди де, шавып уйине йоьнеди.

Асантай уйге кирип келген заманда, анасы такта орындыкта янтайып туры эди.

— Завалекейим-ав, — деди анасы, шыганагына таяна берип коьгерилип, — ана шашынъ кетерилген болса, калай аьруув болаяк эди. Поптынъ шашындай болып оьскен.

Асантай колын боьркининъ арасыннан шашына ювыртып, басындагы боьркин ампаталандырып шонъ-кайтты.

— Билесинъме, абай, — деди бу бирден, куванышлы болып куьлемсирей берип, — мен Сакавга барайым. Ол кетерер.

— Уьшин айтасынъ, балашым, бар, яным, бар. Сакав сенинъ йигеринъди йыкпас.

Асантай сол сабатлей эсикке атылды. Болган уьшин, сосы арада зыйкылдап эсик ашылды да, уйге Межит кирип келди. Бу уьндемей улынынъ касына келди де, онынъ басындагы тери боьркти шешип алып, орындыкта яткан пишесининъ аяк бетине таслады. Оннан сонъ, баягындай этип уьндемей, кисесиннен ябагыдан этилген болып бир эски кийиз боьрк шыгарып алды да, Асантайга созды:

— Ма, — деди Межит, туьйилген кабакларын бираз аша берип. — Кий.

Асантай суьйингеннен, яс улактай болып, шоршып йиберди. Кийиз боьркти атасынынъ кайдан тавып аькелгенин де сорамай басына каплады да, аяклары ер баспай ювырып уьйден шыгып йоьнеди. Межит пен Малек экеви наьсипли карасып алдылар.

Асантайдынъ артыннан эсик ябылганы сонъ, Малек байыннан:

— Ким берди? — деп сорады.

— Карадав, — дегенди айтты да Межит, пештинъ касында турган маштак шатка олтырды.

Карадав Малектинъ аданас кардашы болатаган эди. Ол, карындасыннан бет бурмай, ога танълыгын буьгуьнги куьнлерге дейим де саклап юретаган, Малектинъ кардаш-кавымларынынъ ишиннен ялгыз бирев эди.

Азиз бен экинши кере соьйлесип болып уьйине кайтып келеятырган заманында, Межит орамда Карадав ман йолыгысады да, ога, оьзи мактанмай да калмай, Асантайдынъ Боранбайга ат айдавшы болып бараятырганын айтады. Карадав да бек суьйинишли экенин билдирип, йиенине оьзининъ эски кийиз боьркин береди...

— Азиз бен соьйлестиньме? — деп сорады артынсыра Малек.

— Соьйлестим, — деп Межит кисесиннен туьтин юргистетаган куржынын шыгарды.

— Аьше нешев береек болды?

Межит уьндемей, бармактан юван этип, туьтин орады, отлыктасын шыгарып, кувын яндырды да, туьтинин якты. Сол затларды асыкпай этип болганы сонь:

— Асантайга бир коьйлек пен ыстан алып береек болды, — деди.

— Не шаклыга ыслайды экен?

— Бир айга.

— Коьп те бермейди экен. Не этерсинь аьше, ога да шуькир — Алладынь айтканы сол болартагы.

Межит пишесининь соьзине явап кайтармады. Басындагы тав тасындай болып басып турган авыр ойларды туьтиннинь куьши мен шашпага шалыскан кисидей, Межит, оьпкесине шалдырып айт деп туьтин тарта эди. Болган уьшин, ойлар бир затка да еньилмей, тува да тува бере эдилер эм, балшетенге йьйылган балшыбынлардай болып, Межиттинь басында бызылдай эдилер. Межит, касларынынь бириккен ерине тыртыклар йьйып, бирерде кабакларын туье эди, бирерде кабакларын ашып, ойлы шырайлы болып басын шайкай эди.

Онынь арасында Малек ах-оьхлеп орындыктан турды да, пештинь касына келип, оьз куллыкларын этип баслады.

Колына кийиз боьркин алып, май куьниндей яйнап турган Асантай кирип келди. Мунынь шашы таптаза болып кетерилген эди, ийинлерине эм елкесине агылжыр-саргылдым кайызгаклар ман увак шашлар куйылган эди. Шашы кетерилген Асантай тагы да бек арыкай болып коьринетаган эди.

— Сакавга кетерттирдиньме? — деп сорап, Малек улынынь касына келип, ийнин кагып баслады.

— Аьше. Аьруьв кетергенме? — деди улы да.

— Аьруьв, шыракшым, аьруьв.

Сакав ата-анасыннан бек яс болып калган бирев эди. Мунынь атасы ман анасы оьлгеннен сонь, Камболат де-

ген бир авыл байы оны оьзине бес ясындагы бала болып асыравга алган эди. Бу зат бек эрте — мунадан йырма бес йыл артта болган эди. Ол заманларда куллыктынъ эбин тавып билетаган эм колы бетиннен таза болмаган Камболат ярлылык пан етиспевдинъ келпети арасыннан шыгып, байып бараятырганлардынъ биреви эди. Арасы коьп заман кетпей, бу мал-муьлк пен этленип, бек бай аьдем болды. Энди онынъ юзлеген десетине ерлери, коьп санлы йылкылары, мынълаган койлар саналган отарлары бар эди. Отызларга келген Сакав онда ыргат болып яшайтаган эди. Сакав аьдемнинъ аьр кайсысындай болып, бу да бир боьтекей, аьдемлерге карыспас бирев эди. Болган уьшин, бу айлак мукаят, куллык суьетаган, эринип билмейтаган эм «юрегинде арамлыгы болмаган бирев» эди. Сосы, бас деп караганда каты болып коьринетаган аьдем, балаларды бек суьетаган эди: балалар да бар эди, онынъ яны да бар эди. Балалардынъ арасында Сакав туьп-туьрли болып кетип, айлак кувнак, айлак танъ эм юмсак юрек аьдемге айланатаган эди. Балалар да буга тартылатаган эдилер. Асантайдынъ шашын соьле эне сол Сакав кетерген эди.

— Яланъ аяк кыйналады экенсинъ, каскам, — деди Малек, улынынъ басыннан сыйпай берип. — Аягынъа кайдай болса да бир шарык болган болса, не керек эди.

Малек юреги авырып Асантайдынъ йылтырап турган коьзлерине карады, оннан сонъ коьзлерин онынъ кой тезек секленип катып калган, ер-ериннен ярылган кир аякларына коьширди.

Сосы арада Межит коьп ойдан коргасындай авыр болган басын акырын коьтерди, тамагын тазалап йоьт-кирди, туьгиннинъ туьпшигин ерге таслады да, артыннан туькирип, оны аяклары ман таптады эм ашувдан давазы калтырай берип:

— Йок затты кайдан табаяксынъ?— деди. — Шарык ерде ятып турмайды, сайсы. Кайгырмас, яланъ аяк та юрип турар.

Малек тынысын алып куьрсинди эм, улын калдырып, пеш бетке тайды.

Асантай бирден:

— Бир зат та тувыл. Даянарман! — дегенди айтты да, ювырып шыгып кетти.

Уйкен ясыл куыйиз болып пишенлик тоьселген. Куыйиздинь бнрер ерлеринде карагошкыл-карагошкыл таплар болып коьгемликлер коьринеди. Костан сол кол бетте кубыладан керуьвге карап тартылып, бир кайгысыз тоьселнп уйкен тоьс ятыр. Онынь этегиннен алып басланып кень тогайлык яйылган. Тогайлыктынь аргы шети сувягага етип узылип кетеди. Мунда бир кесек маллар багылып юрилер. Созылып яткан тоьстинь басыннан карасань, тогайдагы маллар ясыл кумашка туьскен моры, кызгылт, ак таплардай болып коьринедилер. Тогайлыктынь яйыла барып, узылип кететаган аргы ягына суьйкеленип куьмис туьсли бир сув агады. Сувдынь аргы ягасында бир авыл коьринеди, ол авылдынь ана бетинде, суьтленип агарган туманнынь арасыннан коьзге тегаран илинип туратаган бир кесек баска авыллар да коьринедилер.

Мине сосы эди Саламатин дейтаган участок. Боранбай сосы участоктынь иеси болатаган бир орыс помещиктен йыл сайын бир кесек пишенлик ерин сатып алып, обзининь коьп санлы малына пишен шалдырып абзирлететаган эди.

Асантай ярбаста олтырган эди. Обзининь, бу заманга дейим бир де коьрмеген, янбы кеньлигининь ярасыклығына сукланган Асантай: «Сосы экен Саламатин дейтаган участке», — деп ойлана эди.

Сосы арада Асантайдынь касына Боранбайдынь ыргатларынынь арасында уйкенге саналатаган ыргаты Янбек келди. Бу уьндемей баладынь касына олтырды.

— Не карайсынь, йигит? — деп сорады бираз уьндемей турганыннан сонь Янбек.

Асантай колын авыл бетке каратып созды да:

— Анавын карайман, — деди.

Янбек, коьнбил авлайтаган куьлкиси мен куьлемсирей берип, баладынь аркасыннан какты эм басын ийип сув бетти коьрсетип:

— Коьресиньме? — деп сорады.

— Коьремен, — деди Асантай.

— Ол Уйкен Йилиншик деген сув ды...

Асантай, юзине билги келуъв энип, Янбекке карады.
Артынсыра:

— Неге Уыйкен болады? — деп сорады.

— Муннан баска болып Кишкей Йилиншик деген сув да бар, — деп аңлатты Янбек. — Ол мунадан кишкей.

— А Кишкей Йилиншик каерде ди?

— Бизим куынтувар бетимизде, Токтамыс¹ авылы турган ерде.

Асантай билген сыпатланып:

— Э-э, — деп созды, а озьи: «Токтамыс, Токтамыс... Ол, эште алыс дегенде алыста болган бир авыл болар...», — деп ойланды.

— А ана сувдынъ ягасындагы авыл не авыл ды? — деп сорады бала бираздан сонъ.

— Ол Кувы. Онда абазалар яшайдылар. А аналар...
Коьресинъме?

Асантай коьзлерин шуькирейтип, мойнын алдыга созды да, тигилип карады. Артынсыра:

— Коьремен, — деди.

— Олардынъ эне анавысы Абата,² анавысы да Шегерей, а ана эректе куьнъиртленип коьринетаганлар орыс куьтирлери.

— А орысларда Боранбай бар ма? — деп сорады бирден бала.

— Кайдай Боранбай? — деп Янбек аңламады.

— Боранбайдай... Бизим Боранбайдай...

— Сенинъ «бай аьдем» деп айткынъ келеме, — деп ахырында аңлап куьлемсиреди Янбек.

— Аьше.

— Бар, Асантай, бар. Байлар оларда да бар.

— Олардынъ ыргатлары да барма?

— Ыргатлары да бар.

Бала бираз ойланып алды да, артынсыра сорады:

— Олар да бизикиндейлерме?

— Кимлер: байларма яде ыргатларма? — деп сорады Янбек.

¹ Токтамыс — Соьле Икон-Халк авылы.

² Абата — Соьле Эрсакон авылы.

— Байлар, байлар, — деди Асантай.

Янбек явапты туврадан кайтармады да, яна бир сорады:

— А бизикилер кайдай ды?

— Бизикилерме? — деп Асантай кабакларын туйди.

— Бизикилер кайдай ды, дейсиньме? Яман аьдемлер.

— Яман дейсиньме? Неге экен?

— Неге десень, олар аьдемди азарлайдылар, тоьбелейдилер эм асты яман иширедилер.

— Сен оны кайдан билесинь? — деп Янбек тагы да бек сейрсинди.

— Акай соьйтип айтады, — деди бала, коьп ойланып турмай.

— Да-а, — деп созды Янбек, сусын катырып. — Сенинь акань дурысын айтады. Байлар аьр якта да яман.

— Аьше олардынъ коьтереси-коьтереси де сондайма? Коьтереси-коьтереси де Боранбайдайма?

Янбек бираз уьндемей турды да, сонъында:

— Элбетте, олардынъ баьриси де, Боранбайдай болып, белки, домбай тувыл боларлар, ама юреклери олардынъ баьрисининъ де бирдей.

— Кайдай, Янбек?

— Кир, Асантай. Арамлыкка толган эм тойгысыз.

— Эх, — деди бала, уьйкенлердей этип куьрсинип, — эгер мен бай болсам деш...

Янбек, басын артка авдарып, куьлди.

— Э-э, кардаш, — деди ол, куьлевин коймай, — сен арттырып сермеп йибердинъ! Йок, Асантай, мен сага бай бол, деп айтпас эдим.

Асантай, оззининъ арамлыгы болмаса да, келисти-рип айтып билмеген соьзиннен оззи уялып, басын тоьмен салды.

— Бай тувыл, — деди бу туьнъилген давазы ман, — а бир куьшли дегенде куьшли аьдем болсам... Айтпага Али-давдай¹ болсам деш.

— Ол заманда не зат этер эдинъ? — деп сорады Янбек.

¹ Али-дав — коьп эртегилеринде айтылатаган дав.

— Менме?.. Билмеймен.

— Эх сен, Али-дав. Туврасыннан кесип айта койтагы: олардынъ баьрин де эне ана сувга батырар эдинъ. Солай тувылма?

— Солай, — дегенди айтып, Асантай юрегиндегин билдирди. Янбек Асантайдынъ аркасыннан какты.

— Болаяк, балаш, соьйлегенимиз, — деди ол булайда ок. — Ол соьздинъ сонъы узак. — Оннан сонъ Янбек соьздинъ басына кайтып: — Бизим солымызда коьринетаган ана авыл барма? Ога Докшык-кабак¹ дер. Онда шеркешлер яшайдылар.

Соны эситкен Асантайдынъ Янбектинъ алдында бир аз мактангысы келди болар деймен эм соннан себеп ол:

— Шеркешлерме? — деди. — Бизим шеркеш болып кардашымыз бар.

— Уьшини мен айтасынъма? — деп Янбек бек уьйкен сейирсинген киси болды.

— Уьшини мен айтаман, — деп бала тагы да бек янланды. — Ол былтыр бизге келип те кеткен эди. Тек онынъ кайсы авылдан экенин мен соьле мутканман. Белки, сосы авылдан болмага да болар.

— Солай болмага да болар. Эне ана тегаран коьринетаган авыл да шеркеш авылы.

— У-у-у, авыллар калай коьп ти, — деп сейирсинди Асантай. — Туьрли-туьрли халklar да коьп экен.

— Да-а, йигит, дуныя деген бек уьйкен зат..

— А савлай-савлай дуныяда неше авыл бар экен?

— Бек коьп, Асантай. Санап сонъына шыгып болмастай коьп, — деди Янбек.

Ярбаста бу экеви коьп олтырдылар. Баладынъ аьр не затты да билгиси келетаган эди. Ол коьп затлар акында сорады, а бирер йолда, тап Янбектинъ оьзи де явап табалмаган затлар акында сорап йиберетаган эди.

Ахырында Янбек коьтерилди. Онынъ артыннан Асантай да турагалды.

— Оьсип уьйкен болсанъ, баьри затлар акында да оьзинъ билерсинъ, — деди Янбек сонъалыкка калганда эм бала ман бирге кос бетке карап йоьнеди.

¹ Докшык-кабак — Соьле Вако-Жиле авылы.

Боранбайдынъ сатып алган пишенлиги бир ойлы-кырлы, коьп юмыран тоьбешикли ерде эди. Мунда йыйы-йыйы болып уйкен-уьйкен ак тав таслары расатаган эди. Косилкага эки косак ат егилетаган эди. Туьпке егилетаган атларды, косилкага кезуьв-кезуьв олтыратаган Янбек пен Матай экеви айдайтаган эдилер, а алдыдагы атларды Асантай айдайтаган эди. Ол атларды айдавыннан баска болып, косилкадынъ шалгысы астына тас туьсип олтырмасын деп те карай бармага борышлы эди. Эгер йолында тас коьре калса, Асантай атларды токтатар да, тас акында косилкадынъ уьстиндегине билдирер эди. Ол заманда косилка уьстинде олтырган киси косилкадан туьсип, тасты йолдан пишеннинъ шалынган ерине тыгыртатаган эди, эм оннан сонъ куллык яна басланатаган эди.

Бас деген куьнлерде куллык балага бир енъил эм завк зат болып коьринди. Энди ол мунда келеектен алдын озининъ бираз коркып алганы уьшин озби-озине селеке этип куьлейтаган эди. Янъы енъсикленип, Асантай арув-талув деген затты билмей куьн узагында ат айдап, аска токтасалар, атларды сувгармага аькетип юрди. Оны коьрген Боранбайдынъ эки ыргаты да: «Оллахый, йигит бизим Асантай. Аьруьв куллык этеди», — деп оны мактап бардылар. Ондай мактав Асантайдынъ коьнъилин тагы да бек коьтере берип, ол, уйкен йолдаслары алдында уятка калмаска таласып, бар болган куьшин, билимин эм сулыбын салып шалысатаган эди.

Болган уьшин, куллык этилинип басланганнынъ экиншн юмасынынъ сонъына Асантай озининъ карувы кетип баслаганын сизди. Баьриннен де бек ол эртенъги саьатлерде, шык туьскен коьгоьлен ишинде аьри-бери шапкылап, отлап юрген атларды ыславында кыйналатаган эди. Кешесинде тойып шыккан атлар да ана якка, муна якка кашып, озлерин коьпке дейим ыслатпай, баладынъ оьмирин кесип, оьзегине туьседилер. Бирерлери касларына ювыклатып йибередилер де, сонъында артларын бурып косяк атадылар яде эринлерин туьрип тислемеге шабадылар. Ара-арада Асантай пишенлик яде шалбал ишинде тасларга эм тоьбешиклерге суьринеди яде аягы ман барып

шоькирге басады. Атларды тамам ыслап колына алгышай, шоькирлер мен шалув мунынъ аягынынъ канын шыбыртып таслайды. А ат сувгарганда минмеге деп берген атлары не ат ты ол оьзи? Онынъ эки коьзи де соқыр, шабан дегенде сондай бир шабан, бир аягын алгышай ана биревин курт йийди. Оьзи де кайдай арык: эне суьек пен тек коьн.

Бу авырлыклар Асантайдынъ аьли де яс эм катпаган елкесине бир тав болып басатаган эдилер эм ахырында бала бу затларды коьгералмай, бел берип баслады. Бала коьзлери уьнъирейип азды, аз уйкы коьретаганыннан себеп, куьз япырагындай саргайып кеткен юзиннен куьлемсирев суьртилип алынды. Бет суьеги артык шыгып, коьз туьплери де коьгерди.

Кене болса да Асантай даянып юретаган эди. Янъы коьйлек пен янъы ыстаннынъ иеси болаяк экени эсине туьссе, бу оьзин оьзи катырып, сонъгы куьшин салып куллык этетаган эди. Ол оьмир-оьмиринде бир янъы зат уьстине кийген йок эди. Бала заманыннан бербетин ол атасыннан калган эски-пускыды кийип келген.

Бир кайта булар уйле асларын ишпеге аьдеттегиннен кеш болып токтадылар. Ас аьли де аьзир тувыл эди.

— Ас кайзаман болаяк ты? — деп сорады Матай. Давазында онынъ разы болмай турганы эситилинди.

— Бираздан болаяк, — деди, оьзининъ шуьшли экенин сезип, Янбек. Бу йол казаншы болып ол калган эди.

Ол заманда Матай коьзлерин ат айдавшыга коьширди.

— Асынъды, Асантай, сонъыннан ише коярсынъ, — деди бу тоьмен болып турган балага. — Астынъ тез болаяк хабары йок. Бар, атларды сувгарып аькеле кой.

Матайдынъ соьзлери Асантайга «аш курсакка сувык соьз» болып тийди, эм ол, бир ери авырған аьдемдей болып, йийырылды. Сув да бир ювык ерде болса, не керек эди. Уьш шакырым деген аз ер тувыл. Онынъ да уьстине ана онъмаган шал биеге минип бармага керек. Ол бирев огырсыз ат тик тоьстен туьсип бараятырган заманында, домбык тизли алды аякларын бир аьлемет этип ерге кадап басады. Олар аяк тувыл ды да, тап бир буьгилмейтаган казыклар дерсинъ. Онынъ суьекли аркасына олтырган Асантай, бие аякларын тиреп эм силкиндирип басканы сайын, аркасы ман йылыса-йылыса барып биединъ куршанъы, такта

кырлы елкесине келеди. Сосындай заманларда Асантай астындагы биеди кан явдырып азарлайтаган эди, сыбырткысынынъ сабы ман онынъ салпы кулакларынынъ арасындагы басын тоьбелейтаган эди. А бие, согудан сакланмага шалысып, яде ян-якка басын былактыргышлайтаган эди, яде мойнын бирден силкип алып кайкалатыр да, кадалып токтайтаган эди. Бирерде десе, бир заттан корккандай болып, турган ериннен юлкынып алар да, бос боькшедей болып калтыр-култырлатып шабатаган эди. Ондай уйи соьнген биеге минип, ат сувгарып бармаклык тыныш зат тувыл.

Болган уьшин, эткендей затынъ йок. Соннан себеп Асантай, ишиннен Матайды да, озининъ этип юретаган куллыгын да азарлап, атларды сувгармага айдап кетти.

Асантай аш эди, эм бу зат оны асыктырды. Балага сонынъ астындагы шал бие аьр замандагыннан эсе коьп кере акырын юргендей болып эм аьдетиндегиннен эсе артык силкетагандай болып коьринди. Сув да костан кемигенде — бир бес шақырымга эрекленди. Ахырында бу сувга етип, атлар да мойынларын тоьмен салып сув ишип баслаган заманда, Асантайга атлар сувды бек акырын ишетагандай болып коьринди: олар балады сосында болганынша коьп ыслап турмага катыпты экен дер эдинъ. Атларга Асантай ашувга толган коьзлери мен карай эди — онынъ ас ишкиси келетаган эди...

Асантай сувдан кайтып келгенинде, коста Боранбайды коьрген заманында, мунынъ юреги бир баьле барын куьни-бурын сезгендей болып сувып кетти. Боранбай муны неге эсе де аьр заманда да коркыстатаган эди. Асантай онынъ, кирпидинъ ийнесиндей болып, кадалып турган кара мыйыкларыннан коркатаган эди. Баладынъ апатын Боранбайдынъ тамак астыннан кыймаланып шыгып турган бугаклары алатаган эдн. Асантай онынъ билдирмей келетаган мысык юрисиннен коркатаган эди. Асантайга сосы кыска аяклары болган, уйкен боькшеге усаган домбай аьдем эне-мине ер уьсти мен тыгырып кетеди эм Асантайдынъ озин таптап янышпага тургандай коьринетаган эди.

Боранбай ишинде сувы болган боькше салынган арбадынъ касында туры эди. Ол колына буьклеп ысла-

ган камышысы ман аьри-бери яскаклап, Янбек пен Матай экевине бир затлар айта эди. Ыргатлар, уьндемей басларын тоьмен салып, онынъ соьзлерин тынълап туры эдилер.

Асантай, атлардынъ ювенлерин алып, оларды йи-берди де, оьзи — ас ишпеге деп — коска йоьнеди. Мунда оны сувып, койыланып калган бир аяк быламык пан бир кесек каткан оьтпек куьтип туры эдилер. Болган уьшин, коска кирген Асантай асынынъ яртысын да ишер-ишпес болып, кос ишине пысылдап тыныс алып Боранбай кирип келди.

— Тыгынасынъма? — деди бу кире калганлай, каза явдырып эрнин кыйшайтып.

Апаты кеткен Асантай асын койып, турагала берип:

— Асымды ишип турыман, — деди.

— А атларды тойдырып сувгаргансынъма? — Асантайдынъ юрегине буз куйылды эм бу, бир баьле ювыклап келеятырганын сезип, шалт-шалт этип кирпичлерин кагып баслады.

— Кирпиклеринъди не оьлгенинънинъ коьрине кагасынъ? Яде тилинъе коькбатлак шыкканма? Тойдырып сувгаргансынъма дейментте!

— Тойдырганман...

— Оьтирик айтпайсынъма, ийттен тувган?

— Йок, оьтирик айтпайман.

— Кала, юреш мунда.

Соны айтып, Боранбай баладынъ колыннан силкип алып ыслады да, муны боькше турган арба бетке каратып суьйреп йоьнеди. Арбадынъ касына келгенде, бу бир бос аякты алды да, оны Асантайдынъ колына сукты.

— Толтырып сув ал! — деп екирди бу балага.

Асантай Боранбайдынъ айтканын этип болып, юрегинде арамлыгы болмай, аякты Боранбайга тутты.

— Муна бассыздынъ этетаганын каранъызтагы! — деп куьлди Боранбай. — Мага тувыл, наьлет, эне ана атларга аькетип бер!

Асантай атлар бетке бурылып кетти. Йийрен аласадынъ касына келип, аякты сога тутты. Йийрен аласа аякты ийискилеп карады, сонъында: «Муьсиревим бес каьпик», — дегенсип бурылды да, басын тоьмен салып,

отлавын бардыра берди. Боранбай кып-кызыл болды. Ама ол ыргатларынынъ алдында басын кемитетаган аьдем тувыл эди.

— Ана торы биеге бер! — деп кышкырды бу.

Бала аякты туткан торы бие танавларын шатлатып аякты ийискиледи эм ондагы сув экенин бнлгенинде, эки сорувы ман аякты босатты да: «Тагы да йокпа?», — деп сорагандай болып, Асантайга карады. «Оллахый, уятлы боламыз», — деп турган Боранбай яркдей туьсти.

— Коьресиньме, огырсыз! — деди бу, давазы сырылдап. — Тойдырып сувгарган болсань, ол неге ишеди? Неге ишеди, э?

Басын тоьмен салган Асантай, юмган авызын ашпады.

— Неге уьндемейсинь, шошкадынъ баласы! — деп Боранбай балага кадалды. — Не зат этеегиньдн билмейсиньме? Айда йоьне, атларды тагы да бир сувгарып аькел!

Йыламага еткен Асантай колындагы бос аякты арбага салды да, ювен алаяк болып коска йоьнеди.

Колына ювен алып костан шыккан Асантайды коьрген Боранбай майпа аякландырып балага карап зырылдады.

— Ювендн басынъа ураяксынъма? — деп кышкырып, оны Асантайдынъ колыннан юлкып алды. — Атка минеек боласынъма? Караш сен ога! Яяв бар. А сиз, — деди бу сонъында, ыргатларына бурылып, — бу наьлетке коьз сала турынъыз. Бала болса, ол атасы ман анасына бала, а менде — ол ыргат, эм меним ога босына оьтпек егистеек мырадым йок. Анъладынъызба?

Эм Асантай атларды сувгармага яяв айдап кетти. Болган уьшин, уьйткен атлар да сувга ювыклаган да этпедилер. Тек торы бие асыкпай сувга кирди де, зор ман ишкендей болып, бир кере сув увьртлады эм артынсыра ягага шыкты.

«Ыстаны да, коьйлеги де отка куьйсин. Мен энди мунда калман. Уьйге кашарман!» — деп ойлана келди йолда, коска кайтып келеяткан Асантай.

Кеште Боранбай авылга кайтып кетти.

Сол затлар болганнан сонъ бир неше куьн озды, эм Асантай яшавында тагы да бир баьлеге ыласты.

Заман экинди шакка ювыклап келеятыр эди. Кешки вақыт алдында болатаган тыныклықты пишен шалып юрген косилка ман ат айдавшыдынъ карувсыз болып шыгатаган ат айдав давазы буза эдилер. Косилкадынъ артыннан кара торы атын тизгининнен етип, тек багана, анъламаста коска келген Азиз бара эди. Мунынъ колында таяктынъ бир мазаллы кесек сыныгы да бар эди.

Асантайдынъ карувы тамам кеткен эди. Ат уьстинде узак заман кадалып олтырувдан мунынъ бели сызлап, уйып калган аякларына мынълаган ийнелер туьйреле эди.

Постромкалар бирден сук этилип тартылдылар да, атлар калтырай берип кадалып токтадылар. Асантай коркканнан дирилдеп кетти. Не болган экенин билер-билмес болып Асантайдынъ тыныкта шувылдап турган кулагына:

— Ийтген тувган ийт! — деген каты даваз шалынды. Эм сол саьатлей ок бир зат увылдап келди де, домп этти-рип Асантайдынъ аркасына согылды.

Баладынъ коьзлери алдында турган ер мен коьк асты-уьстине авдарылып, йок болды да кетти. Асантай, ишине толтырылмай кум куйылган мешоктай болып, атлардынъ арасыннан йылысып, авып ерге туьсти...

Не зат болганын Асантай тек эртеси куьн билди. Ат айдап бараятырган заманында, бу койы пишенликтинъ ишинде коьмилип турган тасты коьрмей калып ты экен. Тас, косилкадынъ астына туьсип, онынъ шалгы юргистетаган таягын ортасыннан сындырады. Оны коьрген Азиз ашувдан ярылып, колындагы таягын айландырып алып Асантайга йиберди. Асантайдынъ сол куьн ыласкан баьлеси эне сол эди.

«Йолда оьлип калган мен болайым, боьрилерге едилген мен болайым, кене де мен муннан кашарман», — деп Асантай экинши кере ант этти.

Савлай коькти каплап алган — увак, сувук, аьдемнинъ ишин пыслататаган ямгыр ява эди. Бу ямгыр уыйле заманда явып баслаган эди. Уыйле бираз авганнан сонъ, коска Боранбай келди. Ол шылбыранып ямгырга баткан эди эм дуныяды буздырып куьннинъ яманлыгын азарлай эди. Асантай шырайына коркув энип, ян-ягына карана эди. «Боранбай Алладынь берген ямгырын азарлайды, а ол уыйкен куьна, сайсы». Асантай оззининъ анасынынъ: «Алладынь курыгы узун, куьналы болганларды ол сокпага болады», — деп айтканын коьп кере эситкен эди. «Аьше, Алла Боранбайды неге сокпайды экен? Куьнди, ямгырды азарлайтаган Боранбай Аллага уыйкен асыллык этеди де. Болган уьшин, Алла, неге болса да, Боранбайды сокпайды. Ах, соьле ол боькше курсак байды айындырык согып оьлтире койса, калай аьруьв болар эди...»

А ямгыр, тап коьктинъ туьби тесилгендей болып, аьйт деп ява береди. Кеш те болды — бу кабагын туьйип, дымлы эм сувук болып келген кеш эди. Байдынъ ыргатлары кайтип болса да бир шай кайнатып, каралай иштилер де, ятып-ятып уйкладылар. Боранбай да коста конып калды.

...Асантай бирден сескенип уянды. Онынъ туьсине — буга бирев шавып, муны бугындырып баслагандай болып энди. Онынъ тек туьс экенин, Асантай уянганыннан сонъ билди. Асантай оззининъ каерде экенин энди де анълаялмай, коьтерилип олтырды да, уйкалап коьзлерин суьртти. Баладынъ уйкысы таркады. Бу буьклеп салган аякларынынъ тизлерин кушаклап алды да, тымпыйды. Кулак салып, тынълады. Кос ишиндегилердинъ баьриси де уйклай эдилер. Туьрли-туьрли болып шыккан хурылдавлар эситилетаган эди. Асантай коьзин кыядан салып, Боранбайга карады. Боранбай костынъ терени бетинде шалкасыннан туьсип яткан эди. Эм бурныннан йинъишке сызгырык шыгарып пысылдай эди. Атып келеятырган танънынъ кубасымал куьнъирт ярыгында Асантай Боранбайдынъ, темиршидинъ коьбип шыккан коьркиндей болып турган, курсагын айырды. «Курсагынънан коьр казады», — деди ашувга толып Асантай. Уйкы арасында сандыраклап: «Кеш кыбырдайсынъыз, кеш», — деди Бо-

ранбай да, тап Асантайдынъ ишиннен айткан соьзине явап кайтаргандай болып. Асантай, дирдей туьсип, тынысын токтатты. Артынсыра, байдынъ туьсинде сандыраклайтаганын анълап, тынышланды. «Кабан, бизди туьсинде де асыктырады», — деди ишиннен бала. Асантай коьзлерин Янбек пен Матай экеви бетке коьширди. Олар да авыр курылдай эдилер. Баьрисининъ де уйклайтаганын тамам билгени сонъ, Асантай акырын турагалды эм, ясырынып юрген аьдем болып, сес шыгармай костан тыска шыкты.

Танъ атар алдындагы тынлык туры эди. Костынъ онъ бетинде бир кырк-элли адымларда келбаксыз кара тоь-бешиклер болып атлардынъ суьвретлери коьринип туры эдилер. Коьктеги кара булытлар аьли де таркап кутылганлары йок эди, ама ямгыр токтаган эди. Асантай костынъ касында бираз токтап турды, сонъында, дуныяда не заттан да даьмесин уьзген аьдемдей болып, колын силкти де, костан сол бетке карап йол алып йоьнеди. Ама бир неше такыйкадан сонъ бу бирден кадалып токтады — ол коста кийиз боьркин мутып калдырыпты экен. Эндиги не этпеге керек? Кийиз боьркин алмай шыкканына оькинеди, аьруьв кийиз боьрк эди. Артына кайтсынма экен? Ол кавыфлы зат. Боранбай уянып олтырмага болар, эм ол заманда баьриси де ялпайды. Ахырында Асантай: «Ай-вай, янмаса соьне койсын сол кийиз боьрк!» — дегенге катты да, зыранълап алдыга йоьнеди.

Асантайдынъ аякларына авыр, сагыздай ябыскак батпак ябыса эди. Окын-окында Асантай токтап артына бурылар да, анъшылардан кашып бараятырган боьридей болып, кувгын йокпа экен, деп кулак салатаган эди.

Буралкы деп аталатаган йылгага ювыклап баслаган заманында, Асантай бир аьлемет болып шыгатаган давазлар эситти. Ол давазлар бараятырган косилкадынъ «гыр-гыр-гыр» деген давазы ман ат айдавшыдынъ «эй-эй» деген кышкырыгы бир косылып шыкканга усайтаган эдилер. Асантай сол саьатлей токтады да, кавыфлык сезген кутандай болып, мойнын созып кулакларын салды. Бираз соьйтип турганнан сонъ, бу ян-ягына карана берип, энди акырын юрип йол алды.

Куьнтувар бет кызарып кутылды. Атып келеятырган танънан корккандай болып, булытлар шашылысып баслай

эдилер. Бир аздан сонъ коьк тазаланды. Эртенъликтинъ тынлык шагына шырторгайлардынъ дирилдеген йырлары толдылар. Кубыла якта басы агылжыр-кызгылт саьвлеленип эки оьркешли Карлытав коьрине эди. А Асантайдынъ баягыда эситетаган давазлары ашыктан ашык болып эситиле бердилер. Энди олар бир кесек ийтлердинъ канъысып уьргенлерине усай эдилер. Бала десе, баягышылатып артына карана берип, алдыга бара берди.

Куьнтувар беттен куьннинъ коьзининъ оттай кызыл шети коьринип шыкты — куьн аьруьв болаяк эди. Асантай балтырган ман куврай араласып оьскен калынлыкка етти. Йол калынлыкты как ярып оьгип кететаган эди. Бала бас дегенде: «Калынлык ишинде боьри болып олтырса ша?» — дегенди ойланып, алдыга бармага батпады. «Боьри» деген зат эсине туьскен заманда, Асантайдынъ арка бети бир аьлемет болып йыбыр-йыбыр этип сувып кетти. Болган уьшин, баладынъ кувгын акындагы ойы онынъ боьриден коркувыннан куьшли эди. Соннан себеп, бу коькирегин толтырып тынысын алды да, таьвкел этип калынлык ишине кирди эм сол саьатлей ок тувра мунынъ аягынынъ туьбиннен дыр-р эттирип бир семиз боьдене ушып кетти! Асантайдынъ юреги дирдей туьсип, апаты кетип, туьклери тик турды, эм ол артына каткыды.

Бир заманда, онынъ боьдене экенин билип бу «уфф!» эттирип тынысын алды да, манълайы ман бетиннен шыккан сувык терди суьртип алды.

Ама коркканыннан эсин йыйып алар-алмас болып, мунынъ оьккирленип тигилип турган кулагына «топа-топ, топа-топ», — деген бир сеслер илинди. Сеслер барганы сайын оьсе берип, арт беттен келе эдилер. Бала юрисин тезлетти. Ама сеслер арттан калмай ювыклай бере эдилер. Ахырында бу топылдав айлак ашык эситилип шыкты. Юреги дуьньк-дуьньк эттирип согып таласа турган Асантай токтала берди де, артына карайым дегенлей, муны бирев ат пан оькшелетип келди де, янына ушырып йиберди...

Кара торы аттынъ терейип турган эки кулагынынъ арасыннан Боранбайдынъ ак кийиз боьрки мен кутыгыннан шыгып батлап турган эки коьзлерин коьре калганы болмаса, Асантай баска, бир зат та коьрмей, басы-коьзи

айланып барып батпаклы ерге ялп деп туьсти. Яп-ярык болып тоьселип келеятырган аьруьв куьндизлик, кап-караньа болып кетти де, Асантайдынъ эси авды.

* * *

— Атта-ав, тувра мута билмеймен. Буралкы ишинде дунья буздырып боьрилер улыйдылар, муна яман келеди де, япа-ялгыз уьйине кашып барады. Ал энди не айтар-сынъ бу огырсыздынъ эткен затына?

Боранбайдынъ сосы айткан соьзлери, туьс арасында эситилингендей болып, эси авып кос ишинде яткан Асантайдынъ кулагына илинди. Асантай шашылып кеткен ойларын бир ерге йыймага шалысып, тегаран бир кулак салды эм ярты-курты сосы соьзлерди эситти.

— Ва-а, ол костан кайзаман шыга койган ды?

«Мунавы Матай болар деймен», — деди ишиннен бала.

— Да-а, — деп созды кимге явап кайтаратаганын белгисиз этип Янбектикине усаган бир даваз. — Танъ атаяктынъ алдында мен костан тыска шыгып келдим. Мен оны уйклап яткандай коьрдим.

— Уйклап яткандай коьрдим, дейсинъме? — деди Боранбайдынъ сырылдавык давазы. — Йок, Янбек. Сенинъ оны уйклап яткандай коьретаган заманынъда, ол йолынынъ ортасына етип кутылган болар эди. Мен онынъ артыннан калынлык ишинде еттим.

Янбек пен Матай экеви уьндемей карасып алдылар, а бираздан сонъ Боранбай:

— Ийттен тувган, айлак кылыплы бала экен, — деди. — Бизди калай аьруьв алдады.

Бу ерде шырайы кашып, авызы-бурны кевип яткан Асантай йыбырдана берип, эринлерин ялады. Оннан сонъ, коргасындай авыр болып турган кабакларын тегаран бир коьтерип, аз-маз коьзлерин ашты. Асантай туманласкан коьзлерин Боранбайга тигип токтатты. «Бу мунда да неге келген ди-ав? Ога мунда не керек ти? — деп ойланды бала. — Мен соьле уьйдемен де». Сонъ Асантай,

болган затларды эсине туьсирмеге шалысып, коьзлерин япты. Аз-аздан мунынъ акылы йыйылып, эси ашылды, эм Асантайдынъ коьзлернне батпак йол, йол уьстиндеги калынлык, аяклары астыннан ушып кеткен боьдене, Боранбайдынъ батлап турган коьзлери мен ак кийиз боьрки, аттынъ терейген кулаклары коьринди. Бала, яман астан шийкенген аьдемдей болып, йыйырылып алды да, коьзлери мен кос ишин тинтип баслады. Боранбай тизлерин кень этип яйып салып олтырган эди. Ол колына ыслаган бир шоьпти тислеп-тислеп алып, ерге туькиргишлеп, тынысын ашувлы ала эди. Матай, тизиннен шоьнъкип олтырып, бир зат тиге эди, а Янбек окын-окында кабаклары астыннан Боранбайга карай берип, ойлы шырайлы болып, туьтин тартып туры эди. Асантай шыганагына таянып коьтерилеек болып эдн, ама юрекке тийген авыртув муны авдарып артына салды

— Колым-ав, колым! — деп кышкырыклады Асантай.

— Бакырма, бакайынъа курт туьскирдинъ баласы! — деп екирди Асантай бетке бурылып Боранбай.

Ама Асантай йылай берди. Ол заманда Боранбай, дуныя буздырып азарланып турагалды да, ел уьрип аькеткендей болып, костан шыгып кетти.

Боранбай шыгып кеткени сонъ, Янбек Матайдынъ кулагына энъкейип:

— Заваллыдынъ колынынъ бувыны шыккан, — дегенди айтты.

— Кой сол! — деп Матай силкинип кетти.

— Аьше. Оьмири кыска болгыр Боранбай оны ат пан соктырып йыккан болар деймен.

— Шошкадан тувган шошка, — деди, ашувланганыннан тынысы битип, Матай. — Кутырганы басына болсын... оныма, оны...

Матай, айтпага соьз таппай, тек юмырыкларын каты юмып, тислерин кыршылдатты.

Янбек пен Матай экеви баладынъ онъ колын карасалар, ол билектен алып, аямаган болып артына кайырылып туры эди... Уьйледен сонъ Янбек, Асантайды алып, авылга кетти. А ыстан ман коьйлек Боранбайда калдылар.

Экинчи басы

1

Межиттинъ коыптен бери, бир де болмаганда, бир ярым десетине болса да наьртуык шашпага мырады бар эди. Болган уьшин, ол оьзининъ сол мырадына етуьвдинъ бир де амалын табалмай баратаган эди. Бир урлык таба калса, ерди айдамага сабан ман оьгиздинъ амалын келистиралмайтаган эди.

Былыр куьзде куллык этип Межит эки пудка ювык наьртуык туьсирди.

— Бир пудын урлыкка калдырайык, — деди бу пишесине.

Эм Межит сосы бир пуд наьртуыкке, уьйде кара шайдан баска бир зат та болмай калган авыр куьнлердинъ оьзинде де тиймеди.

Карт Межит:

— Оны есек, урлыкка кайдан табаякпыз? — дегенди айтып, оьзи оьзининъ коьнъилин авлайтаган эди.

Онынъ айтканы ман пишеси де унасатаган эди. Аш болып кыйналса да, ога Асантай да разы болатаган эди. Эм мине язлык та келди, эм Межит пишесине:

— Барайым, — деди.

Эм Боранбай уьйлери бетке карап йоьнеди. Буга оьз уьйлерининъ авызы касында орамда туьтин ишип турган Азиз йолыкты.

Межит Азиздинъ касына келип токтады да:

— Салам аьлейкум, Азиз, — деди.

— Аьлейкум салам, — деди анавы да.

Межит йоьткирип алды да, тамагын тазалады, оннан сонъ колы ман юзин сыйпап алды эм йигерсизленип шыккан давазы ман:

— Азиз, — деп баслады, — оллахый, куллыгынъдызатынъды этип болса да бир затынъа ярап эдим. Айтпага...

— Намаз кылдыратаган молладай, неге созып тербейсинъ, Межит, — дегенди айтып Азиз шыдамсызланып карттынъ соьзин боьлди. — Сен молла тувылсынъда. Не керегин кыскасыннан айта койтагы. Не зат эди айтаягынъ?

Межит, басына бирев соккан кисидей, тынды, эм, озининъ тилегин келистирип кайтип айтпага керек экенин билмей, ундемей турды. Боранбайдынъ сосы копар эм уйкенсип юретаган киевин Межит суыймейтаган эди. Азиздинъ турган турмысы адем суыймес сыпатланып тоьп-тоьгерек болып коьринетаган эди. Мунынъ уйкен басы да, саргылдым туьс тарткан батлак коьзлери де, тап терейип турган кулакларынынъ озлери де тоьгерексымал эдилер. Ялпак бетине баткан мантик бурнынынъ кень болып шатлап турган эки танавынынъ касына онынъ, койы кара мыйыгынынъ ушлары тоьгерекленип шыйратыла келип конган эдилер. Ол озининъ соьзлерин де бир альмет этип, юван эринли тоьгерек авызыннан тап кишкей шарлар булактырып тургандай болып, кесип-кесип айтаган эди. Соннан себеп болса ярайды, авылдынъ озтир тилшилери ога «Тымалак» деп экинши ат таккан эдилер. Аьр заманда да тувра уьстине туьсип дурысын айтатаган халк бу атты ога тек селеке этер уьшин тувыл, ама оны суыймейтаганын да билдирер уьшин таккан эди.

— Неге ундемейсинъ? Айт. Соьзинъди тынълайык, — деди бир кесектен сонъ Азиз.

Межит ер салынган басын коьтерип алды да, озининъ тилегининъ бек уйкен маьнеси бар экенин Азизге болганынша ашык этип анълатпага шалысып:

— Азиз, — деди ол, — мага бир шерик ер айдап берсенъ экен.

— Бир шерик, дейсинъме?

— Аьше, Азиз. Тек бир шерик.

— «Тек бир шерик», дейсинъме?

Соны айтып, Азиз авызын кыйшайта берип куьлди.

— Аьше.

— Аьше, бир шерик сага сол кадер азтагы?

Межит, Азиздинъ селеке этип турганын анълап, агарып бараятырган койы каслы кабагын туьйди.

— Мен куьлгендей зат айттымма, Азиз? — деп сорады бу, ашувун басып.

— Йок. Оны неге сорайсынъ?

— Сен мага селеке этип куьлгенинъдей коьрдим, — деди Межит.

— Мен селеке этпеймен, Межит, — деди Азиз, — болган ушин, несин ясырайым, сенинъ бир шерик ерди анша-мунша заттай этип соьйлевинъе меним бираз куьл-ким келип кетти.

— Онынъ мага анша-мунша зат тувыл экенин мен де, сен де билемиз. Сен меним ялгыз тувыл, а мага карай туратаган аьелим бир экенин де билесинъ, Азиз. Солды да, мунда куьлгендей, селеке эткендей...

Азиз ашувдан силкинип кетип, карттынъ соьзин сонъына еткермеди.

— Болаяк, болаяк энди, — деди ол. — Неге куьлеегимди эм кайзаман куьлеегимди мен сеннен сорамайман.

— Сорамаягынъды билемен, Азиз. Болган ушин, куьлкидинъ сонъы аьруьв болмайтаган аьдет те бар ды да.

Азиз, сол соьзди эситип, шалынып кетти.

— Токташ, токташ! — деди Азиз, давазын коьтерип. — Сен, яным-ав, мени коркыстаяк боласынъма?

— Йок, коркыстаяк болмайман, — деди сабырлыгын йоймай Межит. — Сени коркысткандай меним куьшим де йок. Мен тек халктынъ такпагын оьз соьзим мен айтып турыман. «Коьп ойнаган, бир йылар» дейди сайсы халк соьзи. Солай тувылма?

— Халк, такпак... эмбек-тоьмбек деп неге акылятак-сып тербейсинъ?! Эриге болсанъ, бар эне ийт сувгар, а сендейлердинъ баркылдавын тынълап тургандай, меним заманым йок, — деп Азиз колындагы туьтин туьпти таслап туькирди де, кишкей авыздынъ сабыннан ыслады.

— А ерди кайтеекпиз? — деп сорады Межит каралды ишине кетпеге турган Азизден.

— Билмеймен, бир зат та билмеймен. Боранбайдынъ оьзи мен соьйлес.

— Боранбай кайда экен?

— Оьзининъ еринде болмага керек.

— Аьше калай этпеге керек ти?

— Онысын меним билуьвим йок, — деди Азиз.

Межит аз-маз ойланып турды да, сонъ:

— Боранбайдынъ кеткен ягы бар ма экен? — деп сорады.

— Бар, — деген явап кайтарды Азиз.

— Кайзаман келеек экен?

—Билмеймен. Кайда барганын, кайзаман келеегин ол мага айтып юрмейди. Анъладынъма?

— Онысын мен анълай эдим, аман да мен сиз бетке кайзаман айланмага болаягын билгим келеди.

— Билмеймен. Эрген кел, бирсигуьн кел, бир юмадан сонъ кел, суьйген заманынъда кел... Мен бир зат та билмеймен.

Соны айтып, Азиз Межитти орамда калдырды да, оьзи каралдыга кирип кетти.

— Наьлет аьдем, — дегенди Азиздинъ артыннан таслады да, Межит уьйлери бетке кайтып кетти.

Экинши куьн Боранбай Невинкеден кайтып келди. Ол онда мал сатпага деп базарга барган эди. Сол куьн кешке табаган Межит Боранбайга келди.

Боранбайдынъ басына ак телетин ябылып салынган уьйкен доьрткил уьйи, юма-мешиттен эректе болмай, авылдынъ орта орамы баратаган ерде туратаган эди. Ортасыннан кора тартылынып боьлинген кень азбардынъ тоьгерегин ясыл сыр ман сырланган бийик такта кора курсап алган. Уьйдинъ онъ бетинде шерепиш ябылган конак уьй бар, а алды бетине табаган, бир йырма сажен кадер ерде уьйкен-уьйкен эки амбар салынган. Азбардынъ терен иши бетинде, камыс тоьбели болып, узун сарай, а сарайдынъ алдында койларга эм сыйырларга деп этилген кень авла бар. Уьйдинъ артында бав коьринетаган эди. Боранбайдынъ азбарын, танадай бойлары болган, айлак яман ийтлер саклап туратаганын авылдагылардынъ баьри де билетаган эдилер.

Межит кишкей авызды аз-маз аша берип, азбар ишине карады. Авыздынъ зыйкылдаганын эситкен ийтлер кулакларын туьрдилер эм ят аьдемди коьрген заманларында, дуния буздырып уьрип, авызга шаптылар. Межит янма-ян авызды япты да, артына тайды. Ийтлер аякларын такта корага асып, ашувлы уьрип басладылар. Артынсыра азбар ишинде ийтлерди куватаган бир пише давазы эситилинди.

— Ол ким ди? — деп сорады кишкей авыздынъ аргы бетиннен сол даваз.

— Мен, Межит.

Кишкей авыз ашылды эм толы этли, тоьгерек бетли кыз — Аминаттынъ юзи коьринди. Бу Боранбайалардынъ уьйинде куллык этетаган эди.

— Яхшылык пан кел, Межит, — деп сораган сыпатланып кыз Межитке карады.

— Сав бол, Аминат, — деди Межит. — Боранбай уйдеме экен?

— Уйде.

— Мен сога келген эдим. Бир куллыгым бар эди.

— Аруув аьше, Межит. Мен согле ога айтайым, — деп кыз авызды явып кетти.

Бир кесек заманнан сонъ Аминат артына кайтып келди де, Межитти азбар ишине киргистти. Ят аьдемге ийтлер яна шаптылар. Болган ушин, басамакта турган Боранбайдынъ: «Кетинъиз!» деп екиргени ийтлерди токтатты эм олардынъ экеви де, куйрыкларын артларына кысып, кылыйларыннан Межитке карай берип амбарлар бетке тайдылар.

Боранбайдынъ касына ювыклай келип:

— Уйинъизге яхшылык, Боранбай, — деди Межит.

— Келгенге де яхшылык, — деди Боранбай да. — Хайыр, Межит, кешлетип не этип юрисинъ?

Бираз юреги таласа берип, Межит оззининъ тилегин айтты.

Боранбай Межиттинъ соьзин тынълап болып, кабатланып шыккан бугагын сыйпай берип, бир затлар акында ойланып баслады. Онынъ сувук синъип коргасынсымалланып турган коьзлери, карттынъ юзинде оззининъ байлыгынынъ тап бир кесегин тапкандай болып, Межитке тигилдилер.

— Согле не каьр этесинъ? — деп сорады бу арасы бир аз кеткени сонъ.

— Оллахый, увак-туьек уй куллыкларымды эткеним болмаса, бир зат та этпей, уйде олтыраман, — деди Межит.

— Гмм... — дегени болмаса, баска бир соьз де айтпай, Боранбай яна тынды.

Бай кисидинъ бу уьндемеви артында не зат бар экен? Не зат этпеге катып токтар экен? Карттынъ тилегин ол аларма экен яде бос кайтарып йиберерме экен? Согле Межиттинъ юрегин эне сол затлар таластыра эдилер. Онынъ юреги «Боларма яде болмаспа, боларма яде болмаспа», — дегенди айткандай болып, сога эди. Ахырында Боранбай

кобзлерин кылыпсып шуькирейтти, онынъ сол касы йогары шалынып кобтерилди эм соннан себеп байдынъ манълайы йыйырылды.

— Мен, Межит, — деди Боранбай, — сенинъ еринъди айдап берермен...

— Алла оьмиринъди узак этсин, Боранбай. Мал-муьлкинънинъ хайырын коьр. Оьмиримде мутпан...

— Токта, токта, Межит, — деп Боранбай, агаштынъ кесегиндей, кыска эм юван колын силкти.

— Энь алды ман меним айтаяк болатоганымды аьруьв этип тынълап бол, оннан сонъ, яраса, тилегин тилерсинъ.

— Тынълайым, Боранбай, тынълайым.

— Айтаягым сол ды да, мен сенинъ еринъди айдап берермен, онынъ уьстине урлык та берермен...

— Сав бол, Боранбай, урлык меним оьзимде бар.

— Ия? Аьруьв аьше. Куьзде мен сага бир эки пуд наьртуьк те берермен. Аньлайсынъма?

— Аньламайтаганма, бек аьруьв де аньлайман, Боранбай, — деди Межит, а оьзи ишиннен: бу буйтип юмарт неге болып туры экен?» — деп ойланды.

— А сен кел де, Межит, оны уьшин сосы кыска дейим менде куллык эт. Туьсиндинъме? Тек кыска дейим. Меним сага беретоганым аз зат тувыл. Ойланып кара.

Межит аз-маз салкын шырайланды эм ойланып баслады.

— Калай коьресинъ? — деп сорады бираздан сонъ даяналмай турган Боранбай.

— Мага кайдай куллык береек боласынъ, Боранбай? — деп сорады Межит.

— О-о, оны уьшин бир де кыйланма. Табармыз. Менде куллык коьп. Куллык сага кырда да, мунда — уйде де табылар.

— Ай-вой, Боранбай, кырда меним не куллыкшылыгым болсын экен, — деди Межит, зор ман куьлемсирей берип. — Алла шаат, мен энди алдынгындай карувлы тувылман. Онъмаган картлык йыгып бараятыр. Суьеклерим сызлап авырьиды.

— Бир зат та тувыл, Межит. Сен ол кадер карт аьдем тувылсынъ. Йок, дейтаган болсанъ, макул сеники. Мен сени кыстамайман.

— Айлактанъ, Боранбай. Сен айткан да болсын, — деп разы болды.

Ярлыдынъ бай ман келисуьви соны ман кутылды. А уыйинде Межитти бир янъы хабар саклап туры экен. Межит уйге кирер-кирмес болып, онынъ пишеси:

— Арун келип кетти, — дегенди айтты.

— Неге?

— Асантайды бизге казаншы этип йибермессизбе экен деп сорап кетти. Тавга бараяк боладылар болар, деймен.

— Пишен шалмага тувылма экен?

— Аьше.

— Коьп боладыларма? Айтпадыма?

— Бир он бес аьдем болаякпыз деди.

— Аьше сен не зат айттынъ? — деп сорады Межит пишесиннен.

— Не зат айтайым, бир зат та айтпадым. Эрген тагы да келеек болып кетти. Келсе, айтаягынъды оьзинъ айта коярсынъ. Тек меним коркатаганым: Асантай казаншы болып куллык эталарма экен? Он бес аьдем деген аз тувыл, сайсы...

— Бир де коркпа, этер. Ол энди бала тувыл. Он доьрт ясына шыкты...

Бираз уьндемей олтырганыннан сонъ Межит Боранбай ман кайтип соьйлескенин айтты.

Пишеси мен байы оьз ара соьйлескенлери сонъ, Асантай казаншы болып бармага керек деп токтаскан заманларында, уй иши кап-каранъа болып кутылган эди. Болса да не Межит, не онынъ пишеси шырак ягаякты ойланмай эдилер: уш куьннен бери уйде бир тамыс шыракмай йок эди.

— Асантай кайда ды? — деп сорады Межит.

— Айтек уйлеринде болар.

— Оны бир стакан болса да шыракмай тилетип Камболаттынъ пишесине йибермеге керек эди.

— Йиберген эдим. Ибрагим казанлыдынъ пишесине де йиберип карадым.

— Аьше?

— Бермей йибердилер.

— Шыракмайга батып оьлгей эди ол шошкалар, — деп азарланып, Межит бир ойларга коьмилди.

А ол арада Малектинъ эсине сисединъ туьбинде бир аз куьнайлан май калганы туьсти. Малек сол майды бир кир шай тепшекке саркытып алды да, оьрилген мамыктан мелте этип, май-шырак курастырды. Шыракты Малек каранъа уьйдинъ ишинде коьпке дейим ярастырып турды.

— Оны ярыкта этип коймага керек эди, — деди, авыр болып турган басын коьтерип, Межит.

— Эсимнен шыгып кеткен, хайырсыз. Басынъда ток-сан туьрли ойынъ болса, эсинънен де кайтип шыкпасын экен? — деди, куьрсине берип, Малек.

Ахырында май-шырак азбир этилинди. Уьй ишинде куьнъиртленген шайтан шырак янды. Иргелерде уьй муьл-клерининъ бузык-бузык коьлеткилери ойнап басладылар. Майдынъ тамакты кыратаган ийиси шыкты.

Межит бирден аьдемнинъ ишин авдарып таслайтаган, оьпке-бавырды йьрткышлайтаган, аьдемди сувык кара терге туьсиретаган йоьткирик пен йоьткирип баслады. Бу коьп заман йоьткирди. Йоьткириктинъ сонъы болмаяктай болып коьринетаган эди. Токтамаспа экен деп, Межит туьгин ишип карады — бирер йолларда туьгин муьнынъ йоьткиригин токтататаган эди. Болган уьшин, туьгин бу йол ярдам этпеди, кайтарасына, хайырсыз йоьткирикти, тагы да бек куьшленди. Малек байына аяган коьзлери мен карап:

— Сув ишип караш, — дегенди айтты да, ога куьрешке мен сув берди.

Межит ишкиси келмей, бир-эки увьртлады, ама йоьткириги токтамады.

Ахырында, Межит языктынъ оьмирин кесип, оьзегине туьскеннен сонъ, йоьткириги токтады.

— Хайырсыздынъ йоьткириги, — дегенди айтты Межит, йоьткирик тагы баслап олтырмасын деп, давазын акырын шыгарып.

Малек аякка шай куйды да, байынынъ алдына сыпырага салды. Оннан сонъ, пештинъ уьстине салынган уьндириктеги наьртуьк оьтпекти алды да, бир кесегин сындырып Межитке берди, калган кесегин кайтара орнына салды.

Бир сабатлер кадерден Асантай келди. Атасы ман анасы оьзлери араларында болган соьз акында ога бир зат

та айтпадылар. Онынъ акында ога эртен, Межит Арун мен тамам сойлесип кутылганы сонъ, айтпага деп сойлесилинген эди.

Малек Асантайга да кешки шайын иширди. Баьриннен сонъ шайын оьзи де ишти.

Тез арадан авылдынъ кубыла бетиндеги авлак ерде конган уьйде, оьлип кеткен аьдемнинъ яны шыгып кеткендей болып, шырактынъ ярыгы соьнди. Ярлыдынъ аьели уйкыга коьмилди.

2

Август айынынъ басында авыл ярлылары бесер, онар аьдем болып куьплесип, бай тавшыларга пишен шалып, акша туьсирмеге деп тавга кетип басладылар. Бу ата-атадан калып келетаган аьдет эди. Сондай бир куьп пен бирге тавга Асантайдынъ тенъи — Айтек те кетти.

Бир кайта Межит бир-эки такыйкага уьйине келди. Аьелин ол бек сийрек йоклайтаган эди: бир де заман табалмайтаган эди. Азиз ога куьн узагына, а бирерде тап кешелерге де куллык табатаган эди.

— Ал, Асантай, — деди бу улына, колын онынъ ийнине салып, — аьзирлен, ясым.

— Кайда, акай? — деп сейирсинди Асантай.

— Тавга, ясым.

— Тавга? — деп сорады юзине куваныш энип кеткен Асантай эм, белки, атасы ойнап айта болар деп коркып, даьме толган коьзлерин атасына тикти.

— Тап солай, балам, тавга. Барасынъма?

— Айхай да бараман, бармайтаганма... — деп Асантай уьйкен суьйинишли болып, шоршып баслады. — Тавда Айтек те бар ды да! Мен оны коьрермен. Айтекти коьрермен! Дия, акай?

Асантайдынъ атасы ман анасы куванышлы болып куьлемсирей берип, улына карадылар. Асантай шоршувун бирден койды да, шавып келип атасынынъ касында токтап:

— А мен онда не этеекпен, акай? — деп сорады.

— Казаншы болаяксынъ, ясым, казаншы, — деди кувнак давазы ман Межит.

Ама булайда Межиттинъ даъме эткенин бузып, Асантайдынъ юзиннен куваныш тайды. Бу анасына карады: анасы ундемей куылемсирей эди. Асантай коьзлерин атасына коьширди.

— Казаншы, дейсинъме? — деп акырын сорады бу.

— Аьше, ясым, казаншы деймен, — деди атасы, болганынша кувнак юзли болмага шалысып.

— А мен ас этип билеменме?

Межиттинъ мыйыклары эки якка айырылыстылар да, аз-маз коьтерилдилер эм мунынъ куылеп турган авызы коьринди.

— Бир зат та тувыл, ясым, — деди Межит танъ давазы ман эм бир колы ман улын кушаклап алды. — «Эрте турган, йол алар», — деген бизим атайлар. Оьзи оьзиннен дуньяда бир зат та этилинмейтаган, ясым. Коьтере зат та уйренуьвден болады. Сен де уйренерсинъ. Онда бир кыйынлык та йок. Мине тамам сендей болып, он доьрт ясымда бас деп казаншы болган шагымда, мен де ас этип билмейтаган эдим. Сонъында уйрендим, уйренгенде де соьйтип уйрендим, меннен уста казаншы сав авылда да йок эди. Анда сага ярдам этерлер. Асты кайтип асатаганын, кайтип этетаганын коьрсетерлер. Сизи мен бирге Янбек те бараяк. Солды да, бир де коркпа балам. Оннан сонъ сен тавды, уйкен агашлыкты коьрерсинъ, а белки, салпыаяк аювды да коьрмеге боларсынъ. Ол зат завк тувылма?! Эм энъ кереклиси — аз болса да, хайыр туьсирерсинъ, карт атанъа ярдам этерсинъ. Сен бизде энди йигитсинъ сайсы. Аьше, кайтеди? Барасынъма?

Асантай бирден тагы да кувнак болды.

— Бараман, акай, бараман! — деди бу кышкырып. — Мен Айтектей тувылмантагы? Бараман, бараман...

— Дурыс этесинъ, ясым, — деди Межит те, суьйинишли болып. — Сен йигитсинъ, йигиттинъ йигитисинъ.

Оны айтып, Межит улын кушаклап, бавырына басты эм сонъ пишесине карап:

— А сен, Малек, муны аьзирле, — деди. Уьсти ювылса, аьруьв болар эди. Казаншы таза кийинмеге керек. Солай тувылма, Асантай?

— Солай, акай.

— Олар кайзаман бараяклар экен? — деп сорады Малек.

— Эртен турып, бирсигуьн.

— Олай болса, аьрувь. Эртен баьрин де этип аьзирлермен, а буюгуьн ол уйде сувга туьсер, — деди Малек. — Тек...

— Не зат? — деп Межит тынышсызланды.

— Не зат болсын, сабыным йок.

— Гмм... Кайгырмас. Сувга сабынсыз туьсе койсын. Уьстин ювмага мен Аминаттан тилеп карарман. Эртен эртенъ мен аькелермен.

Межит пишеси мен эм улы ман аманласты да, уйден шыкты. Ол асыга эди: кеше кырга — пишен аькелмеге кетпеге керек эди.

Сыякта туншык. Авыл уьстине шанъ коькуьвининъ куьнъиртлиги илинген. Шанъ арасыннан куьнъирт, йылтырай берип эрте тувган юлдызлар коьринедилер. Кобаннынъ авыр эситилип, куьшенип шыгатаган шорылдавы келе эди, туншык Кобаннынъ оьзине де эркинлик бермегендей болып сезилетаган эди. Межит оьзининъ Асантайы акында ойланып бара эди. Асантайдынъ энди оьсип уйкен болганы эм онынъ энди аьелде ярдамшы болганы Межитинъ юрегин куванта эди. Энди де бир-эки йыл кетер, эм Асантай шынты куллыкшы аьдем болар. Ол заманда Межит эм онынъ курткасы тыншаймага болаяклар.

Байы шыгып кеткени сонъ Малек пешке тобан ягып, сув йылытып баслады.

— Биз тавда неше куьн туракпыз, абай? — деп сорады анасыннан Асантай.

Малек оьзине белгили болган затлардынъ баьрин де улына айтып берди.

Шалгышылар тавда бир ай кадер турмага деп соьйлесилинген эди. Оьзининъ эткен куллыгы уьшин Асантай бес маьнет акша ман эки кой тери алаяк эди.

Ама ата-атадан калып келетаган бир аьдет бар эди: соьзге салынган кыйынактан баска болып, казаншы шалгышылардынъ соьйп еген баьри койларынынъ терилерин эм куллык кутылынганы сонъ баьри казан-аякты оьзине алатаган эди. Элбетте, шалгышылар бир айдынъ ишинде аз кой соьяк тувыл. Ама Асантайга тек эки кой тери бере-

ек болып соййлесилген эди. А казан-аяк акында бир зат та айтылынганы йок эди. Сол ери Асантайды бираз ойга салатаган эди. Соннан себеп, ол:

— Уйтип неге болады? — деп сорады анасыннан.

— Белки, сенинъ яс экенинъ ушин, сойтип эткен боларлар, — деди Малек. — Сен тек он доьрт ясындасынъда. Оннан сонъ — казаншы болып сен бас деп бараятырсынъ, яным. Оны да эсапка алган боларлар. Ким биледи оларды.

— Он доьрт ясымда болсам, не болады экен? Казаншыга коьп терилер эм болган казан-аяк берилетаган аьдет ша? Ондай аьдет неге бар ды?

— Билмеймен, шыракшым. Ол аьдетлердинъ толтырылмаган йоллары да болады. Тек сен оны ушин кайгырма. Алла сакласын, ол затлар акында анда, тавда, уйкенлер арасында айтып олтырма. Сен оларга тынъламага керексинъ — олар сеннен уйкен.

— Йок, абай, — деди Асантай, — мен оны тек сага айтаман. А анда мен куллыгымды аьруув этермен, сен бир де коркпа.

«Мен коьп алаякпанма, аз алаякпанма — онысын акай ман абай озлери биледилер. Олар разы болганларма — эм сондай боларга керек экен», — деп токтасты ишиннен Асантай.

Бир куыннен сонъ кишкей Асантай тавга кетти.

3

Тав дегени де мине. Тавлар акында Асантай коьп эситкен эди. Бирер уйкенлер биревдинъ уйининъ авызы касында орамда олтырып, тавлар, агашлыклар, онда болатаган туьрли затлар акында хабар айтатаган эдилер. Асантай бу хабарларды айлак сукланып тынълайтаган эди эм ол шакларда ога тавлык деген — онда тек бирер наьсипли кисилер болмага болатаган, ер юзиндеги бир еннет болып коьринетаган эди.

Ашык куынлердинъ эртенълигинде эм кешлигинде авылдан карасанъ, ак шашлы Карлытавдынъ эки оьркешли басы эм ога япсарласып эки якка созылып кететаган Кав-

каз тавларынынъ коьгилжир-ак шынжыры коьринетаган эди. Асантай коьп йолларда бек узак заманларды кубыла бетке коьз салып туратаган эди, эм ол заманларда балалыктынъ фантазиясы тувдыратаган ойлар, муны маьне-син аньлап болмайтаган, алыстагы узак якларга ушырып аькететаган эди. Ол оззининъ ойында энип коьринетаган бийик тавларга йоргалап, олардынъ басларына минип, йогарыдан эректе созылып яткан йылгаларга, калын кара агашлыкларга, тоьменде шорылдап агатаган тав шоқыра-кларына карайтаган эди.

Ама коьз алдавыш зат бирден йок болып кететаган эди. Ол заманларда, коьринип турган затлардынъ бирден шашылып кеткенине ашувланып, Асантай йыламага аз калатаган эди. Сол эртегилерде айтылгандай сейир эм алыстагы тавларда оззининъ бир заманда да болалмаяк экени Асантайды айлак бек кынайтаган эди.

Болган уьшин, яшав деген зат Асантайдынъ балалык ойларын толтыргысы келди, эм Асантай акыйкатлай да тавга келди. Асантай энди, озине яньы болган дуныяга бек куваныш юзли болып карай эди. Ол энди, бир заманларда болгандай болып, ойында тувыл, а шынтысында коьз илиндирип болмаган алыслыктынъ кийик ярасы-клыгына суьйгени кадер карамага болаяк.

...Тоьгерек якта кара иргеленип, карлыгаш канатын ыс баскан калын кара агашлык туры. Йылгалар эм йы-ранақлар, тоьбешиклер эм шонькырлар коьнып турган кырларды эм тоьслерди ак, коьк, сары шешекейлери лал-йобьгерланген бийик, койы коьгоьлен каплаган. Онъ кол бетте, агашлыктынъ алыска кете барып карагошкыл туьсин алып баслайтаган ягында, оьткир ушлы тавлар коьтериледилер, тик каялар агарадылар, оьткир куба эм кара кызгылт таслар йиньишке ушланып тередилер.

Асантай турган терен йылгадынъ туьбинде кувнак шорылдап куьмис туьсли шоқырак шабады. Асантайдынъ эсине атасынынъ, тав шоқырақларынынъ сувы эртеньги шыктан таза эм буздан сувык болатаган, деп айтканы эсине туьсти. Уьйкен йылга аьри-бери бургаланып алыска кетеди. Онынъ бавырларында, аз-аздан тав бавырлары ман агашлыкты каплап ала барып, койы сыгылган суьт туьсли туман йылысып юреди. А эш бир такыйкадынъ

обзине де токтамайтаган кус йырлары ша? Олар мунда калай коьптилер ди эм калай аьруув йырлайдылар! Агашлык уьстинде аьйт деп куслар калкып юредилер. А оннан да йогарыда, коьктинь коьгилдим туьсинде, коьзге тегаран илинетаган кара таплар болып, карагуслар ушып айланадылар. Мунда оьзи кайдай салкын, авылдагындай исси тувыл. Бу куьнлерде авылда кайдай исси, кайдай туншык эм шаньлы. Мунда шыбынлардынь оьзлери де ол кадер лебиз тувыллар.

Тавда кайдай завк, кайдай аьруув эм кайдай кеньлик бар!

Асантай мине сосында казаншы болып куллык этпеге керек эди.

Шалгышылар мунда буюгуьн эртеньликте келдилер. Келискендей бир ер сайлап алып, булар он доьрт аьдемеге болгандай этип, кень кос салдылар. Косты бир неше адым ерде теренлигин бир аршин этип доьрткилендирип шонькыр каздылар. Шонькырдынь эки ягына баслары айыргыш болып эки казык кагып салдылар да, олардынь уьстине, бир эски арбадыкы болып, коьширагаш яткарып салдылар. Бу Асантайдынь казан асаяк ери эди.

Кешкиликте шалгышылар коска йыйылысып, уйлериинен алып шыккан азыкларынан калганын кешки ас этип ашадылар эм астан сонь аннан-муннан хабар айтып басладылар.

Орта ясларына келген, сары мыйыклы, коьк коьзлери эм каты сусы болган тамада уьндемей олтырган балага буюгуьн уьшинши кайта карап, булай айтты:

— Эртен биз, балам, пишен шалып баслаякпыз. Сен де мунда тойга келмей, бизим казаншымыз болып келгенсинь, яным. Шалгышыдынь куллыгы айлак авыр куллык. Ол сага сабаннынь куйрыгыннан ыслап юруув тувыл, ат тырнавышка олтырып, пишен тырнатып юруув де тувыл. Сен оны билип кой, ясым. Шалгышыдынь тамагы ток болмага керек. А ол аш болмавдынь каьрин ким коьрмеге керек? Казаншы коьрмеге керек. А сен сол казаншыдынь оьзи боласынь, балам. Солды да, ясым, сен оьзиньнинь не зат этпеге керек экениньди аьруув этип билесиньме?

— Казан асаякпан, — деди алмай-салмай Асантай. Шалгышылар пырх эттирип куьлеп йибердилер.

Асантай айлак бек уялып, кирпичендирип кунысты. Ол озин эсабында болмаган бир ойсыз союз айтып йибергендей коьрди.

— Дурыс айтасынъ, — деди тамада. — А уялмага керек тувылсынъ. Бизим билуввимизге коьре де, сен бизге казан аспага керексинъ. Ама мине соьле сеннен соралатаган зат: онынъ кайтип асылатаганыннан сенинъ анълавынъ барма? Кайзаман эм куьнине неше кере аспага керек экенин сен билесинъме?

— Йок, билмеймен, — деди Асантай, балаларша туврасын айтып, эм бир кесек уьндемей турганыннан сонъ, бираз йигерленип: — Ама коьрсетсенъиз, анъларман, — дегенди косты.

— Эне солай, ясым. «Анъларман» деп айтувынъ — ол дурыс. Билмеген затынъ акында дурысын кесип: «билмеймен» демеге керек. Оны аьруьв этесинъ. Оны ушин сени мактамага да болаяк. Солай болатан болса, мен соьле ол затларды сага аьруьв этип анълатайым, балам. Асты, ясым, сен куьнине доьрт кере аспага керексинъ, — деп тамада Асантайга онынъ этеек куллыкларын айтып баслады: — Бек эрте этип, танъ сес берип баслайтаган вакытта — ол биринъ; уьйкен куслык заманда — ол экинъ; уьйле авганнан сонъ. куьннинъ коьзи уьйле вакыты ман батаягынынъ орта йолында турган заманда — ол ушинъ; эм доьртинши кере — ол куьн батып, кас каралган заманда. Анъладынъма, йигит?

— Анъладым, — деди Асантай.

— Анълаган болсанъ, кала айтып береш. Сенинъ кайтип анълаганынъды тынълаяк, — деди буга тамада.

Бала тамададынъ айткан затларын союз соьзи мен кайтарып айтып берди.

— Аьперим сага, ясым, — деп тамада муны мактады, эм калган шалгышылар да куьлемсирей берип, тамада ман бир ойлы экенлерин билдирдилер.

Мактавга уьйренмеген Асантай уялгансып басын тоьмен салды, а тамада десе соьзин бардыра берди:

— Ол, ясым, куллыктынъ бир ягы. А кайдай ас этпеге керек экенинъди биз сага аьр дайым айта барармыз. Энди сувдынъ акында. Мунда, озинъ коьресинъ, авыл тувыл. Авылда кырлар тегис, йоллар аьруьв. А мунда ол зат йок.

Бу тавлык. Мунда сувды арба ман аькелип болатан ер тувыл. Оны, колга шелеклер алып, шелеклер мен яв тасымага керек. Бизим сол кол бетимизде уйкен йылга бар. Онынъ туьби мен шоқырак агады. Оны Янбек сага коьрсеткен болар. Солайма, Янбек? — деп тамада Янбек деген шалгышыдан сорады.

— Коьрсеткенмен, — деп беркитти Янбек те.

— Эне сол шоқырактан сен, Асантай, сув аькелип турмага керексинъ. Коьзинънен коьрип турыман: «неше кере аькелеекпен», деп сорайсынъ. Онысын мен сага айталман. Кыскасы — ас этпеге де, ишпеге де еткени кадер аькелмеге керексинъ. Кос сувсыз калмага керек тувыл. Аньладынъма, балам?

— Аньладым.

Тамада юмырыгын авызына ювыклатып, йоьткирип алды, тоьмен асылып турган узун сары мыйыкларын бармаклары ман сыйпап, эки якка айырды эм, ас ишкеннен сонъындагыдай этип, авызын суьртти де, соьзин бардыра берди:

— Оннан сонъ. Сол йылгадынъ иши мен бир шакырым кадер тоьмен барсанъ, кос коьрерсинъ. Ол кос бизим иемиздинъ косы эм онда онынъ малшы ыргатлары яшайдылар.

— Мен ога ол косты да коьрсеткенмен, — деди булайда Янбек.

— Бек аьруув. Эм сен, Асантай, сол костан бизге айран аькеле турааксынъ. Айранды куьн аралатып аькелмеге керексинъ. Тулык пан аькелеексинъ. Тулык бизде бар.

Тамада токтады. Артынсыра бу тагы да балага карап:

— Оьтпек писирген йолынъ болганма? — деп сорады. Асантай уялганнан кызарып, басын тоьмен туьсирди. Эр аьдем оьтпек салув авылда бек уятлык зат деп саналатан эди. Оны билселер, ондай аьдемге «пишекей» деген ат тагып, онынъ куьнин коьрсетпес эдилер. Соннан себеп тамададынъ сораган заты Асантайды уялтты. Тамада баладынъ неге кызарганын аньлады. Онынъ неге кызарганын калган шалгышылар да аньладылар.

— Сен бир де уялма, Асантай, — деди маштак бойлы, юкатлак коьсе аьдем Шокай. — Мунда, тавда казаншы аьдемге ол аттынъ бир уятлыгы да йок. Кайтарасына, оьтпекти салып билген киси мунда мактав алмага болады.

Калган шалгышылар да Шокай ман бир тилли болдылар.

— Шокай дурысын айтады, — деп тамада да онынъ соьзин йоьпледи эм тагы да Асантайга бурылып: — Эгер сен, айтайык, мараз яде колы ялгыз ананъа ярдам этип оьтпек сала болсанъ, ол зат тап авылда да уятка саналмага керек тувыл. Аьруьв аьше, сенинъ ондай зат пан каьр этпегенинъди мен коьрип турыман, — деди тамада.

— Оьтпек салмаган болсам да, — деди бирден Асантай, — онынъ кайтип салынатаганын мен билемен.

Булайда Асантайды тамададынъ танъ соьзлери эм шалгышылардынъ да коьнъил авлап соьйлегенлери йигерлеттилер.

— О, сен бизде обсы да йигит бала экенсинъ, — деди танъ шырайлы болып, куьлей берип, тамада. — Карт Межиттинъ мине шынты аьвлетин коьрип турыман. Тап билмеген заманынъда да — сага онынъ кайтип этилэтэганын коьрсетерлер. Бир де тоьмен болма, ясым, сен ят кисилердинъ ишинде тувылсынъ, мундагылар баьриси де оьзинъдикилер. Солай тувылма? — деп тамада шалгышыларга карады.

— Солай, солай, — дедилер шувылдасып шалгышылар.

— А отын ша? — деп сорады тамам йигерленген Асантай.

— Да, отын акында, — деди Арун. — Отын биз оьзимиз кезуьв-кезуьв аькелип тураякпыз — мунда агаш туьбимизде. Арба ман аькелермиз. Да, мутып коймага аз калдым, «арба» дегенде эсиме туьсти: сен, ясым, оьгизлерди де карай турмага керексинъ, олар костан эрек кетип олтырмасынлар. Алла оны бермесин, оьгизлерди боьри еп яде аюв йыгып олтырмага болар. Сак болмага керексинъ.

Бу ерде Асантайдынъ атасынынъ аюв акында айтканы «сып» деп эсине туьсти эм ол сейирсингенин билдирип:

— Мунда аюв барма? — деп сорады.

— Раса турадылар, — деп кыскасыннан явап берип. Арун соьзин бардыра берди: — Солды да, ясым, энди сага айтаягым сосы, сен аьруьв этип тынъла: асты заманында болдырмага керексинъ — ол баьриннен де артыгы — эриншек болма. Эгер, отка якпага агашты оьзинъ яралмасанъ,

бизге айт, биз ярып берермиз. Эне сол, балам, сенинъ мунда бизге этеек куллыгынъ. Йигиттей болсанъ — суьермиз. Эриншеклик этип басласанъ — бизден танълык куьтпе. А эгер бизим айтканларымызга тынъламасанъ — сокпага да болармыз. Анъладынъма, ясым?

— Анъладым, анъладым, — деди яс казаншы.

— Казаншы бир де болмагансынъ болар, деймен? — деп сорады артынсыра тамада Арун.

— Йок, болмаганман.

— Кайгырмас. Бир эки-уьш куьнге дейим Янбек сага коьрсетип турар. Солай тувылма? — деди тамада, йолдасларына карап.

— Дурыс айтасынъ, Арун, дурыс айтасынъ. Коьрсетпей болмас, — деп шалгышылар разы болдылар.

Янбек те коьрсетип турмага разы болды.

— Бир зат та тувыл, кардаш, — деди Янбек Асантайдынъ ийниннен кага берип, — уьйренермиз, баьри де бизим колымызда. Энъ кереклиси — басты тоьмен салма эм озинъ йигиттей бол.

Асантай ога сенимли куьлемсиреви мен явап берди.

Сол арада кешединъ тынлыгын «аууу, ууу, уааа...» деген, юрекке коркыныш салатаган бир давазлар буздылар. Бу даваз каяктан эсе де агаш ишиннен онъ беттен эситилип келе эдилер.

— Караш, огырсызлардынъ ярылатаганын, — деди, кулагын давазлар келетаган якка салып тамада. — Оммаган йолыксын оларга соьле.

Асантайдынъ коьзлери коркып балтылдап ян-якка шапкыладылар. Ол сораган шырайланып шалгышыларга карай эди. Ама шалгышылардынъ бири де буга эс бурмай эдилер. Баьри сакланып кулак сала эдилер.

Янбек куьлемсирей берип, Асантайга карады.

— Не ди, йигит, корктынъма? — деп сорады баладан.

— Аьше, — деди ясырмай Асантай. — Олар не зат ты, Янбек?

— Кала, Буралкыды эсинъе алаш, — деп Янбек кылыпсып коьз кысты.

— Ва-а, соларма? — деп Асантай коьзлерин батлатты.

— «Соларма» дегенинъ не ди?

— Боьрилерме?

— Тап солай, кардаш. Эситип турган давазларынъ шынты боъри давазлары. Улуйдылар.

Асантай тагы да бир зат айтаяк болып ымтылып эди, ама булайда Арун соъйлеп баслады.

— Обгизлер кайда ды? — деп сорады бу.

— Мунда, — деген явапты берди шалгышы Амин.
— Мен оларды костынъ туъбине кагылган баганага байлаганман...

— Аьрув.

— Боърилер мунда кайдан келе койсын экенлер, — деди шалгышылардынъ баска биреви — Аскер.

— Оны билип болмас, — деди тамада. — Бетсиз туък яклы арсыз болатан. Сак болмага керек. Оларга сенип болмас.

Боърилердинъ соъйтип бирден улып йибергенлериннен шыгып кетип, аннан-муннан алынган болып уыйкен хабар куралды. Шалгышылар, биревлерининъ соъзлерин биревлери бузып оъзи билген эм коьрген затлары акында хабар айтып басладылар.

Кос иши шалгышылардынъ ишкен туътинлерине толган эди, эм айлак туншык эди. Майшырактынъ онсыз да карувсыз ярыгы туътин арасыннан тегаран бир оытип, куьнъирт ярък береди. Шалгышылардынъ бирерлери аякларын астыларына буъклеп салып олтырган, баскалары шыганакларына таяна берип янтайган эдилер. Асантай да Янбектинъ касында орынласкан эди. Ол уыйкенлердей этип аякларын астына буъгип салып, онъ колынынъ шыганагын тизине таяп эм егин аясына салып олтырган.

Уыйкенлердинъ айтатан хабарларын Асантай тынысын тындырып тынълай эди.

— Бу зат бек эрте болган эди, — деп тамада оъзининъ бир хабарын айтып баслады. — Мен, туврасын билмеймен, бир он доьрт яде он бес ясларымда болар эдим. Муна бизим Асантайдай болып, мен сосында, тавга, казаншы болып келген эдим. Бизим косымыз уыйкен дегенде уыйкен агашлыктынъ тувра шетине салынган эди. Сол агашлык ишинде аюв бар деп айтатан эдилер. Болган ушын биз бир аювды да коьргенимиз йок эди.

Бир эки-уыш куынен сонъ биз авылга кайтпага керек эдик. Сол куынлердинъ бирисинде мен бир кайта колларыма эки шелекти алдым да, сув аькелмеге кеттим. Бизикилер пишен шала эдилер. Заман, эсимде, уйлеге ювыклап келген эди. Соны ман мен шелеклеримди толтырып сув алдым да, йылгадан шыгып коска келдим. Сувды аькетип теректинъ салкынына салдым да, озим, неге экени соьле эсимде тувыл, кос ишине киреек болып йоьнедим. Меним де коска кирейим дегеним бир болды, карасам, я яным аллам, костынъ ишинде бир уйкен куба аюв ятыр. Мен аювды коьргенлейим, турган еримде каттым да калдым. Ал не этпеге керек: кашайымма экен яде кыймылдамай тураимма экен? Коркканымнан эм сасканымнан не этпеге керегин озим де билмеймен. А аюв, огырсыз сенинъ, коьзлерининъ оты янып, саргылдым уйкен тислерин ыржайтып, аз-маз да ырылдай берип мага карайды. Мен десенъиз, оьли де тувылман, тири де тувылман. Соьйтип ол мага, а мен ога тигилип карап бир кесек турдык. Бир заманда мен эсимди йыйып алдым да, каргып артыма тайдым, эм эки аякка куьшти сен бер деп менде бир кашув бар. Меним кайтип шапканымды, кайтип бакырыклаганымды сиз бир коьрген болгай эдинъиз. Тувра эм куьлки, эм йылав. Соны ман тынысым битип шавып, шалгышыларга келдим. Келсем келейим, коркканнан тилим куьрмелип, буларга бир зат айталмайман. Булар мени курсап алып: «Не болганды? Не кан явганды?» — деп сораидылар. А мен, сувягага тасланган балыктай болып, коьзлерим батлап, бир де тынысымды алалмайман. «Анда... ан... анда аюв...», — дедим мен сонъында тегаран бир. — Кайда? Не аюв оьзи? Айттагы?» — деп булар мени ян-якка тарттылар. — «Анда, — дедим ахырында мен, — кос ишинде».

Хабарынынъ сол ерине етип, Арун токталды. Бармаклары ман сыйпап мыйыкларын яна эки якка айырды, авызын суьртти.

— Оннан сонъ ша? Сонъы не болды? — деп шыдамсыз болып сорады Асантай.

— Не болсын, — деп тамада хабарын тагы да баслады, — шалгышылар мени анълаганлары ок куллыкларын

таслап, шаптылар. Мен де олардынъ артыннан шабып йоънедим. Биз де коска ювыклап келип басладык, кос ишиннен шыгаятырган аювдынъ уйкен басы коьринди. Ва, наьлет сенинъ, эш бир асыккан яде корккан да этпейди. Аьдемлерди бир бес каьпикке де санамай, акырын шардайып юрип барады. Сол барувы ман бу агаш ишине кирип, коьзден тайып кетти.

— Соны ман кеттима, аьше? — деп сейир этти шалгышылардынъ биреви.

— Кетти аьше, — деди тамада. — Ога не этип колынънан келеек? Колда мылтык болса, бир баска эди. Бизикилерде мылтык та йок эди. Куры шалгы ман ога кимнинъ берлиси шабаякты? Соьлегиндей болып эсимде турады, ол айлак уйкен аюв эди, тап танадай демеге де боляк эди. Соны ман соьйтип, — деп тамада хабарынынъ сонъын этип баслады, — биз коска келдик. Ва яным аллам сени, ол костынъ ишин сиз бир коьрген болгай эдинъиз. Коста болган затлардынъ баьрин де кыйыр-шыйыр этип, астын уьстине авдарган. Янъы соьйылган болып бир сав койдынъ эти бар эди. Наьлет, оны кесек-кесек этип йьрткышлап, ерге авнатып, эт сыпатын алган эди.

— Аттат, огырсыз! — деди Янбек.

А тамада. Асантайдынъ басыннан сыйпай берип, хабарын куткарды:

— Эне сондай зат болган эди, балам, меним сендей яс заманымда.

— Аюв мунда да бар болар, э? — деп, тынышсызланмай да калмай, сорады Асантай.

— Расады. Адурасын айтсак, ким биледи оны: барма экен яде йокпа? Ким биледи, — деди тамада.

Боьрилер яна улыдылар. Ама энди олар кайда эсе де бир эрек якта эдилер.

Шалгышылар тагы да бираз олтырдылар. Ахырында баьрин де уйкы енъип баслады. Ким эсе де бирев созып эсинеди.

— Ал аьше, кардашлар, — деди Арун — энди тыншаймага ятсак та боляк. Танъ каранъасыннан куллыкка шыкпага керекпиз.

Шалгышылар аьр кимиси оьзине орын салдылар да, ятып-ятып уйкладылар.

Яс казаншы Янбектинъ касына ятты.

Янбек ол кадер уйкен шеберликти излемейтаган казаншы болув куллыгына яс казаншыды уыш куынге дери уйретип барды. Ол затты шалгышы ога бакырмай-екирмей, не заттын кайтип этилетаганын аруув этип туьсиндирип айтып эм коьрсетип, бир оьз атасындай болып уйретип турды. Туьбине еткерип аьли де билмеген болса да, Асантай энди, артык излевлери эм ас сайлавлары болмаган шалгышыларды кайтип разы этпеге керек экенин билетаган эди. Ол ун ийлеп эм оны ашытпага салып, эт асып, ералма сорпа, туьиден баста эм уйуре, бийдай уннан быламык этип уйренди. Оьтпек салувга да эм ералма кувырувга да тез ара ок уйренди, куйрык майдан, соганнан эм шибжийден жибжиймай азирлеп те билди.

Шалгышылар — ас сайлайтаган халк тувыл. Олар разы болар ушин ас ший болмаса эм тузы артык оьткин болмаса — тамам. Дурыс, Асантай коьп куллык этпеге керекли болатан эди. Ама ол зат артык кыйналдырмайтаган эди. Оны баска зат кыйнайтаган эди: ол, Янбектин калган шалгышылар ман бирге пишен шалмага кетип, коста оьзи ялгыз калаяк куьнинин келеек шагын бек тынышсызла-нып куьтип туратаган эди.

Эм сол куьн келди.

Юмадын соньында бир кере эртенликте, куллыкка кетеегинин алдында Янбек Асантайдын касына келди де, колын онын ийнине салып:

— Ал, кардаш, — деди, — энди оьзинь йигиттей бол. Сенин мага хаьтеринь калаяк тувыл болар деп билемен. Энди мен де пишен шалып басламага керекпен, кардаш.

Янбек, басын тоьмен салган балага сол соьзлерди айтты да, оны ман аманласты эм куллыкка шыгып барая-тырган шалгышылардын артыннан йоьнеди.

Аьдемнинь яшавында бирерде мунадай зат болады: сен бир аьдемге байланып, ога сол кадер бир уйренип каласын, эгер ол аьдемнен айырылсань, дуныяда яшавдынь сага маьнеси де йок болаяктай болып коьринеди. Эм мине бир куьнлердинь биринде сондай айырылысув куьни де келеди. Ол заманда сага кайдай авыр, кайдай кыйын болады! Тап дуныя бирден караньа туьнге батып кеткен-

дей болып коьринеди. Асантайга да сондай зат болды. Кыска заманнынъ ишинде Асантай сосы яхшы битимли, айлак танъ эм аьр заманда да сабыр кылыклы, мазаллы кисиди балаларша айлак бек суьйди. Янбектинъ аьдемге ийгилик сагынып туратаган коьзлерининъ танъ болып, баскадынъ юрегинде не бар экенин анылап каравы баладынъ коьнъилин коьтерип туратаган эди, эм куллыгында баьри зат та аьруув болаяк экенине сеним тувдыратаган эди. Касында Янбек болса, Асантайдынъ юреги тыныш тавып, куллыгы кайнап баратаган эди, эм оьзи де туьнъилуув деген затты билмейтаган эди. Янбек Асантайды казаншылыкка тап оьз атасындай болып, аьр заманда да аьруувин айтып, коьнъилин авлап уйретти. Абуьгуьн ол, Асантайды ялгыз калдырып, пишен шалмага кетип барды. Бу куьн яс казаншыдынъ коьнънли айлак тоьмен эди. Ол оьзин сав дуныя юзинде яппа-ялгыз калгандай сезди: энди оны таслаганлар, энди ога сав дуныя юзинде эш бирев танъ шырайлы болып карамас, энди ога сав дуныяда эш бирев «кардаш» деген уйренип калган йылы эм танъ соьзин айтпас. Бу куьн баладынъ юрегин кара тумандай каплап алган авыр ойлары эне сондай эди.

Кене болса да Асантайдынъ Янбекке хаьтери калмайтаган эди. Янбектинъ баска бир зат та этип болма-як экенин Асантай анылайтаган эди: айтаман-айтаман дегенге, Янбек мунда Асантайдынъ ярдамшысы болып келгени йок та. Калганлардай болып, ол да пишен шалып, бираз акша туьсирмеге келген. «Йок, йок, — дей эди бала оьзи оьзине, — мен ога коьтере де оьпкелемеймен. Ол дуныяда болмаган аьруув аьдем. Ондай танъ бир ерде де йок...».

Эм Асантай казанды оьзи ялгыз асып баслады.

Куьнине доьрт кайта ас этуув, терен йылгадан эки шелек пен баьленше кайта сув шыгарып аькелуув, куьн аралатып байдынъ косыннан уйкен тулык пан айран аькелуув, якпага агаш ярув, бир ерде токтап турмайтаган оьгизлерди карай турув — бу затлардынъ баьри де энди уйкен авырлык болып Асантайдынъ яс ийнине артылдылар. Шалгышылардынъ береек болып айткан бес маьнет акшалары ман эки кой терилерининъ баасы айлак авыр куллык пан тоьленмеге керек эди.

Бас деген куьнлеринде Асантай куллыгын аруув аькетип барды. Дурыс, онынъ узун-узын тилимлер этип сыпырага салатаган оьтпеги бирерде шийли-писли болып олтыратаган эди, а баска бир йолда шалгышыларга бере-таган бастасынынъ ишинде аруув болып кайнатылмаган тири туьйлер расатаган эди. Болган уьшин, шалгышылар оны уьшин ога артык шамланмайтаган эдилер, тек ойнай берип бир-эки авыз соьзлер айтып коятаган эдилер.

Ама тез аралардан шалгышылар яс казаншыга уьшини мен шамланмага керекли болган бир куллык болды. Дурыс, бу куллык Асантайдынъ онъыннан келмей олтырган кул-лыгынынъ бас дегени эди. Ама бу зат шалгышылардынъ алдында, боьтенде, Асантайдынъ сый береттаган эм бираз да коркатаган тамадасы Арун алдында басын айлак бек кемитти.

Куьннинъ коьзи эриншек заманына ювыклап келе эди. Бу вакытта шалгышылар эртенъликтен алып уь-шинши кере ас ишетаган эдилер. Асантай ералма ман эт туврап кувырдак этти. Энди ол туьйден баста этип туры эди: кувырдакты шалгышылар баста ман йийтаган эдилер. Асантай айлак бек асыга эди. Асыкпай да болмаяк эди, неге десе арыган, тамам ашыккан шалгышылар коска эне келедилер, мине келедилер деген заман этип кутылган эди. А булайда хайырсыз от та, бакыл эткендей болып, бир яман янады. Казаннынъ астына салынган ший агаш-лар, Асантайга арамлык сагынгылары келгендей болып, пысылдап сув шыгарып, бир де янгылары келмейди. Коьгилжир туьтин коьзди ашытып, тамакты кырады эм туншыктырып йоьткиртеди.

Асантай бастады болар-болмас этип казаннан доь-рткил такта подноска авдарып, оны кайтип болса да бир баста этип бириктирмеге баслаганы да бир болып, коска шалгышылар кирип келдилер. Бир затын да билмеген шалгышылар, ас ишеек болып орынластылар. Бираздан сонъ Асантай буларга кувырдак пан баста салды.

Бастадынъ кырлы тувыл экенин аьдемлер сол сабат-лей билдилер.

— Бу не баста ды оьзи? — деди биринши болып тамада эм кабакларын туьйип, коьк коьзлерин Асантайга тикти.

Костынь авызына таянып турган Асантай уьндеме-ди. Уьндеп, ол не зат айтсын экен? Баста этип билмей-мен десинме экен? Ама бу заманга дери ол эткен ди де. Эм аьрувь этип эткен. Етисе алмадым десинме экен? А онынъ етисе алмаганы кимге калганды?

— Тьфув! — деп туйкирди бирден бет суйеги шыгып турган тоьгерек юзли, кыйшык аяклы Азамат. — Ва навы коьтере де баста тувыл. Навы тип-тири туйь, уьйи соьнмегир!

— Уьшини мен де, буйтип неге болган ды? — деп тамада яна бир сорады.

— Етисалмай калдым, — деди Асантай, тоьмен салган басын йогары коьтермей.

Булайда Асантай, Янбек кеткени сонъ оьзине кай-дай кыйын болган экенин айтаяк болып аьзирленип эди, ама ашувы шыккан тамада ога соьз бермеди.

— «Етисалмай калдым» девинъ не ди ол? — деди тамада, ашувдан ютлыга берип.

— Ма сага керек болса! — деп шалгышылардынъ биреви — Шокай колларын яйды. — Эситесизбе: етисалмай калдым, дейди. Асты аьзир этпеге етисалмагандай, сен не каьр эткенсинъ?

— Токташ, Шокай, — деп тамада ога колын силкти де Асантайга карап, давазын да артык коьтермей, ама бек каты этип: — Булай этпеге ярамас, Асантай, — деди. — «Етисалмай калдым» деген затты сен эки-меки мага эситтирме. Етиспеге керек. Анъладыньма?

— Анъладым, — деди давазын тегаран шыгарып Асантай.

— Эне солай, йигит, — деп тамада балага каныгу-вын койды. Калган шалгышылар да бу затка разы болмаганлары акында бираз куьбирдендилер де, сонъында токтадылар.

А Янбек юмган авызын да ашпады. Онынъ Асантай уьшин бираз уялатаганы коьрине эди. Сол зат Асантай-ды баьриннен де бек кыйнай эди. Ама баьри де тынып олтырганларынынъ арасында Янбек «бир зат та тувыл, кардаш, яшавда не зат та болып олтыратаган» деп айта-таган аьдемдей болып куьлемсирей берип балага караган заманда, Асантайдынъ юреги тыншайды, эм ол ишиннен

оьзи оьзине: «Янбекти энди оьмир-оьмиримде уятка калдырман», — деп соьз берди.

Шалгышылар мырт-мырт этселер де, бастады таь-весип едилер. Астан сонь бираз тыншайдылар да, сонь пишен шалмага кеттилер.

— Асантай, — деди балага, куллыкка кетейтырып Янбек, — ол кадер бек кыйналма. Болган уьшин сен бу затты эки-меки этпес уьшин шалыспага керексинь.

Кешке тура шалгышылардынь коьбисининь иш-лери бузылды. Булар эм куьле эдилер, эм оьзлерининь азабына шуьшли болган казаншыды азарлай эдилер. А Азамат, иши бек бурап йибергенде, алгасап кетип шалгысына суьринип, онь аягынынь шынатайын кестирди. Бу ашувланып, Асантайды бир-эки туьймишлеп алды. Шуьшли экенин билген Асантай туьймишлевди уьндемей кеширди. А кеште тамада Асантайга, мундай зат энди де бола калса, кыйын акынды кемитермиз, деди.

5

Бу яklarда бек сийрек болатан бир исси куьн эди. Тоьгерек як тып-тын эди. Булыты болмаган коьк туьсли коькте, оьзлерине азык излеп, карагуслар ушып айлана эдилер.

Асантай отка уьйкен казанды илди де, оны толтырып сув куйды, а оьзи колына эки шелек алып, сув аькелмеге кетти. Шоқырактан сув алып, бу йогарыга шыкты эм бираз тыншаяк болып, яр басында олтырды. Олтырган еринде тоьгерек ягындагы тав табиатынынь ярасыклыгына бек заркылып эм сукланып карап баслады. Уьйкен терен йылга эрекке кеткени сайын тар бола берип, сол колга бурылып бара эди. Онынь ана беттеги каснагында бир тоьмен туьсип, бир йогары шавып коьтерилип Асантайдынь айран аькелгенинде юретаган сокпагы барады. Мунунь олтырган ериннен сол колга табаган бир неше юз адымлар ерде йылга бирден бурылып керуьв бетке карап кетеди. Сонда, йылгадынь каснакларында коьгемликлер карашыкланып коьринедилер, а коьгемликлер арасында

ер-ерде агаш алма ман агаш кертпе тереклери япалак-
лып коьгериледилер. Йылгадынъ керуьв бетке бурылып
кететаган ериннен алыста болмай бир тоьбе коьринеди,
эм сол тоьбединъ тоьгерегинде, ана тавыктынъ касындагы
шипийлердей болып, кишкей-кишкей тоьбешиклер яйрап
ятырлар. Сол тоьбешиклердинъ бирисининъ басында
коска усаган бир зат коьринеди, а ана уйкен тоьбединъ
бираз сол бетине табаган капшагайлап тоьмен туьсип
кететаган бир ашык ерде, бир бирлерининъ артларыннан
кала берип, тизилип коьп аьдемлер пишен шаладылар.
Олардынъ да аргы бетинде тав бавырына ябысып биткен
агашлык карашыкланады.

Заркылуьвга бийленген Асантай ойларга коьмилип
кетти. Ол ойлар Асантайга тав сувынынъ каты агынындай
болып атылып куйылдылар да, муны эректеги оьз авылына
алып кеттилер. Асантайдынъ эсине атасы туьсти: ол соьле
кайда эсе де Боранбайдынъ кырында бир ерде куллыкта
болар. Баладынъ эсине юмсак юрекли, коьнъилшек, яны
суьюьге толган танъ анасы да туьсти. Ол оьзининъ баь-
рисине де танъ болып туратаган, не авырлыкка да эм не
кыйынлыкка да уьндемей бойсынып юретаган, куллыктан
коллары оьмир-оьмиринде бос турмайтаган, авыр яшавы-
на бир заманда да йыланмайтаган карт анасын бек аяйтаган
эди. Асантай оьзининъ юрегинде коьптен бери саклап бир
мырат юргистетаган эди: кайзаман болса да бир заман
Асантай эр йигит болар, эм сол заманда ол анасынынъ ога
эткен яхшылыкларынынъ баьрин де кайтарар. Асантай
оьзининъ тенъи — Айтекти де эсине алды. Онынъ сол кенъ,
ашык манълайлы, тири янлы, оьмиринде куьлемсирей
берип юретаган, шымдай кара коьзли тенъи соьле кайда
экен? Соьле ол не зат этип турады экен?

Асантай оьз ойларына сол кадер бир алданып кетти,
ол оьзининъ кайда экенин де эм кайда баратаганын да
мутты.

Сонынъ арасында бирден бирев мунынъ артыннан
кушаклап алды да, коллары ман коьзлерин япты. Сол
саьатлей ок Асантайдынъ эсине тамададынъ аюв акында
айткан хабары келип, ол:

— Акай-ав, акай! — деп ышкынып йиберди де, алдын-
дагы шелеклерди де тоьгип, тоьмен карап кашты.

— Ва токта! Токта яв! Кайда кашасынъ? — деген даваз эситилди мунынъ артыннан.

Давазды эситкенинде, Асантай суьрине берип ток-тады да, бурылып артына карады. Бас дегенде, юреги кабыннан шыгып турган Асантай озининъ коьзлерине озьи ыйнанмай, лап-лап этирип кирпиклерин какты. Сонъында юрегин бираз басып, коьзяс туманластырган коьзлерин енъи мен суьртип аьруьв этип караса, ярбаста шеги катып куьлеп Айтек туры эди.

— Ва-а-а! — деп кышкырып йиберди Асантай бир йорыкка эм суьйинип, эм уялып. — Айтек! Ва, сен кайдан шыккансынъ?!

Асантай тармасып янма-ян йогарга шыкты да, тынысы биткеннен союз айталмай, тенъин кушаклады.

— Ва, калай бек корктынъ? — деди, куьлей берип, Айтек. — Коьтере йойтылып кетпеге аз калдынъ да. Э?

— Берли экенсинъ сен, — деди Асантай, тенъи мен бирге коьгоьленге олтыра берип. — Уьйтип этсенъ, ким де коркар. Сен экенинъди мен кайдан билейим?

— Кимдей коьрдинъ, Асантай?

— Кайдан билейим мен, — деп Асантай туврасын айткысы келмеди. — Аьдемнинъ сувын да тоьктирдинъ, — деп бу бос шелеклерди тургыстып салды.

Айтек хахалатып куьлди.

— Сув да карзына болганма сага? — деди ол. — Эне шоқырак — мынъ шелек керек болса да ал, сага бирев уьндейтаган болса коьрермен. Ва, сосы сен не аьлемет болып турасынъ? Я деймен де, мени мен расканынъа оькинесинъме?

— Не зат дединъ? — деп Асантай тенъине карады. — Оны да тилинъ барып кайтип айттынъ? Мен оькиниппе?

— Аьше сув-мув деп неге бас авыртып тербейсинъ?

— Кояш, Айтек. Сувды айта болсам, сен озинъ билесинъ, аннан эки шелек сув шыгарган тыныш зат тувыл. Мен сени айыпламайман. Тек озим айтып эдим.

Айтек турагалып, шелеклерге колын созды да:

— Аькел, мен сага сув шыгарып берейим, — деди.

— Кой, Айтек, — деп Асантай да турагалды.

— Неге «кой» болады? Бер мунда шелеклерди, мен сага янма-ян шыгарып берейим.

— Кел кояш, Айтек. Бос басты авыртып тербемеш. Мен оозим де аькелермен. Айткан болсам, мен арамлык пан айткан йокпан.

— Макул сеники, — деп Айтек колын силкти.

— Ва, кел кояш, сол хайырсыз сувдынъ хабарын! — деди Асантай да, колын силкип. — Оннан эсе де, сен кайдан шыкканынъды айташ.

— А сен меним тавга кеткенимди билмейтаган эдинътагы? Куллык онда тувыл. А мине сен кайдан шыккансынъ? Эне соны айташ.

— Сенинъ тавга кеткенинъди билгеним уьшин, сосы ерлерде болаягынъды кайдан билеек эдим? — деп явап кайтарды Асантай.

— Аьруьв, аьруьв, онысы солай. А сен, мине сен мунда кайтип келгенсинъ?

— Казаншы болып келгенмен, — деди, куьлемси-рей берип Асантай.

— Кет анда!

— А сен кайтип ойланган эдинъ? Ыйнанмайсынъма?

— Йок, неге ыйнанмайым, ыйнамаман. Кене болса да...

— Не «кене болса да»?

— Билесинъме, тувра ыйнангынъ да келмейди, Алла акына. Биз экевмиз мунда, тавда йолыгысармыз деп мен оьмиримде де билгени йок эдим.

— Бил, билме — йолыгыстык, — деп куванышлы айтып, Асантай тенъин кушаклап алды да, айландырып баслады.

— Токташ, ва, токташ бир! — деп кышкырып, Айтек Асантайдынъ коькирегине колларын тиреди.

Булар тынысларын тегаран алып, коьгоьленге олтырдылар.

— А сен куьшли экенсинъ, Асантай, — деп Айтек тенъининъ ийнин, колын ыслап карады.

— Суйинсенъ — куьшли де боларсынъ, — деген явапты кайтарды Асантай эм артынсыра: — Билесинъме, Айтек, — деп косты, — меним акам, «тав тав ман йолыкпас, аьдем аьдем мен йолыгар», — деп айтатаган эди. Солды да,

мине биз йолыгыстык. А ана эки тав, — деп Асантай кубыла беттеги агашлык уьстиннен баслары шыгып коьринип турган тавларды коьрсетти, — олар оьмир-оьмирде йолыгы-саяк тувыллар. Солай тувылма, Айтек?

— Солай, Асантай, солай. Дурьы айтасынь. Сен ким алар ман келгенсинь? Неше аьдем боласыньыз?

— Тамадамыз Арун, — деди Асантай.

— Исадынъ акасыма?

— Аьше.

— У-у-у. Шамланшак аьдем. Билемен мен оны.

— Йок, ол кадер шамланшак та тувыл, — деп Асантай тамадаларына якласты.

— Сен айткан да болсын. Тагы да ким алар бар?

— Янбек, Аскер, Шокай, — деп Асантай тизип баслады, — Амин, баьриси он бес боладылар.

— У-у-у, калай коьп боладылар ды? А бизикилер сегиз боладылар. Куллыгынъ авырма, Асантай?

— Авыр аьше. Болса да, мен алай-пылайлатып аькеталаман. А сен кайтесинь?

— Мен бек кыйналаман, Асантай. Сен асты неше кайта асасынь?

— Доьрт кере.

— Мен де доьрт кере этемен, — деди Айтек эм бираз уьндемей турганыннан сонъ: — Сокпайдыларма? — деп сорады.

— Йок, согып сокпайдылар, тек бирерде шамланып аладылар. Боьтенде тамада.

Булайда Асантай тенъине баста ман болган хабарды айтты.

— Эне коьресиньме, — деди тенъин тыньлап болып Айтек. — А сен келесинь де, тамаданъызга якласасынь.

— Йок, мен ога якласпайман, а туврасын айтаман.

— Кайтип «туврасын»?

— Бу ерде мен оьзим шуьшли эдим, а тамада туврасын айткан эди, — деди Асантай.

— Фув, — деди Айтек, — не этесинь сен, баста аьруув болып писпеп ти экен. Аьдем яньылысып та болмайдытагы?

— Йок, Айтек, бу зат яньылыс тувыл, — деп Асантай тенъи мен унаспады.

— Аьше не зат ты? — деп Айтек тенъин анълаялмады.

— Не зат болатаган, Янбек айтады, сен озинъ аьруьв этип шалыскан йоксынъ деп. А Янбек аьр заманда да дурыс айтатаган киси.

— Белки, солай болмага да болар, ким биледи оны, — деп Айтек ахырында унасты. — А мага Алладынь яраткан куьни сайын шамланадылар. А бир кайта Арап, бизим тамадамыз, сен оны билесинъ, мени тап тоьбелеп те алды.

— Тоьбеледи, дейсинъме?

— Аьше.

— Не зат уьшин?

— Бир кайта ералма кувьрганымда, оны бираз куьй-гистип олтырган эдим. Эне соны уьшин тоьбеледи.

— Бек тоьбеледиме?

— Бегин-азын сен озинъ бил, сол куьн кешке дейим авырып юрдим, — деди Айтек.

— Йок, ювыгым, — деди ашувдан кызарып Асантай, эм онынъ онсыз да битик коьзлери, оларды бу шуькирейткен заманда, олар коьтере батып кетип, баладынъ сыпатын бир аьлемет эттилер, — йок, ювыгым, билесинъме, мен озимди тоьбелетпес эдим!

— Ога сенинъ не этип колынънан келеек? Озинъ билесинъ де, Арап кайдай мазаллы киси.

— Мазаллы тувыл, Али-дав да болсын, мен ога озимди тоьбелетпес эдим, — деди, ьйнатсый берип, Асантай.

— Не этер эдинъ?

— Кашар эдим.

— Кайда кашар эдинъ? Мунда, тоьгерек ягынъ тавлар ман агашлык болып турган ерде, сен йол табарман деп билесинъме?

— Болса болсын, мен кене де кашар эдим эм йолды да табар эдим.

— Болаяк, болаяк, Асантай. Бос мактанып тербеме. Озинънинъ басынъа келген заманда, кайтип эм кайда кашканынъды коьрермиз. Кел, сол хайырсыз Арапты кой да, мунда кайзаман келгенинъди айташ, — деп Айтек соьзди туьрлендирди.

Асантай тенъининъ тислей кеткен соьзлерин тынъ-ламаган киси сыпатланып:

— Биз келгенли он бес куьн болды, — деди. — Сизинъ косынъыз каерде ди?

Айтек косларын коьрсетип, Асантайдынъ ярбаста ол-тырган заманында коьретаган баягы косы Айтек алардыкы экен, эм ана пишен шалып юрген аьдемлер де Айтектинъ аьдемлери экен.

Асантай бирден тынышсызланды:

— У-у-у, мен кешиктим, Айтек! — деп бу ушып турагалды да, шелеклерин сермеп алып, ойга шапты.

— Аьше мен де кеттим, — деп кышкырды онынъ артыннан Айтек те.

Асантай бираз токтала берип:

— Сен кайда барасынъ? — деп сорады.

— Айран аькелмеге.

Соны айтып, Айтек ийнине арткан тулыгын коьрсетти.

— Айранды сен кайсы яктан аькелесинъ?

Айтек Асантайдынъ баратаган косыннан баска якка коьрсетти, сонъ:

— Келеятырган юма куьн биз авылга кайтаякпыз, — деди. Оны эситкен Асантай кешиккенин де, сувын да мутып, артына кайтып келди де:

— Уьшини мен айтасынъма? — деп сорады.

— Уьшини мен айтаман.

— Уьйтип неге тез болады? Сизинъ келгенинъиз аьли де ай болганы йок болар, деймен ди де.

— Билмеймен, Асантай, тек Арап, йырма бес куьн пишен шалсак, уьйге кайтаякпыз дейди. А келеятырган юмага тамам йырма алты куьн толады.

— Токташ, — деди Асантай, колындагы шелеклерди аякларынынъ касына ерге салып, — неше куьн калады-ав?

— Буьгуьн дуьйсемби, дейдилер, эне санай кой, — деди ога Айтек.

Асантай куьн саьатлерин бармаклары ман санап алды да:

— Соны ман бес куьннен кетесинъизтагы? — деп сорады.

— Солай болады, — деп явап берди тенъи.

Асантай ойлана берип басын тоьмен салды. Айтек мунынъ касына ювыклап келип:

— Не болды? — деп сорады.

— Бир зат та болганы йок, — деди Асантай, басын силкип алып коьтерип эм энди куьлемсирей берип косты: — Ал, Айтек, биз энди де йолыгысяк болармыз, а белки,

йолыгыспаска да болармыз. Кайтсань, йолынъ яхшы болсын. Тезден биз де авылга кайтаякпыз.

Соны айтып, Асантай тенъине колын созды. Айтек онынъ колын ала берип:

— Билесинъме, Асантай, — деди, — мен куьн аралатып мине сосы заманларда айран аькелмеге бараман. Сен эртен турып бирсигуьн булайга кел, эм биз тагы да йолыгысармыз. Аьруьвме?

— Аьруьв, Айтек. Келермен. Ал, яхшылык болсын.

— Яхшылык пан кал, Асантай.

Соны ман эки тенъ булайда айырылыстылар да, аьр кими де оьз куллыгын этпеге кетти.

Асантай колларына бирер шелек сув алып, коска келген заманда, аьдемлер пишен шала эдилер. Ама куьннинъ коьзи уйле шактан авып кутылган эди. Тезден шалгышылар ас ишпеге келееклер. А ас аьзир болганы йок. Не этпеге керек ти? Не?

Асантай калтанъ-култанъ этип кос ишиннен оьзининъ ун ийлейтаган уйкен ез аягын шыгарды. Онынъ ишине сув куйып, бир увьс туз таслады да, сувга ун карыстырып ийлеп баслады. Сонъ ийленгеп унды такта подноска авдарып алып, кап-каты этип тавлады эм оны кутылганы сонъ от тутандырып баслады. Ол энъ алды ман отты ягып болып, оннан сонъ сув кайнагыша дери ун ийлемеге керек эди. Болган ушин, аьдем алгасаса, ол этетаган затларын терисиннен этеди. А Асантай алгасайтаган эди. Алгасаганда да, кайтип алгасай эди!

Буьгуьн уйле астан сонъ куллыкка кетейтырган заманында, тамада Асантайга, эт сорпа этерсинъ, деп айта кеткен эди. Болган ушин заманды озгарган Асантай быламык этеек болып токтасты, неге десе ол ас коьп каьр этуьвди излемейтаган эди.

Ахырында сув кайнады.

Асантай колына каты этилип тавлангаи бир кесек унды алды да, казаннынъ касына барды эм уннан кесек-кесек этип уьзип алып казанга таслап баслаганы да бир болды, арганнан кабаклары туьйилген шалгышылар шыбырысып коска келдилер. Астынъ аьзир болмаганып коьрип, тамада ашувын тегаран тыйып:

—Э-э-э, йигит, — деди, — сенинъ ислеринъ аьруьв тувыл экенин коьремен.

Соны айтып, бу отяга касына келип, Асантайдынъ колындагы кесек унга, оннан сонъ басын энъкейтип казаннынъ ишине карады. Ястынъ этип турганы быламык экенин коьргенинде, тамада тагы да бек тутты:

— Неге быламык этесинъ? Эт сорпа неге этпейсинъ?

Асантай ундемеди. Тамада тагы да бек алынды.

— Неге, э? — деп бу Асантайга таьжелдей тигилди. — Мен сага эт сорпа этерсинъ, деп айткан йок эдимме? Э-э-э, яным, бу затынъ мага ярамайды. Кимге яраак экен бу? Булай этип, бала, болмас. Алдын мен сага айткан эдим. Энди сеннен бу яравсызлыктынъ айыбын алмага керек болады. Калай коьресинъиз? — деп тамада шалгышыларга бурылып карады.

Олардынъ биревиде бир соьз де айтпадылар. Баьриси де каранъа шырайланып ундемей тура эдилер. Тек ялгыз бир Шокай атылып алдыга шыкты да, синъир тамырлары батлап турган арыкай колларын булгалаклап:

— Элбетте, айыбын алмага керек, — деди. — Бу не деген зат ты оьзи? Аьдемлер арып-талып куллыктан келедилер, а бу огырсыз келеди де асты янъы асып баслайды. Болган ушин, Шокайдынъ соьзин бирев де йоьплемеди. Шалгышылардынъ ясты шуьшине йолыктыргылары келмейтаганларын коьрип, тамада оьзинше этти:

— Аьруьв, — деди ол, — энди де бир йол афув этип караяк. Ама бу сонъгы кайта болсын. Эсинъде болсын. Туьсиндинъме?

Тамададынъ давазын коьтермесе де, айлак каты этип айткан соьзлери Асантайга азарлаудан эм бетлевден авыр болып тийдилер. Онынъ акында энди Янбек не ойланады экен? Ол неге ундемейди-ав? Неге куьлемсиремейди? Асантай оьзин тувра батпакка тапталып калган аьдемдей этип сизди, эм онынъ тоьгинип йьлагысы келди.

Ахырында быламык болды. Шалгышылар, мырт-мырт эте берип, асларын иштилер. Астан сонъ аьдемлер бираз тыншаймага деп янтайган заманда, Янбек Асантайды костан бираз эрекетип аькетти.

— Бу зат кайтип болды, кардаш? — деп сорады ол Асантайдан.

Булайда Асантай уялганнан тутлыга берип, оззининь Айтек пен расканы акында айтты. Янбек мунынь соьзин тынълап болды да, коьзге тегаран илиндирип танъ шырайланды, ама булайда ок каты сусланды да:

— Ол зат сага, кардаш, — деди, — сени кеширип болгандай сылтав тувыл. Сенинъ эткенинъ, кардаш, аьруув зат тувыл. Мен, Асантай, сени анълайман: не кадер айтсанъ да тенъ, йолыгысув. Онда бир хаьте де йок. Болган ушин, муна озмирлери кесилип пишен шалатаган аьдемлер сизинъ йолыгысканларынъыздан себеп, эт сорпадынъ орнына кешигип болдырылган быламык ашамага кереклерме? Сенинъ куллыгынъ енъил тувыл, мен оны бек аьруув билемен. Болган ушин, шалгышылардынъ куллыклары да авыр тувылма?

— Мен энди уьйтип этпен, Янбек, — деди йыламага еткен Асантай.

— Аьруув, — деди Янбек. — Тек берген соьзинъди тутып билмеге керексинъ. Тутарсынъма?

— Тутарман.

— Эне суьйтсенъ, аьруув болар, кардаш, — деди Янбек энди танъ шырайланып куьлемсирей берип. — А соьле барып казан-аягынъды ювып, йыйыстыр.

Асантай турган ериннен кыймылдамады.

— Неге турасынъ, Асантай? Бар, кардаш, бар.

— Янбек, — деди сонда Асантай эм онынъ енъиннен ыслады.

— Не зат, кардаш?

— Биз уьйге кайзаман кайтаякпыз?

Янбек бек уьйкен сейирге калып, сийрек эм агылжыр касларын йогары каргытты.

— Не ди, кардаш? Уьйинъди сагындынъма?

Асантай «аьше» деп айтаяк болып эди, болган ушин Янбектинъ коьзинде куьлемсирев коьрип, ол селеке этетагандай билип:

— Йок, — деп каты этип явап берди.

— Аьше неге сорайсынъ?

— Оьзим... булай...

— Не «булай» ол оьзи? Оьзи озиннен бир зат болмайтаган, кардаш.

Яс, бир зат та айтпай, коска карап йоьнеди. Онынъ артыннан карап калган Янбек: «Айлак каты кылыклы бала. «Йок», дейди, а оьзи уьйин кайтип сагынады. Куллыгы авыр языктынъ, кыйналады. Бир зат та тувыл, аьдем болар», — деп ойланды. Артынсыра бу туьтин туьбин ерге таслап, артыннан туькирди де, кос бетке карап йоьнеди.

Ушинши басы

1

Арап алардынъ кубби тавдан кайтып, авылга келди. Авылга Айтек те кайтып келди. Йолдан тыншайган да этпей, Айтек, уйлерине кирип, бираз турганлай, шавып Асантай уьйине кетти. Муны Малек йолыгып алды. Ол Айтекти оьз улындай этип кушаклап, оьбип коьп суьйди. Асантайы эсине туьсип, бираз йылап та алды. Айтек оьзининъ тавда Асантай ман расканы акында айтты. Хабарын айта барып, ол Асантай ман эки-меки йолыгыспаганына айлак бек кайгырады экенин билдирип соьйледи. Асантайдынъ дени савма, авырмай-нетпей турама, шырайы кайдайды, авылын, уьйин сагынмайма, куллыгын кайтип этеди экен, шалгышылар ога шамнанадыларма, сокпайдыларма, уьсти йыртылганма, деп Малектинъ сол эм оннан да баска токсан туьрли соравларына Айтек кайта-кайта явап кайтармага керекли болды. Ахырында соьйленмеге боляк затлардынъ баьри де соьйленип эм айтылып кутылынды.

Айтек орныннан турды.

— Мен кайтайым, — деди бу, Малекке карап.

Малек Айтекти тагы да бир кушаклады, манълайыннан оьпти эм, уьйине йибере берип:

— Бар, меним алтыным, бар, яным-ав, — деди.

Айтек Маржан деген бир эрсиз пишединъ ялгыз улы эди. Ол атасын билмейтаган эди. Атасы оьлетаган заманда Айтек тек алты айдынъ баласы эди.

Айтектинъ атасы Эльдар сабыр кылыклы, алал юрекли бир танъ аьдем эди. Сондай кылыгына да карамай, ол

айлак бабтир юрекли, туврашылыкты суьетаган, бек акылы болып айырылатаган эди. Явырыны яйдай яйылган, узун бойлы, яхшы битимли мазаллы йигит, караборан юзли, акыллы аьдем экенин коьрсетип турган кап-кара коьзли, юзинде мини болмаган Эльдар — аьруьв дегенде аьруьв аьдем эди. Оны тек авыл байлары суьймейтаган эдилер. Олар оны акыллылыгы уьшин, туврашыллыгы уьшин, озин эркин эм бойсынмаслы юргисткени уьшин суьймейтаган эдилер. А Исхак-молла ога «явир» дегени болмаса, баска ат пан атамайтаган эди. Авыл байларынынъ уьрилип-суьртилип, басларыннан сыйпалып, наьзиклендирилип оьстирилген уллары ога куьннеп эм арамлыкка толган юреклеринде ашувлык саклап карайтаган эдилер. Эльдардынъ ашув тилли эм оьткир соьзли киси экенин биллип, онынъ коьзсиз бабтир экенин коьрип, олар оны ман эриспеге батпайтаган эдилер.

Ол затлардынъ баьриси акында да Эльдар билетаган эди. Ама бу йигит байлардынъ оннан куьшли экенин де билетаган эди. Байлар олардан озлерининъ байлыгы ман, колларындагы власти мен куьшли эдилер. Болган уьшин Эльдар ол огырсыз кавымлардынъ алдында кор болмас уьшин, олардынъ алдында озининъ басын кемитпес уьшин, орыс куьтирлерине кетип, сонда орыс байларында ыргат юретаган эди.

Пишеси ул тапкан заманда, Эльдар ыргат юруьвин бираз заманга койды. Увак-туьек куллыклар этип, ол авылда яшайтаган эди. Бу куьнлерде аьруьв аьдемлердинъ ишинде энъ аьруьви, йигитлер арасында биринши йигитке терезелериннен ясырынып карайтаган яс кеншеклер эм кызлар аз тувыл эдилер. Эне сол куьнлердинъ бирисинде Эльдардынъ душпанлары — авыл байларынынъ коян юрек уллары — Эльдар кырсызлык пан яшайды деген хабар шыгардылар. Олардынъ айтып яювларына коьре, Эльдар биршемекейдинъ бир затын урлап ты экен. Оны айтувларында, Эльдарды тувра уьстиннен ыслаганлар, онынъ урлаганын эки коьзлери мен коьргенлер бар деп бир аты-тукымы болмаган, белгисиз биревлерди коьрсететаган эдилер. А Эльдар эм онынъ тенълери хабардынъ шыгатаган ерин излеп басласалар, онынъ урлаганын коьрген аьдемлер

де, оны уьстиннен ыслаганлар да, сувга баткан тастай, йок болып кететаган эдилер.

Эльдардынъ акында айтылатаган сосы оьтирик, онынъ басын кемитетаган хабар барганнан-барган сайын янъыланьп эм бескосланып бек тез яйылып барды. А бирерде бир кесек заманга койылса, сонъында биртоь-некей сылтав табыла калса, янъы куыши мен яйылып кететаган эди.

Эльдардынъ каралдысы Исхак-молладынь каралдысы ман тийисип туратаган эди, олай дегеним Исхак-молла ога конъысы болып туратаган эди. Болган уьшин, я Эльдар моллага, я молла Эльдар уйине келмейтаган эди, туьби, булар, тап бир яв аьдемлердей болып, катнаспайтаган эдилер. Олар тек конъысылар болып саналатаган эдилер, а бири акында бири бир зат та билмейтаган эдилер.

Бир кайта бир белгисиз кырсызлар кеше Исхак-молладынь амбарынынъ эсигиннен киртин юлкып алып, бир мешок ун ман бир эски камытты урлап алып кеттилер.

Эртеси куьн молла кармакланып буьгилген бармагы ман Эльдардынъ уйин коьрсетип:

— Ол явир болмаса, бирев де эткени йок,— деди.

— Баска бирев де тувьл,— деди мунынъ касында турган улы Келемет.

Келемет авылда бир копар, оьтирикши, оьрегетен эм ишкиши бирев эди.

— Ол бетсиз болмаса, ким болаяк ты? — деди мола, ялагайланып ян-ягына карап.

— Бир шек те йок,— деди яна Келемет.

Эм соны ман канатлы хабар ушып йоьнеди...

Бир сабаттен бу хабар сав авылды айланып шыкты.

— Эситтинъме? — дер эди соьз кувып юрген бир аь-влие оьзиндей баска бир аьвлие мен раса калса.

Ана биреве де, эртен ахырзаман айланаяк деген хабарды эситпеге аьзирленген кисидей болып:

— Не зат?— деп сорап, коьзлерин батлатар эди. Бириншиси, бек уйкен ясыртын зат айтаятырган аьдемдей болып, ян-ягына каранып:

— Эльдар Исхак-молладынь уйин соьндиргени йокпа, — дер эди.

Экиншиси, доымбек пен басына берилген кисидей, коьзлерин балтылдатып, авызын ашып калар эди.

Бир куьннен сонъ Эльдарды ыслап кападылар. Тагы да бир куьн кеткени сонъ, оны Пашинскеге алып кеттилер.

Бир юма озды. Эльдар аьли де тутнакта ята эди. Экинши юмада болмага керекли зат болды. Авыл ярлыларынынъ юзлерине ярык сенип, дуныяга дурыслык калкып шыкты. Уннынъ калганы ишинде болган мешок пан эски камыт коьптен бери авылда яшайтаган бир курдашы туьрктен табылды.

Оннан:

— Сен бу затларды кайдан тапкансынъ? — деп со-
радылар.

— Сатып алганман, — деди ол.

— Кимнен?

— Исхак-молладынь улы Келеметтен.

Сосы бет ашкан маскара куллыкты явып калдыраяк болып, молла баьри амалларды да этти. Болган уьшин, бизди мешок ишинде ясырып тургыстып болмаяктай, акыйкатлыкты да халктан ясырып болмас. Авылшылар бу куллыктынъ кайтып болганынынъ баьрин де билдилер.

А ол зат булай болган эди: Келемет каьрт ойнап, тенълерине йырма бес маьнет акша муттырып ты экен. Болган уьшин, акша мунынъ янында болмап ты. Атасынынъ бир каьпик акша уьшин аьдем оьлтirmeге болаяктай сык экенин билетаган Келемет, оннан акша тилемеге батпаган. Не этпеге керек? Бу коьп ойланып турмайды да, бир кешелердинъ бирисинде оьз амбарларынынъ киртин юлкып алады эм колына туьсе калган бир мешок ун ман эски камытты урлап шыгарып, курдашы туьркке он бес маьнетке сатады. Соларды сатып туьсирген он бес маьнетине бир тенъиннен, эрген-бирсигуьн кайтарарман, деп ант этип борышкага алган он маьнетти косады да, борышын тоьлейди. Келемет сондай наьлетлик этеди, а Эльдар тутнакка туьседи.

Бу затлар белгили болганы сонъ оьтирик хабар яювшылар тындылар. Энди Эльдардынъ тенълери — ярлылар соьйлеп басладылар.

— Ма сага Алладынь куллыкшысы — молла керек болса! — дей эди бир ярлы баска бир ярлыга.

Баскасы, куyleй берип:

— Моллага конгысы болсань, ялгыз койынъды соярсынъ, койынъды соймасанъ, ол сенинъ обзинъди сояр, деп халк босына айтпаган, — дей эди.

Эльдар энди тезден уйине кайтар деп, онынъ тенъ-лери суыйине эдилер.

Ама олар босына суыйинген эдилер. Эльдарды, сосы затлар болганлы он куын болды дегенде босатып йибердилер. Болган ушин, алдын бийдайдай боьрткен мазаллы йигиттинъ соьле бир заты да калганы йок эди. Тутнакта тоьбеленгеннен онынъ коьгермеген, сиспеген ери калган йок эди. Ол, ишине ел толтырылган тулыктай болып, сискен эди. Белиндеги тесилип кеткен сисиктен токтамай кан араласкан ирин келетаган эди...

Бир юмадан сонъ Эльдар оьлди. Авыр кайгыды коьтералмай, тез арадан онынъ карт анасы да оьлди. Эльдардынъ яс пишесн колында алтыайлык баласы ман ялгыз калды.

Айтек доьрт ясына шыккан заманда, Маржан экинши байга барды. Экинши байы ман ол тогыз йыл ясап, эки бала — кыз эм ул тапты. Болган ушин, олар шешек болып авырып, экеви де бир йылдынъ ишинде оьлдилер. Коьп куллыктан кендири кесилип, Маржаннынъ экинши байы да оьлди.

Энди Маржан он доьрт ясына келген улы Айтек пен бирге эрсиз ялгыз яшайтаган эди.

Малек уйиннен кайтып келеятырган заманында, Айтек Боранбай алардынъ уйлери касыннан озып кетпеге керек эди. Орамда кишкей авыз касында Азиз туры эди.

— Мунда келеш, бала, — деп Азнз бармагы ман ымлап касыннан озып кетейатырган Айтекти обзине шақырды.

Айтек мунынъ касына келип токтады.

— Сен кимнинъ улысынъ? — деп сорады Азиз.

— Маржаннынъ, — дегенди айтты Айтек.

— Э-э-э... Соьле не зат этесинъ?

— Бир зат та.

— Кайтип «бир зат та»? Мундай йигит бир зат та этпей юретагантагы? Авьлие болып юрмеге ярамас.

— Мен авьлие тувылман, — деди йигерли этип Айтек.
— Мен тек буьгуьн кайтып келгенмен.

— Бугуьн, дейсиньме? Ясыртын болмаса, кайдан келипти экенсинь?

— Тавдан. Биз онда пишен шалып куллык эткенмиз.

— Тавдан? Сен де пишен шалдынъма?— деп сорады, куьлей берип, Азиз.

— Йок. Мен казаншы эдим.

— Э-э-э, солай экен. А соьле бир зат та этпеймен, дейсиньме?

— Аьше.

Азиз батлап тыска коьбип шыгып турган тоьгерек коьзлерин балага тигип, бираз ойланып турды, сонъ колын онынъ ийнине салып:

— Ис надай, бала,— деди. — Куллык эткинъ келеме?

— Билмеймен,— деди, бираз уьндемей турганы сонъ, Айтек. Азиз уьйкен сейирге калган шырайлы болды эм соннан себеп онынъ онсыз да тоьгерек юзи, тап толы айдай, тоьп-тоьгерек болды.

— Не «билмеймен» оьзи?— деди ол. — Аьше ким билеек ти?

— Абайдынъ айтканына коьре.

— Сенинъ абанъ унамастай сол кадер байма?

— Йок, биз бай тувылмыз, — деп Айтек бел берип баслады. — Эм мен куллык этпеге де керекпен.

— Аьше кереги не ди? Куллык табармыз. Мен сени оьзиме аларман. Барасынъма?

— Кайдай куллык?— деп сорады Айтек, йигерлене берип.

— Койшыдынъ ярдамшысы болаяксынъ. Ашлямды таныйсынъма?

Байдынъ койларын багып юретаган Ашлямды Айтек билетаган эди. Ол оьмири Боранбайда койшы болып келятырган бирев эди.

— Таныйман, — деди бала.

— Таный болсанъ, эне соны ман бирге кой багып турааксынъ. Калай коьресинъ, разысынъма?

— Билмеймен,— деди яна бу.

— Тагы да «билмеймен»! Куллык этпеге керекпен дейсинъ де. Мине куллык та табылып туры. Басынъа таз керекпе?

— Абайдан сорап карайым, ол не айтар экен, — деди Айтек.

— Тьфув, бир дуьнькей бир зат экенсинь! — деп Азиз шалынып кетти. — «Билмеймен», «абай», эмбек-тоьмбек дейди де тербейди. Бар мага сол бирев хайырсыз абаньды йибер, — дегенди айтып, Азиз балады ийтеп йиберди.

...Экинши куьннен баслап Айтек Ашлямнынъ ярдамшысы болып, Боранбайдынъ койларын багып баслады. Болган уьшин уьш куьннен сонъ Азиз Айтекти койдан алып, баска куллыкка салды. Энди ол оьзининъ тенъи Асантайдынъ атасы Межит пен бирге кырдан пишен тасып баслады.

Бир кере Межит пен Айтек экеви бирер арба ектилер де, кешке табаган кырга шыктылар. Булар кеше кырда конып, эртеси куьн кораздан турып пишен тиеп, авылга пишен алып кайтпага керек эдилер. Айтканларындай этип, булар каранъа намаздан турдылар да, эки арбага йыгып пишен тиеп, авылга карап йол алдылар. Алдыдагы арбады Межит, арттагын Айтек айдап келе эдилер.

Уьйкен дегенде уьйкен кып-кызыл шар болып куьн тувды. Агылжыр-кызгылт коькте шоькеторгайлар — кень кырлардынъ оьмирлик йыравлары — айлана эдилер. Уянып келеятырган кыр уьстине агылжыр був тоьселип келеди. Куьннинъ коьзи горизонт уьстинде бир хыйлы коьтерилип шыккан заманда, Боранбайдынъ ыргатлары авылга туьсирип аькететаган йолы болган тоьстинъ уьстине ювыклап келдилер де, тик йолдан тоьмен туьсип басладылар.

— Телбегинъди тартып ысла, ясым, — деп кышкырды Айтекке бу ерде, арба уьстинде артына бурылып Межит.

Межит оьзи аман-эсен тоьменге туьсти де, атларды токтатып, Айтекти саклап турды. Айтек телбегиди бек этип тартып ыслап, юреги яс эмликтей тебинип, акырын тоьмен туьсип баслады. Йолдынъ ортасыннан тоьмен бетине табатын келген еринде бир капшагай эм ойлы ер бар эди. Сол ерге еткен заманда, Айтектинъ арбасы бирден, бесиктей болып, ян-ягына тербетилип эм бектен-бек онъ бетине янтая берип баслады. Айтек, батып бараятырган кемедеги туьешышкандай болып, пишеннинъ алды бетиндеги сол муьйисине конъкайып олтырды. Бир каза болаягын юреги сезип, Межит шапты. Болган уьшин Межит кешигип ку-

тылган эди. Айтектинъ арбасы бирден янына янтайды да, авып кетти. Авада баладынъ ушып кеткен кевдеси коьзге илине калды...

2

Бири бирине усаган куьнлер авысып бара эдилер. Я атып келетаган кызыл-ала ярасык танъга, я аьдемнинъ коьнъилин кувнак этетаган аьруьв кешки шақларга, я коьгерип яткан эректеги тав басларына карап тургандай Асантайдынъ заманы йок эди. Ястынъ тыншаймага да заманы йок. Ол тав танъынынъ салкынына тойынгандай, коьп куслардынъ туьрли йырларын тынълагандай мырсат таппайтаган эди. Асантай оттан бир казанды туьсирип, онынъ орнына баска казан илип туратаган эди. Онынъ оты кешеси-куьндизи соьнмей янып туратаган эди. Яс отка писип, кара терге туьсип, оьмири кесилип соьйтип казан асып баратаган эди. Эртеньликте ол баьриннеи алдын туратаган эди, неге десе шалгышыларды куллыкка эртеньги шайларын иширип йибермеге керек. Кеште ол баьриннен сонъ уйкламага ятатаган эди, неге десе аьдемлер асларын ишип болганнан сонъ, ол казан-аякты ювып, оны йыйыстырмага керек эди. Куьнлер бири бириннен баскалыгы болмай, айлак ялыклы болып озатаган эдилер. Асантай, боьтенде бек тенъи Айтек авылга кайтып кеткеннен сонъ айлак мыдах болды.

Бирерде Асантай отка казан илер де, ога сув куйып эм эт туврап таслап, ол кайнагышай оьзи бир салкынлы ерге бираз тыншаймага янтаятаган эди. Ол буьгуьн де соьйтип этти. Уйкен куслыкта бу аьдемлерге асларын иширди эм олар куллыкка кеткени сонъ, отка казанын илди де, оьзи костынъ салкынына янтайды. Мунынъ коьзлери аз-маз шуькирее берип коьктинъ коьгилжир, туьпсиз алыслыгына карай эдилер. Басында токсан туьрли ойлар сыгылыса эдилер. Уйклап кетип олтырмайым деп, Асантай окын-окында узун шашлы басын силкип алып, коьзлерин уйкалай тура эди. Болган уьшин артынсыра ок, тап коргасын куйылгандай авыр кабаклары оьзли-оьзлериннен ябылып кетип, Асантайдынъ сав кевдесин бир таьтли, баьрин де енъип

алатаган арганлык каплап алатаган эди. Соьйте-соьйте турып, бир кесек заманнан сонъ, кайтип болганын оьзи де билмей калып, яс терен уйкыга коьмилип кетти.

Мунынъ туьсине энмеген зат калмады. Мине ол йылгадан сув алып келеятыр экен. Бирден буга, кайдан шыкканы белгисиз болып, уйкен дегенде уйкен, бир ябагы юнли аюв расады. Асантай бакырып йибереек болады, ама бир де давазы шыкпайды, бу кашаяк болады, ама аяклары тап бир ерге битип калгандай болып, бир де коьшпейдилер. Аюв бирден оькирип Асантайга шабады да, оны уйкен тырнаклы аяклары ман кушаклап алып, сыгып баслайды... Ол арада отка илинген казандагы сув кайнап, коьпиршиги агарып тасып баслайды... А Асантайдынъ туьсине энетаган аюв десе, муны бектен-бек сыга береди... Баладынъ тынысы битип, яткан еринде ынъыранады. Аюв бирден Асантайды сыгувын койып, колына бир уйкен доьмбек алады да, согаяк болып атылады,..

Ястынъ туьси сол ерге еткен заманда, шалгышылар коска кайтып келдилер. Карасалар: казандагы сув кайнай-кайнай курыган, казаннынъ туьбинде куьйик ийиси шыгып тыртайып-тыртайып кесек этлер ятыр, от та соьнип, акырын уьретаган енъил ел ак куьлди ошактынъ тоьгерегинде айландырады. А казаншы шалкасыннан туьсип костынъ касында ятыр. Онынъ бас дегенде яткан ери салкынлы ер болган болса, соьле куьн тийип, ястынъ кара тери шыккан манълайын, ашылып турган коькирегин писирип туры. Мунынъ бир ябагыдай бырыккан шашы ишинде уйкен-уйкен кара кумырскалар ызыгыювласадылар, танавлары астына, эринлерининъ шетлерине шыбынлар уймелеклескенлер.

Бу затларды коьрген тамада ашувдан ярылып кетпеге аз калды. Бу ашувиннан калтырай берип, казаншыдынъ касына келип бираз энъкейди де, онъ колын артына таслай берип, уйкен, кат баскан, ултандай каты аясы ман баладынъ бетине шалды. Асантай акылы авыскан аьдемдей, ушып турагалды да тамададынъ сокканын туьсинде коьрип турган аювдынъ доьмбек пен сокканындай коьрип, «аюв... доьмбек... от...» дегенлерди бырыктырып, ян-ягына атылды. Артынсыра бирден янына бурылды да, шабаяк болып ымтылды. Ама бу ерде мунынъ артыннан тамада сыгып ыслады да, силкип оьзине бурды.

— Сенинь этетаганынь не зат ты, огырсыз?! — деп кышкырды бу, балады силкишлеп.

Тамададынь силкишлегениннен Асантайдынь уй-кысы таркап, эси келди. Эси келгенлей эм баъри болган затты анылаганлай, ясты бек яман коркув, сосы тыртык бети ашувдан элже-кулжа болган сары мыйыклы тамададан коркув, тоьгерегин курсап алган каранъа шырайлы аьдемлерден коркув каплап алды. Эм бала, бар кевдеси мен дирилдеп, капканга туьскен боъри баласындай болып, тамададынь темир келпетинлетип берк этип сыгып ыслаган колында аьри-бери юлкынды.

— Ас кайда ды? Кайда ды ас? — деп екирди тамада эм бар болган куышин салып, Асантайды озиннен ийттеп йиберди.

Асантай эки колын алдыга берип артына коьше кетти де, барып шалгы тапталагана сандалга суьринип, ялп деп йыгылып, шалкасыннан туьсти. Ама бу сол саьатлей ушып турагалды да, ашувдан эм суьймевден от болып янып кеткен кара коьзлерин тамадага шаншып карады.

— Меним атам бар! — деди бу ашувдан бугынып. — Ол мага, ол бармагын да тийгистпейди. А сен... сен меним кимим боласынь? — Эм Асантай ишинде кайнап турган ашувын тыялмай, сыгынып йылап баслады.

— Не зат дединь!? — деп сырылдады да, тамада ашувдан калтырап турган эрниндеги сары мыйыкларын йыбырдата берип, балага ювыклап баслады. — Бармагы ман да тиймейди, дейсинъме? Сенинь атанъ аьрувь этеди деп билесинъме? Э, ийттен тувган? Сенинь атанънынъ басында акыл йок.

— Йок, меним атамнынъ тувыл, а сенинь озинънинъ басында акыл йок! — деди Асантай, бир де кайтпай.

Шалгышылардынъ бирерлери сейирге калып, бирерлери ястынь соьзин макул коьрмей, бирерлери де онынъ йигитлигин мактап баркылдастылар.

— Караш сен ога...

— Коркпайтаганына...

— Аьрувьимизди айтып, яманлыкка уьйреткенмиз...

— Айлак юрекли экен...

— Кышыткан ман кыздырмага керек оны...

Асантайга тек бир Янбек якласты:

— Койынъыз энди соны, — деди ол шалгышыларга, сонъ тамадага бурылып: — Сен де, Арун, аруув этпейсинъ. Ал уйклап кете койып ты экен. Не болган ды? Бала тувылма?

— Бала дейсинъме? — деп тери шыгып, кып-кызыл болган тамада Янбекке бурылды. — Меним онынъ бала экенинде ишим йок. Биз ога ак толеймиз!..

— Оьзинъе калдыра кой сол акты! — деди, йылавын койып, Асантай.

— Коьресинъме, коьресинъме, ол шошкадынъ ай-татаганын. Ол кабан, оьзининъ шушли экенине де карамай, оьзиннен уйкенге соьз кайтарады. А сен, Янбек, ога шамнаягынынъ орнына, якласып яманлыкка уйретесиинъ.

— Кой, Арун, болмаяк соьзлерди айтып тербеме. Меним оны бир яманлыкка да уйретуевим йок.

— Уйретесинъ, Янбек, уйретесинъ! — деп екирди тамада.

— Оллахый, аьлемет аьдем экенсинъ, Арун, — деди Янбек те ашувлана берип. — Ал эне оьлтире кой балады.

— Оьлтиремен деп бирев де айтпайды.

— Аьше не этеексинъ?

— Йоннамага керек ол шошкады. Эки-меки уй-кламас. Эне солай! — деп тамада кабагынынъ астыннан Асантайга карады.

— Болмаяк зат айтасынъ, Арун, — деп Янбек колын силкти. — Йоннап оннан не алаяксынъ? Ол языктынъ йоннагандай яны да йок. Бир сокканнан калмаяк биревди йоннаяк боласынъ.

Соны айтып, Янбек Асантайдынъ касына барды. Бала ашувдан ма, яде баска бир заттан ма, дир-дир этип туры эди. Баьри де уьндемей Янбек пен яс казаншыга карап турдылар.

— Юр, кардаш, — деп Янбек Асантайдынъ колыннан ыслады. — йыламага ярамас. Сендей йигитке йыламага уят ты.

— Мен йыламайман, — деп Асантай Янбектен колын юлкып алды. — Бир якка да бараяк тувылман. Керек болса, асты тамада оьзи этсин.

— Болмаяк затты соьйлеп тербеме, кардаш, — деди каты этип Янбек эм яна мунынъ колыннан ыслап, казан асылатаган бетке аькетти.

Шалгышылар бу йол пишен шалмага аьдеттегиннен бир саьат кадер кешигип шыктылар. Болган уьшин, тамададынъ каныгып айтувы ман Асантайдынъ эки кой терисин энди бирев эттилер.

Куллыкка шыгып кетятырган заманында, Янбек Асантайга,

— Басынъды тоьмен этпе, кардаш, — деп айта кетти. — Йигиттей бол. Коьпке даянган, азга да даян. Тезден биз авылга кайтаякпыз.

3

Бир исси дегенде исси куьнлердинъ бириси эди. Ень-ил туьсли куьнъиртлик каплап алган агылжыр-коьк болып коьринетаган коькте эш бир булыт йок. Куры дегенде куры эм туншык авада акырын юзип, бырыгысып оралыскан ак шымылдыклар бара эдилер. Авил иши тып-тынык. Дуньяда баьри зат та авыр, аьдемнинъ уьстиннен басатаган туншыклыкка коьмилгендей болып коьринетаган эди. Тек окын-окында «шайтанлар кыз акашып», буралып коькке коьтерилип куйын эсер де, столбалатып шанъ коьтерип, каралдылар иши мен, уьйлер тоьбеси мен, тереклер уьсти мен шабып баратаган эди.

Авилдынъ бир авлак эм бос болган кубыла шетинде оьксиз секленип ерге бир эски уьй ябыскан. Коьптен бери ширип кутылган, коьп заманнан тамам кара болып калган тобан тоьбеси астында бу уьй, тамам картлыгына еткен курткадай болып, аьлсизленип тоьмен шоьнъккен эм, арт бетине янтая берип, эне опырайды, мине опырайды деп туратаган эди. Бир заманларда бир, уьйдинъ иеси яс йигит болып, онынъ бираз болса да колайы болган ша-кларда, уьйдинъ каралдысы тоьгерегине мазбак тартылып салынган эди. Сонъ Межит — соьлеги уьйдинъ иеси — уьйленди. Бара-бара ол аьелли болды. Аьр бир уьйкен аьелли ярлыдыкындай болып, Межиттинъ яшавы да авырланып, кыйын болып баслады. Ама бир кесек йыллардан сонъ, Межиттинъ де тынысын эркин алгандай куьни етти: онынъ уьйкен улы Рамазанныиъ ясы етти эм ол аьелде атасына ярдамшы болды. «Энди меним де картлыгымда таянгандай

аьдемим бар», — дейтаган эди, ишиннен улына мактанып, Межит. Болган уьшин, мунынъ суьйиниши коьпке бармады. Наьсиптинъ келгениндей болып, кеткенин де билип болмас деп, Межиттинъ суьйиниши тез арадан уьйкен кайгыга айланды...

* * *

...Рамазан Исхак-моллада ыргат юретаган эди. Язлыкта, мунынъ ыргат юруув болжалы биткен заманда, Рамазан, обзине тийгенин алаяк болып, бир куьн моллага келди.

— О, Рамазан, — деди танъ давазы ман молла эм, обзининъ коьсе сакалын колы ман сыйпай берип, намаз кылып турган аьдемдей болып, коьзлерин авдарды. — О, Рамазан, сенинъ куьнанъды еп болмас — сен бек аьруув куллык этип юрдинъ. Мен разы болгандай, Алла да разы болсын сага. Мени айтсанъ да, сени ынжынткан йок боларман. Солай тувылма, улым?

Болган уьшин, молладынь юмсак эм танъ давазы да, онынъ тыртык бетинде ойнап турган оьтирик алаллык та Рамазанды алдаялмадылар. Молладынь обзининъ коьсе сакалын сыйпай турган колынынъ домбык бувынлы бармакларынынъ коьзге тегаран илинип калтыравы Рамазанга коьп затлар акында айта эди. Кыскасы, Рамазан бу аьдемнен яхшылык коьрермен деп билмеге керек тувыл эди. Соннан себеп Рамазан артык та бел бермей:

— Солай да болсын, — деген явапты кайтарды.

Молла, кылыйыннан Рамазанга карай берип, тынды, артынсыра давазын, дува окыган аьдемдей, йырландырып:

— Солай болатаган болса, — деди, — сен, йигит, менде энди де бир азга куллык этип юрсенъ калай болар эди? Айтпага, куьзге дейим.

— Йок, — деди катырып Рамазан. — Айып этпенъиз, молла, ама мен сизде артык куллык этеек тувылман.

Исхак-молладынь юка, кансыз эринли авызы яхшылык аькелуевге усамай кыйшайды.

— Неге экен, Рамазан? — деп сорады бу. — Не затка разы болмайсынъ? Я деймен де, менде яман яшадынъма?

Явабынъды сен, белки, ойланмай айтып олтырган боларсынъ, э?

— Йок, мен ойланып айтканман, — деп Рамазан дегенинен таймады.

— Босына, босына, улым, уыйтип айтасынъ. Не амал, макул сеники. Суыймеген бал да емейди. Эртен кел — кыйын акынъды аларсынъ, — деп молла Рамазан ман соьзин битирди.

Экинши куьн эртенъ мен Рамазан яна келди. Исхак-молла буга каралды ишиндеги амбар касында йолыкты. Онынъ артында, келгенин суыймеген конагына коьзлерининъ астыннан карап, онынъ улы Келемет туры эди.

— Эртелетип келдинъ-ав, йигит? — деди молла Рамазанга бурьлып. — Яде мени бир якка кашып кетер деп корктынъма?

— Эрте турганнынъ наьсиби артык, деген атайлар, — деди, куьлей берип, Рамазан.

— О, сен соьзге де уста экенсинъ. Болган уьшин мен билип аьр заманда да эрте турасынъ, кене болса да сенинъ байыганынъды мен билмеймен, — деп тиследи молла Рамазанды.

— Наьсип тек байлыктатагы? — деп Рамазан да моллады тиследи.

— Тагы да не затта ды? — деп сорады, атасынынъ артыннан шыгып Келемет. Эм Рамазаннынъ аз-маз саьспеклеп кеткенин коьрип, бу: — Белки, яс йигиттинъ басына анадай боьрк конганда болар, э?

Рамазан оьзининъ басындагы кырпувы туьлеген боьркин туьзетип кие берип, кып-кызыл болды.

— Йок, Келемет, — деди бу бираз уьндемей турганы сонъ, — ол, белки, наьсипке саналмай да болар, ама уят затка да саналмайды. Яс йигиттинъ басындагы эски боьрк онынъ намысын кирлеп алмас эм тамам сондай болып яманнынъ басындагы янъы боьрк те онынъ юрегининъ кирин юва алмас.

Энди Келемет кызарды.

— Сенинъ оны ман не айткынъ келеди? — деп сорады Келемет, ашувын тегаран тыйып.

— Эситкенинъди айткым келеди, — деди бир кыйналмай Рамазан.

— Сен, аьлевшиннинъ улы, билесинъме, не айта-таганынъды, билип соьйлесень аьруьв ди! Тилде суьек йок болса да, орнын билмеге керек, — деп Келемет давазын коьтерди.

— Кой соны, Келемет, — деп булайда молла тыгысты. — Ол буьгуьн макулында коьринмейди. Эртенъги асын ишкен йок болар. Аьше сен кыйын акынъды алмага келдинъме? — деп молла Рамазанга буьрылды.

— Тап солай, — деди Рамазан.

— Бек яхшы. Соьле биз санап караяк та, сага не зат тиетаганын айтайык. Сен менде бир йыл куллык эттинъ, дия?

— Бир йыл, он куьн, — деп косты Рамазан.

— Онынъ он куьнин не этесинъ энди. Ол бизди састы-рар, биз оны таслай коьаяк, — деп молла, он куьнди алып шетке булактырган аьдемдей, колын силкти. — Солды да, бир йыл дейик. Оны уьшин мен сага он маьнет акша, бир козы эм он пуд наьртуьк береек болганман. Соьйтип соьйлескен эдикпе?

— Соьйтип аьше, молла.

— А энди сенинъ меннен не алганынъды санап карайык.

Рамазан кырлы зат болмаягын сезип, сакланды. А молла колларын эрек этип алдыга созып, уьстинде саргылдым туьги болган йинъишке, узын бармакларын артлы-артыннан буьге берип, санап баслады.

— Соны ман соьйтип, былтыр мен сага эки шарык сатып алып бердимме?

— Бердинъ, — деди Рамазан. — Болган уьшин, сен ол заманда, ол шарыклар кыйын ак ишине киреек тувыл деген эдинъ.

Сол явапты кайтарган Рамазаннынъ кара коьзлери моллага тигилдилер.

Исхак-молла юрегине арамлык салган шырайланып куьлемсиреди.

— Э-э-э, улым, — деп созды бу, — соьз бен айтпага болатан. Айтсам, айткан да боларман, болган уьшин, оннан ана сенинъ кысалтай кийип юрген, коьруьвиме коьре, соьле де кийип юретаган шарыкларынъ шарык болып калувын йойганы йоклар. А оларды сатып алар уьшин,

меним шыгарган акшам ша? Ол акша да кайтара меним кисеме кайтып келгени йок, сайсы. Солтта, Рамазан, сен бир заманда бир айтылып озган соьзге карама да, истинь маьнесининь туьбине кара. Ким биледи, белки, ол соьзди мен айтпаган да боларман, оны сен соьле янынънан шыгара боларсынъ. Ким биледи?

Рамазан уьндемеди. Ама мунынъ ишинде тутанып баслаган от бектен бек яна берип баслады. Мунынъ авызынынъ иши кепкен эди, юреги дуьньк-дуьньк эттирип тоьбелейтаган эди.

Онынъ арасында молла:

— Соны ман, — деп соьзин айта барды, — ол шарыклар эки маьнетке олтырсынлар деп санаяк. Элбетте, олардынъ баасын артыкка да санамага боляк эди. Аьруьв, эки маьнет те болсын. Мен, бир кесек аьдемлердинъ улларындай ськ тувылман, — деп молла Рамазанга тийгисте берип айтып, ога коьзлерин тигип карады да, сонъ: — Ол бири, — дегенди айтып, сол колы ман онъ колынынъ шынатайын буьгип салды. — Энди, кыста мен сени ун тарттырмага терменге йиберген заманымда сен ана уйкен брезентти йойтып келдинъ. Солай тувылма?

— Солай, — деди, кабагын бектен-бек туье берип, Рамазан.

— Оны мен, — деп молла яна соьзин баслады, — оьз заманында Невинкеден бес маьнетке сатып алган эдим. — Болган уьшин, меним Алла алдында куьналы болгым келмейди. Онынъ несин ясырайым, сонъгы йыллар ишинде биз оны кулланып, бираз эскирткенмиз. Соннан себеп оны тек уьш маьнетке олтыртып санаяк. Ол экиншиси, — деп молла шынатайыннан сонъгы бармагын буькти.

Рамазан уьндемевеи мен уьндемей тура берди.

— Кара кыста, — деп Исхак-молла да соьзин бардыра берди, — мен сага оьзимнинъ тыскы коьйлегимди бердим.

Бу ерде Рамазан, даяналмай:

— Сол эски шиберекти де коьйлекке санайсызба, молла? — деп, соьзин тис арасыннан шыгарып, сорады.

— Э? — деп молла шоршып алды. — Не зат дединъ? Шиберек? Эски шиберек, дединъме? Сен аьруьв шиберек тавыпты экенсинъ? Меним оны тек бир йыл кийгенимди сен билесинъме? Йок, улым, ол эски шиберек тувыл эди, а

бек аруув эм энди де айлак берк коьйлек эди. Эне коьрип турыман, ол соьле де сенинь уьстиньде. Тек сен, Рамазан, коркпа, мен оны уьшин сеннен коьп зат ысламан, болаягы тек эки маьнет, — деп молла орта бармагын буькледиде, бираз уьндемей турганыннан сонь санавынынь соньын шыгарды: — Акша болып ысланаягы, улым, эне сол. Энди санаяк: эки маьнет пен уьш маьнетинь бесев болар. Ога да эки маьнет коьсак, ети болады. Соны ман баьриси ети маьнет болады. Энди онавдан етев шыгарсак, уьшев калады. Эне сол уьш маьнет, сага тиетаганы. Акшады алмага болаяксынь — деп молла узун кара шепкенининь этегин айландырып артына таслады да, калтырап турган колын кень ыстанынынь кисесине йиберди. Рамазан калтыр-култыр этип алгасайтаган моллага суьймеген коьзлери мен карап турды. А неге эсе де кабагы-касына кан явган молла, бир затка разы болмай куьбирдене берип, коьпке дери кисесин тинтти. Ахырында, ол ашувлы болып туькирди де, бос колын кисесиннен шыгарды эм, шепкенин туьзете берип:

— Сеннен ысланып калынаяк зат оны ман да кутылмайды, ясым, — деди.

Рамазан тамам кепкен тамагын туькиршиги мен сувлап:

— Тагы да не ысланаяк ты?— деп сорады.

— Соьле билерсинь, — деди молла. — Сенинь ананьнынь бизден коьп йолларда аяк-аяк этип бийдай ун ман наьртуьк ун алып турганын сен оьтирик дейик тувыл боларсынь. Онынь туьй мен ногыт та эм ералма да алган йоллары болган...

— Токташ, токташ, молла, — деди ашувдан шатламага турган Рамазан, — бу затларды сенинь пишень абайга оьзи берип турган. Меним анам оннан тилеп алганы йок. Сенинь пишень аяп берген. Оннан сонь меним анам...

— Дурыс айтасынь, — тилеп алганы йок. Дурыс, оны Оьлмес оьзи берип турган. Болган уьшин, тегин бир зат та берилмейди. Бир аяк яде эки аяк болса, бир баска эди. А ол куьн сайын алып турган. Йыл ишинде коьп куьн бар. Эне солай, Рамазан.

— Болган уьшин, меним анам да сизде коьп куллык эткен.

— Э-э-э, Рамазан, кой, яным, бос затларды айтып тербеме, — деп молла эки колын да булгалаклады. — Ога, куллык эт деп тилеген аьдем йок. Ол оьзи разы болып эткен.

— Ва-а, сосы сен, акай, соны ман неге коьп соьйлеп калгансынъ? Онынъ боьри коьзлерининъ кайтип сугалакланып янатаганын коьрмейсинъме? «Аш кисиге токлы берсенъ де, тоймадым» дегенге усап, ол сенинъ баьри байлыгынъды алса да, канагат этпеек.

— Дурыс айтасынъ, Келемет, дурыс айтасынъ. Ол яхшылыкты билетаган аьдем тувыл. Да, коягынъыз соны. Соны ман, айтаягым, онынъ баьрисин мен эки пуд наьртуькке санайым. Ол доьртиншиси, — деп молла доьртинши бармагын буюкти.

— Уялмайсынъма, молла! — деди бугынып Рамазан. Болган уьшин молла юреси юмсаятаган аьдем тувыл эди.

— Сен, йигит, Аллага ассы болып баслайсынъ, — деди ол, акыл уьйретип. — Аьруьв этпейсинъ, яс. Аьруьв этпейсинъ.

— Кайтип ассы боламан?

— Кайтип болатаган, оьзинънен уьйкен биревге соьз кайтарасынъ, — деди молла, айлак бек разы болмаган аьдем шырайланып. — Кайтип болатаган, неше йыллардан бери Алладынъ кулы болып куллык этип келеятырган аьдемге сен акыл уьйретеек боласынъ...

Соны айтып, молла бир затлар ойлана берип, тынды. Сонъында:

— Да, коьресинъме, мутып йибермеге аз калдым, туьнегуьн сенинъ атанъ Межит меннен он куьренъке ералма алып кетти, — деди.

— Алган болса, тегин алганы йок. Ол сага тавык кедеш салып береек.

Молла кишкей, кан баскан коьзлерин шуькирейтти.

— Э-э-э, йок ясым, — деди. — Сенинъ атанъ колыннан келмеек затты этеек болады. Аьвелги Межит энди йок. Ол картайган, яным. Ол тавык кедеш кайдан салсын экен?! Йок, йок, йигит, мен оннан эсе де ералмадынъ орнына сага берилеек наьртуьктен ыслап калдыра кояйым. Соьле ералма бек баа, онынъ бир куьренъкесине доьртер куьренъке наьртуьк санасак, тап-тамам болаяк. Ол бесиншиси, — деп Исхак-молла ахырында санавын яде ярлыды тонавын

кутылды да, бас бармагын да юмып, Рамазанга суьеклери шыгып турган уйкен юмырыгын коьрсетти.

Рамазан энди озин артык ыслаялмады.

— Алладан корк, молла! — деп кышкырды бу. — Сен мени куьппе-куьндиз тонайсынъ...

— Мен сени тонайманма?!— деп молла шоршып баслады. — Сен ол затты, тилинъ барып кайтип айттынъ, явир? Коьктеги Алла оззи коьреди меним куьнасыз экенимди, меним юрегим таза экенин. Эм Аллага шуькир, ол мени мутпайды.

— Ол сени мутпай болса, сен калганларды мутасынъ, — деди ога Рамазан. — Ярлы кисидинъ акын йийсинъ. Мени буьйтип тонавынъ уйкен куьна тувылма, молла?

— Я Кудайым Аллам, — деп молла коьзлерин авдарып, коллары ман бетин сыйпады. — Баьрин де коьрип, баьрин де билетаган Аллам! Муна явирдинъ айтатаган затын эсит. Келемет, эситесинъме муна бетсиздинъ, муна берли атадынъ наьлет авлетининъ айтатаган соьзин?

Келемет суьймеген коьзлери мен Рамазанды ягып алып:

— Эситемен, акай, — деп атасына якласты. — Эситемен эм сенинъ сол кадер бир даянатаганынъа сейир этемен. Кувып йибермеге керек оны. Елкесине туьймишлеп кувмага керек. Ол бетсиздинъ бетсизи! Эне солай, акай.

Рамазан юмырыкларын сыгып юмып, тислерин кыршылдатты.

— Бетсиз мен тувылман, а сенсинъ, — деди ол ашувланганнан дир-дир этип. — Сен эм сенинъ атанъ бетсиз. Эне солай!

Мазаллы иекли Келеметтинъ созапа бети тагы да бек созапаланып, ап-ак болды.

— Не зат дединъ? Кала, энди де бир айташ!

Келемет соны айтып, алдыга адым басты эм сол сабатлей кыныннан сувырып алмага турган аьдемдей болып, кылжанынынъ сабыннан ыслады.

Булардынъ ашувдан янып турган коьзлери бир-бирине кадалдылар. Болган уьшин, Келеметтинъ озь атасынынъ айлак ськ кылыгын озине коьширип алганыннан баска болып, бек коркак, коян юреги де бар эди. Соннан себеп, ол Рамазаннынъ айлак сабыр, ама бек каты эм озининъ

дурыс этеди экенин билген каравын коьгералмады. Ол коьзин тоьмен туьсирдн де, артына тайды. Сонь колларын артына салды да, уьйкенсип басын кайкалатып, Рамазанды аьдемге санамайтаганын эм оны ман илинисип басты кемитпеге суьймейтаганын билдиретаган турыс алды.

— Айтканынь эсиньде болсын, — деди ол бек ашувлы болып.

— Мутпан, — деди Рамазан да. — Этеегинь бар болса, бир де яман коьзинье.

— Кой сол яман ман илинисип, басыньды кетирме, Келемет, — деди улына акыл берип молла. — Ол аьруув аьдем тувыл. Алла соксын оны.

Рамазан озин тегаран бир ыслай берип:

— Коьп соьзден пайда йок, молла. Кутыла кой сол санавыньды, — деди.

— А мен кутылганман, — деди молла.—Соны ман соьйтип, акша болып сага берилеegi уьш маьнет, а наьртуьктен тиетаганы да ети пуд болады. Юр, мен сенинь акыньды берейим. Хайырын коьр, яным. Кисидики бизге керек тувыл. Аллага шуькир, озимиздики де болаяк.

Болган уьшин турган ериннен коьзгалмаган Рамазан яна алынып кетти:

— Меннен ыслаган акшаньыз бан, наьртуьгиньиз бен тоймаган ериньиз тойсын. Сонынь калганы ман ана береек болган козыньызды бериньиз. Муна юртка мен эки-меки аягымды баспан. От шыксын сизинь юртыньыздан!

— Ийттинь уьргенин, ел аькететаган, йигит,— деди молла. — Сени шақырып турган киси йок. Атам карагайда бир бас.

— Молла, басты авыртып тербеме де, калган акша ман наьртуькти эм козымды бер, мен кетейим, — деди Рамазан.

— Э? Не дединь? — деп молла бир аьлемет болып кунысты. — Ол да не козы озьзи?

— Не козы болатаган, береек болган козынь, — деп Рамазан энди де бир яманлык барын сезип, юреги тепти. — Оннан да кайталайк боласыньма, молла?

— Сен, акай, ога уьйкен кой берип йибере кой, — деп Келемет селеке этип куьлди.

— Токтап тураш, Келемет, — деп молла улына колын силкти. — Дурыс айтасынъ, йигит. Козы сага берилеек болып соьйленген эди. Дурыс. Болган уьшин, кала айташ мага: ана куьзде боьрилер еген бузавды мага ким кайтарып береек ти, э? Оннан сенинъ хабарынъ бар ма, яс?

Рамазан басына согылган кулдай болды. Ол не зат айтаягын да таппай калды.

...Куьздинъ бир булытлы, явынлы яман куьни эди. Коькте акырын авыр шырайлы булытлар йылыса эдилер. Сол куьн Рамазан авырып ятатаган эди: туьнегуьн ол кырга пишен аькелмеге барып, явын астында конып калып оны сувык алган эди. Куьн батып, кас каралган заманда, Исхак-молладынъ бузавларынынъ бириси уйге кайтпады. Молла мараз болып яткан Рамазанга келип, барып бузавды тавып алып кел, деди. Ама Рамазан туралмады. Тынышсызлык тувдырган туьн озып, танъ атты. А эртенъликте авылдан бир шақырым кадер ерде коьтерилип туратаган тоьбединъ касында молладынъ боьрилер еген бузавынынъ тек суьеклерин таптылар...

Энди, кыйынак алаяк заманда бу затты молла иске карыстырар деп Рамазаннынъ эсинде-туьсинде де йок эди. Соннан себеп, Рамазан айтпага соьз таппай, уьндеместен тура берди.

— Неге уьндемейсинъ, э?— деп молла яна сорады. — Бузавды мага ким кайтараяк ты? Айташ.

Шырайы ак айран болган Рамазан айлак каты ашув шапкан коьзлерин молладынъ тыртыклар сызгышлаган бетине тигип каратып бираз уьндемей турды, сонъ озин сыгып ыслап турган бир заттан босатынмага ымтылган аьдемдей болып, бар кевдеси мен силкинип алды.

— Бетинъе наьлет сенинъ! — деди ол бугынып. — Сен молла тувыл, йылансынъ! Тьфув!..

Ыргат болып юрген аьдемнинъ озь тилин сосы кадер эркинине йибергенине ашувдан ярылып кеткен Келемет:

— Не зат дединъ!? Не зат, зинадан тувган! — дегенди кышкырып, кынжалын шыгара берип, Рамазанга шапты.

Болган уьшин, бу бетсиз молла ман онынъ огырсыз улы беттен не яманлык та болмага болаягына аьзирленип турган Рамазан арттан айландырып алып Келеметтинъ иегине сокты да, дуьрс эттирип артына йыкты. Сонъ анта-

лап ян-ягына атылып турган Исхак-молла бетке каратып туькирди эм каралдыдан шыгып кетеек болып йоьнеди. Ол Келеметтинь согылган иегин эм ерден колы ман ыслай берип коьтерилгенин коьрмеди. Онынь ашувдан сесин шыгаралмай, касында ерде яткан бир уйкен тасты алганын эм оны увылдатып озине йиберилгенин де коьрмеди.

Рамазан «ах» деген сести шыгарды да, туьбиннен кесилген теректей болып, авыр ялпылдап ерге йыгылды. Келеметтинь йиберген тасы мунынь тувра бас елкесине тийди.

Уьшинши куьн кайгыдан аьдем сыпатсызланып калган карт Межит улын коьмип, мезардан кайтты.

Сол кайгысын мутар-мутпас болып, Межиттинь он алты ясындагы кызы Айшат оьлди. Сосы аьдем коьтерип болгысыз авыр казалар Межит пен онынь пишеси Малектинь такатларын таьвесип, замансыз картайттылар.

Сосы затлар болганнан бери ети йыл озган эди.

Баьри сосы йыллардынь ишинде Межит емеге тапса, киймеге таппай, киймеге тапса — емеге таппай, яз кийгенин кыста шешпей, кыс кийгенин язда шешпей, аьелин тегаран бир асырап юрди. Каралдысынынь тоьгерегине тартылган мазбак кора аз-аздан сийрекленип баслады эм соньалыкка калганда савлайы да отынга кетти. Энди тоьгереди ашылып аядай болып калган эм алабота баскан каралдыды, аьри-бери кескишлеп, эски эм яньы туьскен сокпаклар оьтетаган эдилер.

* * *

Малек аякларын астына буьклеп салып агаш орындыкта олтырып, байынынь эски коьйлегин ямап туры эди. Мунынь юзине, коьзге тегаран илинип кететаган, кайгыдынь енъил коьлеткиси тоьселген. Окын-окында ол ямавын кояр да, уйкен, кара, аз-маз арыган, ама энди де тири коьзлерин коьтерип, тек онынь озине белгили болган бир ойларына явап берип, куьлемсиреп алыска карайтаган эди. Белки, онынь эсине озининь яс заманы, бас деп Межитти суьйген шагы яде атасынынь арам этеек болганыннан да коркпай, онынь айтканына тыньламай,

обзининъ яны суыйген ярына кашатаган заманы туьсе болар эди. А белки, онынъ коьзлери алдында обзининъ ялгыз улы Асантай коьрине болар? Бирден мунынъ коьзлери шуькиреер эди, туьсин йойган кара каслары бир бирине ювыкласып тартылар да, эки кастынъ биригетеган ериндеги менъди тыртыклар ишине ясырып, кабагы туьйилер эди, йинъишке эм аз-маз агарып турган эринлери кысылар эди, эм онынъ сав юзи кайгы сыпатланып, каты сусланар эди. Белки, онынъ эсине ана яс заманындагы атасы байга береек болып шалыскан картайып кутылган бай аьдем туьсе болар яде арам эткен атасы туьсе болар? Тынысын тереннен алып куьрсинер де, Малек тагы да ислеп баслар эди.

Бирден эсик зыйкылдап ашылды да, уйге — куьнге куьйип кап-кара болган, юзине кувнак тоьгилип турган Асантай кирип келди. Малек батлатып коьзлерин ашты. Сонъ ямап турган коьйлегин янына таслады да, орындыктан яслап каргып туьсип, улына атылды.

— Асантайым, айнанып алып кеткен шикарим! Келдинъме, алтыным? Келдинъме, завалекейим! — деп Малек муны кушаклап алып бавырына басты эм авызын, бетин, коьзин, манълайын оббип баслады. — Аьруьвсинъме, яным? Авырмай-нетпей турдынъма, ялгызым?

— Сап-савман, абай, — деди Асантай, анасына сыгылып. Артынсыра Асантай акырын анасыннан айырылды да, колтыгына кыскан териди бек уйкен маьнелендирип орындыкка салды, сонъ тамам сондай этип уйкен маьнелендирип койныннан буькленип салынган он маьнет акшады шыгарып алып, анасына созды.

— Мине, абай, — деди бу, — меним туьсиргенлерим сосы.

Малек улыннан акшады ала берип, Асантайды тагы да бир кушаклады, оьпти. Сонъ акшады шыбасынынъ терен кисесине салып, орындыкка карады.

— Аькелгенинъ бир тери ди де, Асантайым, — деди бу.

Асантай кызара берип, басын тоьмен салды. Бир заттан себеп улынынъ коьнъили тоьмен болып кеткенин коьрип, Малек:

— Не зат болган ды, яным? Айташ мага, — деди.

Асантай, аннан-муннан алып, соьзин бир де маьнели йолга салалмай, не де болсын тегаран бир курастырып,

тавда озине болган затларды айтты. Малек улынынъ айткан хабарын тынълап болып, аьруьв соьзин айтып, Асантайдынъ коьнъилин авлады.

— Бир зат та тувыл, аьруьвим, — деди ол. — Оны уьшин сен бир де кайгырма. Аллага шуькир, сап-сав болып кайтып келгенсинъ. Сенинъ савлыгынъ болмаса, бизге бир зат та керек тувыл, шикарим.

Соны айтып, Малек танъ шырайланып куьлди.

— А мен кайгырмайман, абай, — деди тирилип Асантай. — Тек сен билмеге керексинъ, абай, мен онда эринмейнетпей, кулыгымды аьруьв этип турганман.

— Билемен, алтыным, билемен. Сен меним акылым, сайсы. Малек бирден:

— Тоьх, тоьх, мен аьвмедий, соьзге алданып, сага ас берегемди де мута койдым. Сен языктынъ карнынъ ашкан болар. Мен сага шай кайнатайым, — деп алгасады.

— Йок, абай, — деди Асантай, — мен аш тувылман. Сонъында ишермен, озек.

Асантай соны айтып, шыгып кетеек болып, эсик бетке ювыклады.

— Кайда бараяк боласынъ, яным? — деп сорады оны коьрген Малек.

— Айтек уьйине барып келейим, абай, — деди Асантай. — Билесинъме, абай, биз Айтек экевимиз тавда коьристик...

Малектинъ коьгерип каны кашкан эринлери дирилдеп кеттилер, эм онынъ шырайы ясырып болмастай агарды. Ол бир зат айтаяк болып эди, ама бирден коьмекейи босап кетип, бир соьз де айталмай калды. Сол саьаттинъ арасында анасынынъ коьзлери коьзяска толып кетип, бетиннен тыгырып-тыгырып коьзяс акканын Асантай коьрди.

— Акай кайда ды? — деп сорады яны шыгып кеткен Асантай.

— Боранбайда кулык этеди, — деди, сылкылдай берип, анасы.

— Аьше... сен неге йылайсынъ, абай?

— Айтек... Айтек язык, — деп Малек соьзин тагы да айталмады.

— Не зат, абай? Айтекке не болган ды? Айттагы, абай.

— Айтек... Айтек язык оьлген, сайсы, — деп Малек

тегаран бир айтып, коьзин явлыгынынъ ушы ман суьртип, йылады.

Бу хабарды эситкен Асантай бас дегенде, коькирегине соьылган аьдемдей, юлкынып артына тайды, сонъ анасына шапты да:

— Токташ, токташ, абай! — деди. — Сосы сен не зат айтасынъ?

Малек басын тоьмен салып, сылк-сылк этип йылай берди.

— Абай, — деп Асантай анасынынъ енъиннен тартты. — Абай, сосы сен не айттынъ?

Эм Асантай, сосы авыр хабардынъ уьшин боляк экениннен корккан аьдемдей болып, анасына сыгылды. А Малек, улынынъ басыннан оьбе берип:

— Не айтайым, меним наьсипсизим, бизим Айтек язык оьлген, — деди.

Асантай, колдан туьсирилип йиберилген бос мешок-тай болып, ялп эттирип ерге салынды да, коьзясы коьлдей тоьгилип йылады.

— Ол... ол кайтип болган ды?— деп сорады бу йылавы арасында.

Малек улынынъ касына энъкейди де, онынъ басыннан сыйпай берип:

— Йылама, шыракшым, йылама, — деди. — Не этерсинъ?

— Соьйтип тез оьле коьятаганма? Онынъ неси авырган эди, абай? — деп сорады бираз тура Асантай.

— Бир заты да авырган йок эди...

— Аьше кайтип оьлген ди? Кайтип?

— Авган пишен арба басып оьлтирген, — деди Малек.

— Язык Айтек, — деп Асантай, басын анасынынъ тизлерине салып, сылкылдады.

Доьртинши басы

1

Бу йыл аслык бек онъ биткен йыл эди. Межиттинъ сол кадер кыйынлыклар коьрип шашкан наьртуьги де бек онъ болды. Сол наьртуьгин шашар уьшин, Межит карт басы ман сав ярым йылды Боранбайда ыргат болып юрмеге ке-

рекли болды. Карт Межит пен онынъ улы Асантай экеви нартууклерин бек аруув карап обстирдилер. Олар оны уш кере отадылар. Ярлыдынъ аелининъ, онъ нартуугине суьйингеннен, аягы ер баспайтаган эди.

Эм мине нартууктинъ йыйылаяк заманы да етти. Сонъалыкка калганда Межиттинъ де озининъ бир шерик ерге шашылган нартууги бар. Энди оны йыйып, уйге акелмеге керек — сол зат этилинсе, карт Межит юрегинде коьп йыллардан бери саклап юргистетаган мырадына етти.

— Азиз, — деди бир кере Межит Боранбайдынъ киевине, — мага бир оьгиз арба бералмаспа экенсинъ? Нартуугим болган эди, соны акелеек боламан.

Азиз берди, ама арбады бир куьннен артык эш ыслама деп каты этип айтты.

Межиттинъ нартуук шашкан кесек ери айлак алыста, авыл кырынынъ энъ шетинде эди. Ердинъ энъ ювыгы эм энъ арууви авыл байларынынъ колында эди. Соннан себеп, атасы ман улы кеше кырда конаяк болып, авылдан эриншек заманда шыктылар. Булардынъ мырады: эртеси куьн каранъа намаздан турып нартууклерин кесип, арбага тиеек те, кешке авылга келеек эдилер.

Эне сол заманда, сонъында Межиттинъ оьмирин кыскартатаган каза явды.

Танъ атаяктынъ алдында оьгизлер тас болып йойтылып кеттилер. Олар, ерге ютылып кеткенлериндей, бир аьлемет, бир сейир болып йойтылып кеттилер. Кешеге Межит оларды арбадынъ алды бетине байлады эм оларга озининъ нартуугининъ тоьгерегиннен шалып алган оьленди берди. Оннан сонъ ол улы ман бирге арбадынъ астына кирип уйкламага ятты.

Туьн ортасында Межит уянып турды. Таза коькте куьмис туьсли таплар болып сувыкландырып юлдызлар йылтырай эдилер. Етеген де оьткир ягы ман ерге кадалмага аьзирленгендей болып, тоьмен авып келген: танъ атпага ол кадер коьп заман калган йок эди. Оьгизлер десе тыптынышына оьз орынларында ятып, куьйзей эдилер.

Межит оьгизлердинъ ян-якка шашкышлаган оьленин йыйыстырды. Оьгизлердинъ байланган арканы босаган йокпа экен деп карады, сонъ барып яна улынынъ касына ятты да, уйклап кетти...

А тань сес берип баслаган заманда уянып турса, арбадынъ касындагы оьгизлер йок эдилер. Межит, бу зат-тынъ маьнесин бир де анълаялмай, багана оьгизлер ятып турган ерде таптаньп алды, сонъ олар тап сосы ерде бир ерге ясырынгандай этип, арбадынъ тоьгерегин айланып шыкты. Болган уьшин оьгизлер йоги ман йок эдилер. Бу кулак салып, тынълап карады. Белки, олар уьзилеп наьртуьк ишине кирген боларлар? Болган уьшин арба астында яткан Асантайдынъ аз-маз курылдаганы ман, оьзининъ корккан юрегининъ дуьньк-дуьньк эттирип согып турган сеси болмаса, бир зат та эситпеди. Ол заманда бу улын уянтты. Экевлери бирге излеп басладылар. Экеви де шылбырап шыкка баттылар, тонъдылар, болган уьшин оьгизлерди бир ерден де табалмадылар.

Танъ атып, ерге ярык туьсти. Уьнсиз данъьыл уьстине, ярлыдынъ басына явган казадан бир кайгысы болмаган туман тоьселип келе эди. А оьксиз калган, кеше болган заттынъ уьнсиз шааты болатан арбадынъ касында бас-ларын тоьмен салып эки аьдем — уьйкен кайгыга калган карт Межит пан онынъ кишкенекей улы Асантай экеви туры эдилер.

Аьдемнинъ уьстиннен басып турган авыр тынлыкты Межитинъ:

— Ал энди не зат этеекпиз ди, ясым?— деген давазы бузды. Бу сорап эм кайгыга, эм не зат этпеге керегин билмевге, эм сенимсизликке толган эди.

— Белки, олар авылга кайтып кеткен болсалар ша? — деп тегаран бир батып сорады Асантай.

Карт кайгы юзленип улына карады, даьмесин уьзген аьдем болып басын шайкады эм тынысын тереннен алып куьрсинди де:

— Йок, ясым, — деди. — Мен оларды кеште берк этип байлаган эдим, а туьн орталарында уянып, мен оларды карап алдым. Аркан бир де берк эди.

— Олар кайда кеткенлер ди?

— Урланганлар, Асантай, урланганлар, яным.

— Ким? Ким урлаганды оларды, акай?

— Билмеймен, ясым, билмеймен, — деди, яна куьрсинип, Межит. — Билмеймен. Ол огырсыз, ол наьлет, ол Алладан коркпаган аьдем ким де болсын, эки колы курып,

ах, сол ыгизлерди неге урладым экен деген куынге етсин. Эм етер...

Юрегининъ бар болган авырувын тоьге барып, Межит сол бирев белгисиз кырсызды коьп каргап турды. А Асантай, атасына коркув толган коьзлери мен карап, басларына бирден явган казадынъ кайгысын атасы ман бирге шегип, не зат этеегин билмей эди. Межит десе:

— Ярлы ман наьсип оьмирлеринде бир кайта йолыгысадылар, оны да урсысып айырылысаяк болып, йолыгысадылар, деп босына айтылмайды, — дегенди соьйлөп ашувун айта берди. — Эм мине бизи мен де йолыгысар-йолыгыспас болып, явласа койды. Я Алла, оьзинъ коьр бизим кайгымызды, оьзинъ куткар бизди сосы кара казадан! Юр, Асантай, — деп Межит улына бурылды.

— Кайда, акай?

— Авылга. Баска кайда бараяксынъ? Боранбайга билдирмеге керек.

Коркып кеткен Асантай атасына атылды.

— Акай, мен коркаман! — деди бу атасына сыгылып.

— Неге коркасынъ, ясым?

— Аьше сен ога кайтип айтаяксынъ? Ол сени оьлтирер, акай, йок, йок! Сен барма ол кабанга.

Межит кайгылы болып куьлемсирей берип, улын кушаклап оьзине басты.

— Не зат айтасынъ, акылсызым? — деди ол. — Аьше кайда бармага керекпиз? Дуныя кенъ болса да, биздейлерге ол тар. Юр.

Эм карт, улынынъ колыннан алды да, авылга карап йол алды.

— Арба ша? — деп сорады Асантай.

— Калсын, от шыксын ол арбадан, — деп Межит колын силкти. — Оны оьзимиз егилип аькетеекпизбе? Тап аькеткен заманымызда да, Боранбай бизге, сав болынъыз, демес. Юр ясым, юр.

Эм булар йоьнедилер. Уьндемей, уьнсиз данъыл кенъ-лигинде яппа-ялгыз калган аьдемлер болып бардылар.

— А эгер ол мени оьлтirse, ясым, — деди Межит арбадан бир кесек эреклеп кеткен заманында, — бир де яман коьзине, бизим яшавымыздан эсе сувык коьр де аьруув...

Межиттинъ айтканын эситкен Боранбай, куыздинъ яман куьниндей болып, каранъа шырайланды... Иеги астындагы кыймаласып йыйырылыскан бугагы кып-кызыл болып тагы да бек коьбип шыкты. Коьзлери туьссизленип туманластылар. Мыйык кыллары кадалып, Межитке тускалдылар. Ашувдан эне шатлайды, мине шатлайды деп турган байдынъ алдында Межит уьндемей басын тоьмен салып, мойным кылдан йинъишке, не этеегинъ болса да эт деген аьдем болып тура эди.

Боранбай бирден, уьрип йиберген ийттей болып бир аьлемет этип сес шыгарды да, колын айландырып алып Межиттинъ бурнына сокты. Межит, тамам картайган, ама энди де яшавга каптырылатаган теректей болып, шайкалып алды да, сонъ ерге авыр согылып йыгылды. Бир кесек заманнан сонъ Межит доьртаяклай берип турагалды эм Боранбайга уьнсиз ашувдан толган коьзлерин тигип, канга баткан эринлерин йыбырдата берип:

— Алладан коркпайсынъ, Боранбай, — деди.

— Соьйлеп тербеме, карт шошка! — деп кышкырды ога бай. — Оьлгинъ келмейтаган болса, коьзимнен тай!

Межитти уьйине онынъ конъысылары еткердилер эм оны орындыкка яткарып кеттилер. Оты соьнип баслаган коьзлерин уьйдинъ табанына каратып, Межит тап каранъа аксамга дери уьндемей ятты.

Аксам авганы сонъ ол пишесин шакырып алды.

— Асантай кайда ды? — деди бу, давазын тегаран бир шыгарып.

— Сув аькелмеге йибергенмен, — деди, коьзясын шыбасынынъ этеги мен суьрте берип Малек.

Межит бираз уьндемей турганы сонъ:

— Аьше, Малек, — деди, — дуныядан меним де кешер заманым келди.

Малек уьндемей, бугынып йылай эди. Ол байынынъ энди орыннан турмаягын билетаган эди. Оны Межит оьзи де билетаган эди. Соннан себеп булайда коьнъилди авлав соьзлердинъ кереги де, маьнеси де йок эди.

Уьйге Асантай кирип келди. Асантай аькелген эки шелек сувын пештинъ касына салып, оьзи атасы яткан

орындыктынъ аяк бетине келип таянган заманда, Межит басын аз-маз бура берип:

— Улым, меним касыма ювык келеш, — деди. Асантай атасынынъ бас бетине келип турды.

— Сен энди уйкен йигит болгансынъ, Асантай, — деп баслады соьзин Межит. Ол соьзин айтар уьшин бек куьшенетаган эди.

Оны эситкен Асантайдынъ юреги бир зат сезип, су-вып кетти. Ол оькирип, коьзясин коьлдей этип тоьгип, йыламага аьзир эди, ама бу осаллыкты ол енъип, оьзин ыслады.

— Меннен, Асантай, энди мадар кеткен, — дей барды Межит. — Мен энди бу дуныядынъ аьдеми тувылман...

— Уьйтип айтпатагы, акай, — деп Асантай бугынып тамагына келген коьзясин тегаран бир ыслады. — Мен коркаман...

— Коркпага керек тувыл, улым, — деди ога атасы, кабагын туь берип. — Оьлмеек бирев де йок. Йыламага да керек тувыл. Эр йигитке йыламага уят ты. Меним айтаяк затларымды эр кисидей болып тынъла, ясым. Сен каты кылыклы, эр юрекли болмага керексинъ. Карт ананъды мутпа. Ол оьзининъ яшавында коьп кыйынлыклар коьрген, ол таза юрекли аьдем. Сен онынъ каьрин коьрмеге керексинъ, картлыгында янын тыншайт. Сенинъ коьрек куьнлеринъ алдыда, ясым, яшав коьреегинъ энди де алдыда. Меним яшавымдай болып, сенинъ яшавынъ да, ясым, енъил болмаяк. Ярлыга берилген кысмет сондай. Ама яшав сени ыйпалап астына салмага керек тувыл эм салмас, эгер оьзинъ йигиттей болсанъ, соьзинъе каты болсанъ, юрегинъде арамыгынь болмаса, баьриннен де артыгы — куллыкты суьйсень... Сондай болып, Асантай улым, бай аьдемлер сенинъ душпанларынъ экенин де мутпа. Олар сенинъ аганъ Рамазанды оьлтиргенлер. Мени де коьрге киргистеятырган ол наьлетлер. Болган уьшин олардынъ да каза коьреек куьнлери келер. Мени... мени оьзимнинъ балаларымнынъ касына коьминъыз... Рамазан ман Айшаттынъ касына салынъыз, — деп Межит, соьзин тегаран эситтирип, сыбырдап айтып кутылды.

Карт пишеси мен улын уйкен кайгыга калдырып, Межит тунге табаган оьлди.

— Эй, уйде ким бар ды? Тыска шыгаш, — деди Азиз, терезеди камышысынынъ сабы ман кагып.

Уйден Малек шыкты. Ол тагы да бек картайган эди. Алгасап басына таслаган эски кара явлыгы астыннан онынъ таралмаган шашынынъ ак-ак кесеклери куйылып коьрине эди. Узын шыбасы мунынъ арык, суьекли кевдесинде мешоккланып асылып тура эди. Коьзьястан сисип кызарган коьзлери уньирейип терен коьмилген эдилер, а тыртыклар сызгышлаган эм азып-тозып саргайып калган юзине авыр кайгыдынъ коьлеткиси тоьселген.

Кара-торы айгырдынъ уьстинде шардайып олтырган Азизди коьрген заманында, Малек саьспеклеп алды эм, не айтаягын билмей, басына явлыгын орап баслады.

— Улынъ уйдеме? — деп сорады, шырайына коьре тегаран бир даянып турган Азиз.

— Уйде, уйде... Сав кел, Азиз. Уйге киртагы, — деди Малек.

— Савбол. Киргендей заманым йок. Асыгаман. Мага сенинъ улынъ керек эди...

Анасынынъ артында Асантайдынъ атасындыкындай оьткир еги болган, ашувлы юзи коьринди.

— Э-э-э, мине онынъ оьзи де шыкты, — деди ясты коьрген Азиз. — Кала, йигит, шыгаш, мунда шыгаш. Мага кереги де сен эдинъ.

Асантай ундемей тыска шыкты да, анасынынъ касына келип токтады.

— Аьше сен, йигит, куллыкка кайзаман шыгаяксынъ? Э?

Асантай, зат анъламаган шырайланып, Азизге карады, сонъ коьзлерин анасына коьширди.

Яхшылыгы болмаган бир зат болаягын сезип, Малектинъ юреги сувып кетти.

— Кайдай куллыктынъ акыннан айтады экенсинъ сен, Азиз? — деп акырын сорады Малек.

Азиз, оьтириктен сейирге калып, Малекке карады.

— Кайдай куллыктынъ акыннан девинъ де не зат ты оьзи? Боранбайда куллык азба? Онда куллыктан коьп бир зат та йок, — деди бу.

— Солай болмага да болар, ама биз Азиз, бир зат та билмеймиз, — деп Малек шынтысы ман сейирге калды. — Бизи мен сойлескен аьдем де йок. Коьктеги Алла шаат, Азиз, мен сенинъ соьзинъди анълаялмайман.

— Мунда анълагандай бир зат та йок, — деди Азиз, бир аьлемет болып юреги рахатланатаган аьдем шырайланып. — Оьгизлер табылган йоклар ды да...

Малек энди баьрин де анълады.

— Ол уьйтип калай болады... Энди сен меним калып турган ялгыз улымды да алаяк боласынъма?

Соны айтып, Малек арык, кан тамырлары кара сызыклар болып шатлап-шатлап турган колын алдыга созып, Азиз бетке карап абытлады. Азиздинъ аты уьркип янына атылды. Асантай десек, анасына атылды да, оны кушаклап алып:

— Тилеме, абай, тилеме ога, — деп анасына тилеп баслады.

Уьркип кетип, энди коркканнан бир ерде токтап турмаган атын тегаран бир тыншайтып болып, Азиз яна айтты:

— «Алаяк боласынъма» девинъ де не ди оьзи? Сен уьйтип неге айтасынъ? Сенинъ улынъды сеннен алып аькетемен деп бирев де айтпайды. Болган уьшин, сенинъше, оьгизлер суьйтип боп-босына йойтылып кетпеге кереклерме? Оьгиз коьктен туьспейди де, Малек. Олардынъ акы тоьленмеге керек тувылма? Билгинъ келетаган болса, олардынъ баасын Асантай куллык этип тоьлемеге керек.

— Я Кудайым-аллам, — деп Малек коллары ман бетин япты, — бу кадер сен мага каты болгандай, меним не куьнам бар эди? Коьртагы меним аьлимди, эситтагы меним тилегимди, аятагы мен языкты. Онъмай-янмай калгаманды да мен. Бу кадерге еткен сенинъ де, Азиз, ыйманынъ-дининъ йокпа? — деп яска толган коьзлерин Азизге каратты. — Сен бизим наьртуьгимизди тартып алдынъ. Энди Асантайды тартып алаяк боласынъ. О, яным Аллам, не этейим, кимге тилейим, кайгымды кимге тоьгейим?

— Сенинъ басынъда акылынъ барма? — деп Азиз тутып баслады. — Сенинъ яман наьртуьгинъ оьгиздинъ куйрыгынынъ баасын да этеек тувыл эди.

— Обтирик айтасынъ, — деп кышкырып йиберди Асантай. — Бизим наьртуьгимиз баьрисиндикиннен де аьруьв эди...

— Сен де курттай басынъа не соьйлейсинъ, — деп Азиз баладынъ соьзин авызыннан юлкып алды. — Азизге соьз кайтарар уьшин сен аьле де айлак кишкейсинъ. Соны ман, Малек, муна куьшелегинъди азирле. Обгизлер уьшин ол бес йыл куллык этип юрге керек. Боранбайдынъ айтканы сол.

— Бес йыл!?

Малек, соннан сонъ баска бир соьз де айтпай, басын тоьмен салып, уьйге кирди.

Азиз де суьймеген коьзлерин Асантайга кадап алды да, атын бирден йорттырып йоьнеди.

Арасы бир саьат кеткени сонъ, Малек обзининъ аданасы уьйинде болды.

Аданасы Карадавга обзининъ куллыгынынъ баьрин де айтып болганы сонъ, бу:

— Энди мен не этейим экен, Карадав? — деп сорады. Картайып кутылган, ама энди де берк эм тири, йылтыравы эм тирилиги энди де соьнмеген кара коьзлери, агарып баслаган койы сакалы болган Карадав ойга коьмилди. Ол бирерде бармакларынынъ ушы ман сакалынынъ ушын шыйратып, бирерде оны аясы ман сыйпай берип, коьп ойланып турды.

— Оллахый, Малек, — деди бу бир заманнан сонъ, — сага не айтаягымды обзим де билмеймен. Азиз бен келиспеклик айлак кыйын, эсапсыз кыйын, Боранбай ман келисуьв оннан да бесбетер кыйын. Сен оларды обзинъ де билесинъ. Олар аьдем кавымы болса, не керек эди...

— Билемен, Карадав, — деди Малек, куьрсине берип. — Болган уьшин ойланып каратагы, Карадав, олар Асантайды аькетселер, меним куьним не боляк ты? Сенинъ мойнынъа артылып, сизге коьшеекпенме?

— Коьшип неге болмайды экенсинъ, — деди Карадав, — Алла айтса, облмеспиз, кайтип болса да, бир амалын тавып яшармыз. Биз аш болсак, сен де аш боларсынъ, биз ток болсак — сен де ток боларсынъ. Мен сага ят аьдем тувылман.

— Кой, Карадав, болмаяк затты айтпа. Менсиз де болаяк сенинь аелинь.

Малек дурысын аятаган эди. — Карадавдынъ уйкен аели бар эди: пишеси, мараздан туъзелалмай ятатаган карындасы — Малектинъ синълиси, — шипийдей шыйкылдаган уш баласы. Соннан себеп, Малекти де оъзине йыймаклык Карадавга айлак авыр зат болаяк эди. Болган ушшин Карадав оъзининъ карындасы Малекти оъзине йыаяк болып ак юреги мен айтты.

Карадав ман Малек бир союз де айтпай бир кесек турдылар. Сонъ Карадав карындасына басын коътерип:

— Сен Исхак-моллага барып карасанъ, кайтер эди, Малек? — деп сорады.

— Исхак-моллага, дейсинъме? — деп бу атты эситкен Малек тап орныннан ушып турды.

— Аъше.

— Мен не этеекпен ди онда?

— Оъзинънинъ куллыгынъ акында айтып, бир ярдам тилеп кара, — деди Карадав. — Белки, бир зат этип олтырар.

Малектинъ шырайы, оъли кисидинъ шырайындай, ап-ак болган эди, коъзлерине ашув эм айлак бек суыймевлик энген эди.

— Мен, меним Рамазанымды оълтирген аъдемге барыппа! — деди ашувдан сырылдап кеткен давазы ман Малек. — Меним улымнынъ каны тоъгилген ол наълеттинъ каралдысына мен мынъ аягым болса, бир аягым ман баспан, Карадав. Ондай затты да, тилинъ барып, мага сен кайтип айттынъ, онъмай калганыма?

Тынысын авыр алып, Малек аълсизленип орнына олтырды. Карындасынынъ сосы алин коърген Карадав коркып алды. Онынъ артын ойланмай айтып олтырган сосы соъзи, бу сабыр, ундемес, не затка да бойсынатаган хатынды сосындайга калдырар деп билгени йок эди, эм соннан себеп Карадав айтканына оъкинди. Карадав, Малектинъ сосы алин коърип, олтырган ериннен ушып турагалды да, карындасынынъ касына келип, колын онынъ калтырап турган арык ийнине салды.

— Оъзинъди оъзинъ кыйнама, Малек, — деди ол. — Мен ойланмай айтып олтырдым. Шуъшлимен, сабыр эт, Малек.

Малек басын тоьмен салды, бетин явлыгынынъ ушы ман япты, эм онынъ арык ийинлери тагы да бек силкинип баслады. Карадав онынъ басыннан сыйпап алды да, тынысын тереннен алып, авыр куьрсинди. Ол Малек пен бирге кайгыра эди, ама ога кайтип эм кайдай ярдам этпеге керегин оьзи де билмей эди. Сонъалыкта ол танъ давазланып:

— Сабыр бол, Малек, — деди. — Йылавдан пайда йок. Моллага мен оьзим барарман.

Малек басын шайкады эм бетин явлыгы ман суьрте берип: — Йок, сен де барма, Карадав, — деди. — Ол бир ярдам да этпес.

— Кайгырмас, Малек. Барып тилегеним ушин, мен оьле койман. Ярдам этсе — бек аьруьв, этпесе — артыма кайтып келе коярман. Бир зат этпеге керек, сайсы.

Малек бир зат та айтпады. Ама бир амал этпеге керек экенин ол бек яхшы билетаган эди. А кайдай амал этпеге керегин — ол оьзи де билмейтаган эди. Дурыс, ол мунда, аданасы уйине келеятырган заманында: «Моллага яде Боранбайдынъ оьзине барсам не этер экен?» — деп ойлана келди. Межиттинъ оьлип кетпеклиги, онынъ артыннан Малектинъ бир дегенде бир ялгыз улын — Асантайды аькетеек болып Азиздинъ келмеклиги мунынъ елкесиннен басып, тамам йыктылар, эм сол уйкен каза баьри затларды да явып, Малекке бир кесек заманга Рамазанды да муттырды эм онынъ юрегинде аьр дайым кайнап туратаган моллады суьймевин де арт тайдырды. Болган ушин оьз кайгысын аданасына айтып, Малектинъ юреги бираз тыныш болганы сонъ, тагы да молладынь аты айтылып эситкен заманында, ол яна эсин йыйып алды эм онынъ юрегиндеги ярасы янъыдан ашылды. Малектинъ сол сабатлей ок баьри озган затлар эсине туьсти. Рамазан оьлтирилетаган куьн Исхак-молла Рамазан мени оьлтиреек болып шапкан эм соннан себеп Алла, меним куьнасыз экенимди оьзи коьрип эм мага якласып, Келеметтинъ колы ман Рамазанды куьнасына йолыктырган, деп авылда хабар яйды. Оннан сонъ Рамазан коьмилеек заманда, молла яназыга да, оьмиралла айтпага да келмеди. Сол затлар янма-ян Малектинъ эсине туьсип кетип, мунынъ шырайы агарды, коьзлерине тыйып болмас ашув толды эм, ахырында, коьзясы коьлдей тоьгилип йы-

лады. Болган уьшин, юрегиндеги кайгысын тоьгип берер уьшин, Малектинъ коьзьясы етер эдиде? Карадав дурысын айтады: бир амал этпеге керек. Йылаган ман казады йок этип болмаяк.

— Суьйгенинъди эт, Карадав; мен бир зат та билмеймен, — деди Малек эм бираз уьндемей турганы сонъ: — Ама молладан хайыр шыгаягына мен сенмеймен, — дегенди косты.

— Аьруьв, Малек, — деди Карадав, — мен буьгуьн ок барарман. А сен, кене болса да, Боранбайга бир барып карамага керексинъ. Барып, аьруьв этип тиле, бир де коркпа. Ким биледи, бир маьне шыгып та олтырар.

— Аьруьв, Карадав. Барып тилермен.

— Бар, Малек, бар. Бармага керек. Алла сени аяр. Бар.

Карадав пишесин шақырды эм, пишеси эсикти ашып коьринген заманда, ас аькел дегенди айтты. Тез арадан Карадавдынъ пишеси Оьлмес подноска салып эки аяк шай ман тилинип салынган наьртуьк оьтпек аькелип кирди.

— Аьруьвсинъме, Малек? — деп сорады бу стол уьстине шай салып. — Асантай кайтеди? Яшавынъыз калай ды?

— Не яшав болсын биз наьсипсизде, Оьлмес? — деди Малек. — Яхшылык бизге буйырмаган. Анадынъ оьлип кеткенине йылап коьзьясымыз кеппей, энди Асантай уьшин йылап басламага керекпиз.

— Хайыр, Малек, Асантай языкка да болганы барма? — деп Оьлмес корккан шырайланды. — Авырганма?

— Йок, авырып авырганы да йок. Болган уьшин оннан эсе де авырып, колымда ятканы да аьруьв эди, — деди Малек.

— Тоьх, тоьх, не болган экен ога?

— Не болсын, Оьлмес, — деди Малек, — Асантайды меннен аькетеек боладылар.

— Онъмай калганыма, аькетеек боладылар, дейсинъме? — деп Оьлмес колларын ййып, соьздинъ маьнесин таппайтагаи аьдем шырайланды. — Ол кайтип болады-ав, яным-аллам? Ким аькетеек болады?

Малек оьз кайгысын Оьлмеске де тизип айтты.

— Алладан коркпайды, ол уятсыз Боранбай. Халктан уялмайды, ол боькше-курсак, — дегенди айтып, Оьлмес Боранбайга тутьп баслады. — Ер де кайтип коьтереди экен ондай наьлетлерди. Ялгыз калган язык, карт пишединъ

бир деген улын алып... Ондай затты да ким эситкен ди, ким коьрген ди? Э?

Арасы коьп кетпей Карадав уьйден Малекти озгарып шыкты. Авызда аманластылар да, Малек уьйине кетти, а Карадав артына кайтты.

Карадав карындасын озгарганы сонъ, уьйле намазын кылды. Оннан сонъ уьстиндеги эскисин шешти де, бираз болгандай янъыларын кийди эм колына оьзекли, узын таягын алып, Исхак-моллага кетти.

3

— Кайда барып келдинъ, абай? — деп сорап йолыкты уьйге кирип келген анасын Асантай.

Малек басындагы явлыгын шешип, орындык баска иле берип:

— Карадавга барган эдим, — деди.

— Карадавга? Не уьшин?

Малек улына аданасы ман не акында соьйлескенин айтты. Столга колларын салып олтырган Асантай анасы айткан хабарды сонъына дейим уьндемей тынълады. Анасы хабарын кутылганы сонъ, бу бирден ушып турагалды да, калтырап турган юмырыкларын булгалаклап:

— Э-э-хх, шошка аьдем! — деп кышкырды. — Мен оны кайзаман болса да оьлтирермен!..

Малек бек тынышсызланган шырайланып, улына бурылды.

— Онъмадым, Асантай, кимди оьлтиреек боласынъ? — деп сорады ол.

— Келеметти! Рамазанды оьлтирген ол тувылма?!

Малек, тап бир заттан сакланган аьдемдей болып, колларын булгалаклап:

— Алла сакласын, Асантай, сени ондай казадан, — деди. — Кой яным, кой коьзим, ондай затларды айтпа. Ондай ойды басынънан коьтере алып тасла.

— Тасляк тувылман! — деп Асантай давазын тагы да бек коьтерди. — Рамазан сав болган болса, сен буй-тип кыйналмас эдинъ, абай. Мен агам уьшин оьш алмай койман!

— Кудайым-аллам, сен не зат айтасынъ, Асантай? Кой, кой, шыракшым, ол ойынды. Бизим кайгымыз онсыз да коьп.

Асантай этерге колыннан келгендей заты болмаганына ашувдан толып, тислерин кыршылдата берип, столдынъ касындагы олтырага олтырды да, басын манълайдан столга салып, сылк-сылк этип йылады. Малек улынынъ касына келип, онынъ басыннан сыйпап баслады.

— Йылама, Асантай, — деди оьзи де коьзясин те-гаран ыслап турган Малек.— Йылама, меним шикарим, йылама, алтыным. Биз асыккан ушин, Алла асыкпайды. Эрте еткерер, кеш еткерер — Алла ол огырсызга еткереек. — Эм улына кайгысын муттырмага шалысып: — Асынды ишкенсинъме, Асантай? — деп сорады.

— Ишкенмен, — деди, йылай берип, Асантай.

— Аьруьв, — деди Малек эм улынынъ касыннан тайып, орындык бастагы явлыгын алды. — Сен уйде турып тур, мен Боранбайга барып келейим, яным.

Асантай йылавын койып, басын коьтерип алды да, сораган аьдем шырайланып анасына карады.

— Аьше, Асантай, мен Боранбайга бармага керекпен,— деди, улынынъ сорап турганын сезип, Малек.

— Онда не этеексинъ, абай?

— Куллыгым бар, Асантай. Сонъында айтарман. Сен тынышлан да, уйде олтырып тур. Мен соьле-аьле келермен.

Соны айтып, Малек эсик бетке басты.

— Мен де сени мен бараман, абай,— деп Асантай, ушып алып анасына атылды.

Малек артына бурылды.

— Йок, Асантай, — деп Малек муны токтатты. — Сен барып болмаяксынъ. Уйде олтырып тур.

Асантай, анасынынъ айтканына тынълап, басын тоьмен салды.

4

Исхак-молла оьзининъ уйинде тоьр бетте ерге тоьселген аьруьв куьйиз уьстинде, аякларын астына буюклеп салып олтыры эди. Ол яйылып ашылган тизлери уьстине

Куранды яйып салып, каны кашкан йинъишке эринлерин йыбырдата берип, окый эди. Акырын эсик ашылды эм боьлме ишине онынъ пишеси кирди.

— Сени Карадав сорап келген, — деди ол, давазын акырын шыгарып.

— Не керек экен?

— Билмеймен.

— Кирсин.

Пишеси шыгып кетти, эм бираздан сонъ Карадав кирип келди.

— Уьйинъе яхшылык, молла, — деди, кире салып конак.

— Аьруьвсинъме, молла? Денинъ, савлыгынъ калай ды?

— Келгенге де яхшылык, — деп молла олтырган еринде Карадавга колын берди. — Шуькир Аллага, аьруьвмиз, Карадав.

Соны айта барып, карын аккелуьвге уьйренип калган молла ялагай коьзлери мен конактынъ колына карады, ама Карадавдынъ колы бос экенин коьрип, бу разы болмай йьйырылды, тизиндеги Куранды япты да, янына салды. Карадав десе, таягын колтыгына кысып, бир зат та сезбеген кисидей болып, молладынъ йинъишке бармаклы, тамырлары батлап турган арык, куры терили колын эки колы ман алды.

— Олтыр, Карадав, — деп молла конакка оьзининъ алдында турган маштак шатты коьрсетти.

— Савбол, олтырарман, — деди Карадав, таягын муьйиске суьеп келди де, шатты алып ирге бетке табаган янасып олтырды.

Булар бираз уьндемей турдылар. Сонъ молла:

— Айт, Карадав, — деп тынлыкты бузды.

— Тилегенде айып йок деген атайлар, — деп баслады Карадав. — Мен бир тилегим болып келген эдим, молла.

— Хайыр, не тилек экен?

— Бир язык, оьксиз пишеге ярдам керегип туры, молла, — деди асыкпай Карадав. — Оллахый, сен болмасанъ, ол ярдамды этеек аьдем де йок болар. Сага бек сенип келдим.

— Ярдам деген уьйкен зат, — деди акыллысып молла.

— Басына бир языклык келген, Алладынъ аьр бир кулы баскадан ярдам излей болса, онда бир айыплык та йок.

Алладынъ айтканы болар, ким экен ол пише эм ога кайдай ярдам керек экен? Колымыздан келгенин этермиз, Карадав.

— Алла разы болсын, молла. Ким болсын, Межит заваллыдынъ пишеси.

— Яткан еринде еннетли болсын, Межит заваллы. Онынъ пишесине не болып ты экен? Онынъ улы да бар болар, деймен де?

— Бар, молла, ялгыз бир ясы бар. Энди онынъ сол ялгыз улын алаяк болып турылар, молла.

— Кайтип ол «алаяк болып турылар»? — деди агарган, узун кыллы касларын йогары коьтерип молла. — Анасыннан улын алып кимнинъ колыннан келеек? Ол шериятта болмаган зат.

— Дурыс айтасынъ, молла, — деп Карадав муны комлады. Ол шериятта болмаган зат.

— Кене, болса да, оны аладылар.

— Ким? Ким ди ол куьналикти билмейтаган аьдем?

— Ким болсын, Боранбай,

— Э, не дединъ?! Боранбай, дединъме? — Молладынъ коьзлери кутыгыннан шыгып батлады. — Мен сени анълаялмайман, Карадав. Сен бир затты бырыктырып олтырмайсынъма?

— Йок, молла, — деди, сабырлыгын йоймай конак. — Мен бир затты да бырыктырмайман. Айтатаганым дурыс зат.

— Мм... — деп молла шекленип, коьз астыннан Карадавга карады. — Боранбай сыйы, басы болган аьдем. Ама ол бу затты этеек болса, онынъ бир сылтавы бар болар. Булайда бир келиспеген зат бар. Кала, аьруьв этип мага туьсиндиреш. Мен бир де туьсиналмайман сени, Карадав.

Карадав, Малектинъ аьли айлак аьыр экенин моллага аьруьв этип туьсиндирмеге шалысып, болган затларды тизип айтып берди.

— Эне коьрдинъме? — деп янланды молла, Карадав оьгизлердинъ акында айтканы сонъ. — Боранбай бу затты босына этпеегин мен билген эдим. Аьше, сага коьре, ол кайтип этпеге керек эди? Оьгизлер оныкы. Сенинъше, онынъ оьгизлери босына йойтылып кетпеге керекпе?

— Онысы солай, молла, болган уьшин Малек не этпеге керек ти? Улын алып кетселер, ол языктынъ куьни не болаяк ты? Асантайды олар бир йылга тувыл, эки йылга тувыл, а сав бес йылга алаяк боладылар. Ол калай болады, молла? Ялгыз пишеге язык тувылма?

— Мен сенинъ айтканынъды анълайман, Карадав, — деди молла. — Малектинъ аьли де авыр экенин де анълайман. Болган уьшин оьгизлердинъ иеси Боранбай да бу затты булай калдырып болаяк тувылтта? Бирев биревдинъ акын есин деп шериятта да айтылмайды.

— Ол кайтип акын ев болады, молла? — деп Карадав сейирге калды. — Оьгизлердинъ урланганын сиз билесиз. Аьле бу ерде Малек пен онынъ ясынынъ не шуьши бар болады? Олар куьнасыз, молла.

— Кайтип куьнасыз болады? — деп молла давазын коьтерди. — Межит Малектинъ байы тувыл эдиме? Ол ана ястынъ атасы тувыл эдиме?

— Онысы солай, болган уьшин...

— Бир «болган уьшин де» йок. Оьгизлердинъ акын олар тоьлемеге кереклер. Йок, Карадав, мен булайда сага бир ярдам да эталман. Эне солай.

— Аьше, кайтип этпеге керек ти? — деп Карадав энди де даьмесин уьзбеди. — Шерият ярлы, язык аьдемнинъ ягы болмага керек тувылма, молла?

— Бу ерде, Карадав, ярлы, бай деген зат йок. Соьз аьдемнинъ оьз байырлыгы, оьз муьлки акында соьйленеди. Оьгизлер кимдики? Боранбайдыкы. Солайма?

— Солай, — деди, энди даьмесин уьзип баслап, Карадав.

— Солай болатаган болса, аьдемнинъ байыр муьлки акында Куранда не айтылатаганын билесинъме деп молла, оьзининъ касында яткан Куранды алды да, бетлерин авдарып, керекли ерин тапты. — Мине не зат язылганын билесинъме?

— Билмеймен, молла, биз окыган аьдем тувылмыз.

— Билмей болсанъ, мен сага окып эситтирейим. Тынъла: «Алладынъ, — деп бу окып баслады, — бирер аьдемге оьзи берген байлыгына баска бир аьдем тийип болмас». Анъладынъма? «Тийип болмас», — деп айтылган. Солды да, булайда иске ярлы-марлыды тыгыстырмага болмас.

— Соны ман, молла, сенинъ ярлы пишеге ярдам эткинъ келмейме? — деп сорады, давазын туыйилдирип Карадав.

— Сен, Карадав, булайда айтылмага тийисли болмаган соьзди айтасынъ. — деди молла эм Куранды ябып, орнына салды. — «Ярдам эткинъ келмейме?» деген ол не соьз ди оьзи? Куллык меним ярдам этким яде этпегим келгенде тувыл, а оьгизлер Боранбайдыкы экенинде ятыр. Оьгизлер оныкы болатан болса, оларды ога Алладынъ оьзи берген. Ол солай болатан эсе...

— Соьзинъди босына йойма, молла, — деди Карадав, — мен сенинъ не айтаягынды бек аьруьв билемен: Алла бергенге тийип болмас, деек боласынъ.

— Биле болсанъ, айлактанъ. Дурысын айттынъ, Карадав.

— Кыскасы, сен ярдам эталаягынь йок экен?

— Йок, Карадав, эталаягым йок. Мен Алладынъ куллыкшысы бола турып, ога ассы кайтип болайым экен? Мен ондай куьнады оьзиме алалмайман, яным.

— Аьруьв аьше, — деп Карадав турагалды. — Меним баска айткандай затым йок. Савлык пан кал, молла.

— Яхшы йолга бар, — деп куьбирденди, Карадавдынъ разы болмай кетятырганын коьрип, молла да.

Карадав молладан шыкканында, уйлерине кетпей, Малек уйине карап йоьнеди. Орам ман бара турып, муьйиске етип кишкей орамга бурылып туьскен заманында, Карадав оьзининъ алдында буькирее берип бараятырган Малекти коьрди. Ол Боранбай уйиннен кайтып келе болса ярай эди. Карадав Малекти коьргенлей ок, бираз зырылдады эм онынъ артыннан етип:

— Калай ды, Малек, куллыгынь? — деп сорады.

— Осал, Карадав, — деди Малек куьрсинип эм тоьмен салган басын йогары коьтермей. — Ол мени уйине киргисткен де этпеди.

— Кой соны!

— Аьше.

— Неге экен?

— Билмеймен, Карадав. Тек Аминаттан, Асантай эрген куллыкка шыксын, деп мага айттырды.

Экеви де бир кесек заманды уьндемей бардылар.

Малек арык колларын ашувлы болып козгалтып, басындагы явлыгын сык эте берип байлады эм кашландырып тоьсине салган колларын явлыктынъ ушлары астына салды, буюкирейген явырнынъ туьзелтип, басын кайкалатып коьтерди. Мунынъ аяк басувы каты болды, уьньирейген кара коьзлери алыска салынып тигилдилер. Бу тигилуьвде аьдемнинъ басын кемитетаган не туьрли затка да айлак бек суьймей карав коьрине эди. Бу такыйкада онынъ соьлеге дейим терен ясырынып турган оьз басынынъ баасын билетаган сезим уянып коьтерилди.

Онынъ юзинде: «Йок! Менде сиз меним аьдемлигимди йок эталмассыз!» — деген ой сезиле эди. Мунынъ касында баратаган Карадав аьнълалмай эм аз-маз да кавыфлана берип Малекке карай эди. Ол сосы Малекке не болган экенин аьнъларга шалыса эди, эм коьп тынышсызланувдан онынъ эси авып олтырмагай эди яде йылап йибермегей эди деп кавыфлана эди. Болган уьшин Малек уьндемей, басын оьктем коьтерип бара береди. Соьнында ол юрисин бираз акырынлатты эм басын бурмай:

— А сенинъ куллыгынъ калай ды? — деп сорады.

— Меннен де маьне шыкпады, Малек, — деди Карадав. Сен уьшинин айткан эдинъ, молла Боранбайга якласады.

— Меним кайдай эсе де бир куьнам бар болар деймен, — деди. — Кайсы якка айлансам да кайгыга расаман, а биревдинъ де ярдам эткиси келмейди.

— Уьйтип неге айтасынъ, Малек? — деди оьпкелеген давазланып Карадав. — Сенинъ кайгынъ меним де кайгым тувылма? Меним кайтип кыйналатаганымды бир оьзим мен коьктеги Алла биледи. Аман да, не хайыр, колымнан келгендей зат йок. Исхак моллалар, Боранбайлар болган бу дуньяда не этерсинъ?

— Мен сенинъ уьстинънен айтпайман, Карадав, — деди шуьшленип Малек. — Алла шаат, меним сага кайдай разы болатаганыма. Болган уьшин, энди мен не этерге керекпен ди? Кимге барып тилейим, кимнинъ аягына барып йыгылайым-ав? Каска басым...

Карадавдынъ тамагына аяв эм ашув тыгылып кетип, явап кайтармага амал бермеди.

Малек пен Карадав экеви уйге кирип келген заманда, Асантай буюкленген аякларынынъ тизлери арасына колларын кыстырып, орындыктынъ касында ерде уйкап ятыр эди. Уйге биревлердинъ киргенин уйкы арасыннан эситип, бала уянып олтырды да, коллары ман коьзлерин уйкалады, сонъ анасы ман Карадавды коьрип, тезлендирип турагалды.

— Асантай-ясым, — деп Карадав стол касында турган олтырага олтырды, — сен Боранбайга бармай болмайды. Бир де коркпа, балам, Алла тек ден савлыкты берсин, а куллыктан бирев де оьлмеген.

Карадав балага озининъ моллага барганын, молла ман соьйлеген затларын, Малектинъ де кайда барганын эм оннан не маьне шыкканын айтты. Сонъында, басын тоьмен салып пештинъ касында турган Малекке карап:

— А сен, Малек, бир зат болганшага дери бизге коьшип тур. Сонъында коьрип алармыз, бир амал этермиз. Энди шет тасланып калган бос уйде яшаяксынъма?

Асантай, бир соьз де айтпай, анасынынъ касына барып, басын онынъ буйырына салып, кушаклады.

— Карадав уйине барып тур, — деди ол анасына.

— А сен, Асантай, йигиттей бол, — деп Карадав Асантайга карады. — Ананъ акында ойланма. Ярлыларга да бир куьн туваяк болар.

АТАДЫНЪ УЛЫ

*Ети карыс елкели
Елиге келген бугады,
Сермен алып муьйизден,
Ерге йыккан йигит бар.*

*Елтий келген коьк шашты,
Кылышы ман шорт кесип,
Йолсыз ерден йол сала,
Явга шыккан йигит бар.*

Фольклордан

Дуния карашавкеси коькти курсап алып кыр беттен ушып келди де, авылдынъ алды бетиндеги уйлердинъ терек басларына ябылып кондылар. Орынласувдынъ кайгысын шегип болса ярайды, булар бир кесекке дери аска таласкан аш янлардай, уйкен шав-шувласып турдылар. Артынсыра, тап бир билискендей, бирден тымдылар. Олар ман бирге, тувра бирев буйырып койды дерсинъ, савлай тоьгерек бетте — аз-маз ысылдай берип шайкалган тереклер де, тартынып шорылдаган Йилиншик те, авыл ишиндеги окын-окында эситиле туратаган баскын сеслер де, эриккеннен уьрип алатаган ийтлер де — баьри зат та уйык-тымык болдылар. Тап булытлы коьктинъ оьзи де булытларын токтатты да, кабагын тагы да бек туьйди. Дуния, абайламастан болып кояк бир баьледи саклаганга усап, тымпыйып пысты...

Кайдан эсе де тоьмен беттен бир яктан кайтып келеятырган Бектемир оьзлерининъ уйлерининъ кишкей авызынынъ касында токтады. Ак кийиз боьркин елкесине йылыстырып салды да, йогары карады. Кавыса келген койы кара касларынынъ астына ясырынган кайкы кирпикли коьзлери мен энъ алды ман каранъа коькти суьзип шыкты. Булытлар йыйылысып келген ямгыр юкти тега-ран бир коьгерип туры эдилер. «Аканъ Казый яваякка бел бувган», — деди Бектемир ишиннен. Оннан сонъ ол басын япалак актереклердинъ уьстине бурды. Койы япыраклы бутакларды бийлеп, тереклерге карашавкелердинъ

конганларын коьрди. Шаьвкелер бир заттан себеп мыр-тылдаса эдилер, эм Бектемир оларды уьркитеек болып сызгырып алды да, колларын сокты. Болган уьшин, олардынъ бир экевлери коьтерилип яна орынларына конганы болмаса, бир кыйналган да этпедилер. «Юрекли экенлер, зийналар!» — деди куьлемсирей берип яс эм, колына бир тас алаяк болып, ерге энъкейди...

...Эртелерден оьлип кеткен атасы салган камыс уьйдинъ казануьйи мен ялгыз бир пеши ол кадер тар болмаса да, Бектемирдинъ юрегин бир де йылытпайтаган эди: ери сары балшыктан, табандагы тартпылары коьвип-коьвип турадылар, олардынъ да бирерлерине анасы Налкут, андай-мундай илмеге деп, уьйкен-уьйкен мыклар каккан; куьнтувар ман кубыла бетке шыгатаган терезелердинъ экеви де капаксыз. Кирер эсик те, тап яшавынынъ авырлыгына йыланатаган каьрип яндай, кыйкылдап ашылады. Ондай уьйге, колайы болса да, Бектемирдинъ янъы муьлкти киргисткиси келмейди. «Янъы уьй салсак, коьрип алармыз», — дейтаган эди ол. Соннан себеп соьле уьйдинъ ишиндеги муьлк те аьдемнинъ коьзин кыздыргандай тувыл: туьп бетте уьйкен эски агаш орындык, кирген ерде онъ колда такта орындык, онынъ уьстине эски куьйиз, куьйиздинъ де уьстине тозган шыпта тоьселген; куьнтувар беттеги терезеге тирелип стол салынган, онынъ эки шекесинде бирер токал олтыралар. Эсиктинъ касына иргеге сыпыра илинген, оннан бираз эрек болып, колга алсанъ кавраганнан сылтырайтаган эм оьзи де яхшы туьлеген намазлык орынластырылган. Маштак янтыклы пеш салынган ирге бетте казан-аякка толган уьндирик турады. Несин айтасынъ, мунда янды яркылткандай зат коьринмейди. Соннан себеп сосында киргени сайын, боьтенде мунадай булытлы-явынлы, аьдемнинъ коьнъилин бузатаган шакларда, Бектемирдинъ кейфи амалсыздан тоьмен болып кететатан эди. Кене болса да, эр йигит эбин табар деп, Бектемир, атасына усап, айлак кайратлы, куллык этип тапканына кермек, агаш-зат сатып алды, оннан сонъ сувягада кишкей карындасы ман бирге кара кербиш кести. Олар соьле де каралдыда уьйилип турадылар. Кермек пен агаш та сарайда. Янъы уьй салаяк мырады бар. Тек эртен-бирсигуьн деп, бир де колы тиймейди. Уьйди бир салып битирсе, Бекиштинъ кызы Фаризат пан да бир аьруув этип соьйлесер эди...

Сосындай ойлар Бектемирге аыр дайым бир де тыныш бермейтаган эди. Соyle де, каралдыды обгип бараятырган заманында да, ол солардынъ акында ойлана барды.

Казан-уыйге кирип келгенинде, Бектемир бирден токтады да кулак салды: пеште бирев домбыра шерттип йыр йырлап эм йырынынъ арасында Налкутка хабар айттып туры эди. Бектемир басын шайкай берип куyleмсиреди — даваздынъ иесин таныды. Кене болса да яс, соyleги аьдем тагы да не затлар айтар экен деп, пешке кирмей, казан-уыйде тура берди. А онынъ арасында даваздынъ иеси домбыра шерткенин койып:

— Бурын-бурын бурынларда, Налкут, бир карт йырав домбырасын колына алып булай деп йырлаган:

Кокк гуьрилдеп, тавда явын явмаса,
Сувларымыз яга алып толарма?
Карт йыравдынъ дени йырга сокканда —
Карт деп ога айткан аьдем боларма?..

Карттынъ домбырасынынъ сеси бирден йогары коьтерилди де, сонъ тоьмен туьсип тымды. Карт йырын ко-йып, тамагин тазалады, артынсыра яне Налкутка:

— Соьйтип йырлаган, карындасым, бурын бир карт йырав. Аьруьв йыр, э? — деди.

Соны айтып болып, карт йырав йырын тагы да басла-як болар деп бек даьме этип, Бектемир пешке кирмей тура берди. Ама карт йырламады, эм онынъ оннан баска айткан соьзи де болмады. Ол заманда Бектемир, картка салам берип, пешке кирди эм онынъ колын эки колы ман алды. Динислам да яска колын берип, саламына салам кайтарды, оннан сонъ домбырады иргедеги шуйьге илди де:

— Эне солай, ясым, — дегенди айтып, неге эсе де Бектемирге коьз кысты.

— Муна йырынъды, атай, буьгуьн болмаса мен бир де эситкеним йок, — деди, явап кайтарып, Бектемир ога.

— Э-э, йигит, тасадан тынълаган аьруьв тувыл, — деп карт, Бектемирдинъ казан-уыйден тынълаганын анълады эм ога обтириктен шамгалып, басын шайкады. — Солай тувылма, Налкут?

Налкут уьндемеди, а Бектемир:

— Йырынды боьлгим келмеди, атай, — деди.

— Олай болса, бек аьруув. йырды боьлген давдынъ таьтли уйкысын боьлгенге усар, ясым. Аьперим сага! Йырдынъ акында сорай болсанъ, айтаягым сол болар: эр йигитке данък иерер, йырав йыры мынан куьн коьрер. Баскасын да айтайым: юлдызсыз туьн — туьн тувыл, саьвлесиз куьн — куьн тувыл, йырсыз йырав ким ди ол?

— Аньладым, Динислам-атай, — деди яс.

— Ясым, эринмей терезеге коьз салаяк болсанъ, коьк кабагын каты туьйген, яваякка усайды. А сенинъ сыякта ййылып салынган пишенинъ бар. Ййып алсанъ аьруув болмас эдиме? Мен де явмай туьрып кайтып калайым...

Динислам-атай ман Бектемир экеви уьйден бирге шыктылар. Конакты озгарып болганы сонъ, Бектемир артына кайтып келди де, сарайдан сенек алып шыкты. Коьз кагып алганнынъ арасында сарайдынъ каршыга бетине эки капына ясыл пишен конды. Бектемир капыналардынъ уьстине эски телетинлер таслады, оларды да таслар ман бастырды. Сол ерде, ястынъ куллыгын кутлагандай болып, ярк эттирип айындырык яркылдады да, тарс-турс соктырып коьк гуьрилдеди.

Бектемирди уьйге баданадай-баданадай ямгыр тамлары кувалап киргистти.

Карагыз

Бир затты сагынып сакласанъ, заман куьбирткей-лидей коьзгалып озбаспа? Кеш болмага аз калган заманда Бектемирге бир сонъы болмаган йылдай болып коьринди. Хайырсыз заманды кыскартаяк болып, ол мызгап алмага янтайып та алды. Болган уьшин, уйкы бир де коьзине келмеди. Туьрып столга янасып олтырды эм туьнегуьнлерде оқып баслаган «Как закалялась сталь» деген китапты ашты. Тек ойы-дерти баска якта болганы себепли оқыганын бир де аньламайды, неге болса да сыдыралар бир якка кыйшайып кетедилер, бир бирисининъ уьстилерине минедилер. Болмаганда ол бу китапты да япты. Сонъ керине берип терезе бетке барды да, тыска карады. Ямгыр токтаган эди.

Коекте тек йыртык-йыртык кара булытлар кесеклери куьнтувар бетке шабысып барадылар.

— Асынъ сувыды коьзим, ише койсанъ, — деди ога Налкут. Бектемир уьндемей, басын шайкады. А дерислерин этип олтырган карындасы эрнин-коьзин ойнатып, кажавлады:

— Кой, абай, ас тувыл онынъ кайгысы. Коьрмейсинъме, оьзи мунда, ойы анда, канаты болса, ушып барар эди...

— Мыртылдап тербеме! — деп таслады Бектемир карындасына.

Налкут ясыртыннан куьлди. А Карагыз оьтириктен оьпкелеп кабагын туьйди эм толы эринлерин коьптирип пысылдады. Сонъ юлкынып туруп, пештен шыкты да, кынъырайтып ашылган эсикке тыстан басын сукты эм агасына тилин коьрсетти. Бектемир даяналмай куьлип йиберди.

— Мага екирмеген болсанъ, мен сага мунавын береек болып туры эдим, — дегенди айтып, Карагыз агасына, койныннан шыгарып, бир конверт коьрсетти.

Конверттинъ не конверт экенин сол саьатлей анълаган Бектемир силкинип эсик бетке ымтылды. Ама Карагыз ядырадай атылып сыякка кашты. Бектемир:

— Бермесенъ тур, — дегенди тегаран бир айтып, артына кайтты.

— Тох, муна асынъ сувыды, яным, — деп кыйналды Налкут, сонъ эсик бетке ювыклап келип: — Кой, Карагыз, ойнап тербеме, аькелип бер! — деп кышкырды.

Арасы коьп кетпей, коьзлери йылтырап, пешке Карагыз кирип келди эм уьндемей конвертти агасына тутты. Бектемир алгысы келмегенсип, конвертти алды да, кене болса да асыкканын ясыралмай оны калтанълап ашты. Ишиннен бир кагыт шыгарып алып, окып баслады. Ясыртыннан Бектемирге карап турган Налкут пан Карагыз экеви онынъ юзи язлык куьниндей ашылып турганын коьрдилер. Бектемир письмоды окып болып, оны кисесине салды да, бир ойларга коьмилди. Онынъ Карагыздан сора-як затлары коьп эди, аман да анасынынъ касында сорамага уялды. Сонъында эбин тапты да, карындасына:

— Бар, Карагыз, казан-уьйден шоькишти алып келеш, муна столдынъ мыгы шыккан, соны кага коьйым, — деди.

Карагыз агасынынъ кылыбын аңлап:

— Кала кайсы мыгы ды? — деп стол бетке абытлады. Ама Бектемир оны столга ювытпай, тыска ийтеди. Карагыз ишиннен куылип, пештен шыкты. Сол сабатлей онынъ артыннан Бектемир де шыгып казан-уьйде карындасыннан сорады:

— Кайзаман берди?

— Школадан кайтып келеятырганымда, — деди Карагыз.

— Баска бир зат та айтпадыма?

— Айтты.

— Не зат айтты?

— Кеште ойдагы Балай уьйинде ойын болаяк, деди.

— Билемен, письмосында язган.

— Ойынга мен де бараякпан, деди.

— Оны да язган.

— Сага да келсин, деди.

— Билемен.

— Келмей калмасын, деди.

— Оны да билемен. Баска айтканы болмадыма?

— Каш кайтеди-ав! Биле болсанъ, таъжелдей тигилип неге калгансынъ ды?

— Токташ, тутпаш, Карагыз. Оннан сонъ бир зат та айтпадыма?

— Айтты.

— Не зат айтты?

— Письмоды Бектемирге берерсинъ, деди.

— Тъфув! — деп туйкирди Бектемир, ашувы шыгып. —

Оннан сонъ ша?

— Касын керди.

— Сыйгансып тербеме!

— Басын кайкалатты. Оннан сонъ...

— Айташ, айташ!

— Тотайсып суьзилди.

Бектемир, ашувын тьялмай, Карагыздынъ билегиннен каты этип шымтыды. Кыз ышкынып бакырды да, ювырып пешке кирип кетти эм оннан агасына:

— Касык берсе канъкайган, шомака берсе шонъкайган Бектемир берлиге бир салам деди! — деп кышкырды.

— Кой онъмадым-ав, агасына уьйтип айтатаганма экен? — деп Налкут кызынынъ аркасына сокты.

— Аьше, яман пишелердей, кактынъ колыннан шым-тымасын, — деп йыламсырады Карагыз, билегин сыйпай берип.

Казануьйде калган Бектемир басын шайкап куьлем-сиреди эм артынсыра уьйден шыгып орамга туьсти.

Кавга, абай, кавга!

Бектемир уйкысыннан танъ сес берип баслаган заманда уянды эм, эртенъ сайын этетаган аьдетин этип, анасыннан:

— Абай, куьннинъ аьли калай ды? — деп сорады. Налкут ол заманда эсиктен шыгып кетейтыр эди. Улынынъ сораганын эситип, ол артына бурылды да:

— Тагы да явады, коьзим, — деди.

— Бек явама?

— Баганам буьркеп яватаган эди, соьле куйып явады.

Мунадай ямгырда сен кырга да баралмаяк боларсынъ.

— Аьше мен тагы да бираз уйклайым, — деп Бектемир, ана бетине авдарылып, ювырканын уьстине тартты.

— Уйкла, коьзим, уйкла, кеш яткансынъ, — деп Налкут пештен шыгып кетти.

Бир заманда Бектемир, силкинип кетип, коьзин ашады. Орындыктынъ касында, мунынъ ийниннен кагып, анасы туры. Ол, бир затлар айтып, Бектемирди ийниннен силкишлейди. Уйкысы аьли де таркамаган Бектемир онынъ не айтатаганын анъламайды, тек каны кашкан эринлерининъ тез-тез йыбырдаганын коьреди. Болмаганда Налкут мунынъ кара шашыннан тартты. Сол саьатлей Бектемирдинъ эси келди, эм ол анасынынъ не айтатаганын анълап баслады.

— Тураш, коьзим, тураш, яным, — дей эди Налкут ога. — Муна радио бир затлар айтып соьйлейди, мен туьсинмеймен. Карагыз да школга кеткен. Турып тынълаш, коьзим.

Налкут орысша билмесе де, яны бир зат сезгенге усайды. Онынъ шырайы агарган, эринлери калтырайды, давазы уьзиллип-уьзиллип кетеди, увьртлары ишке ойылганлар, коьзлерине уьйкен коркув энген.

— Не зат? — деп Бектемир, ювырканын ирге бетке таслап, орындыктан аякларын салпыратып олтырды эм сол алынде иргеде, терезединъ касында илинип турган радио кутыгына кулак салды. Кулак салганы да бир болды, бу бирден октай атылып турды да, барып радиога битти.

— Не зат соьйлейди, Бектемир? — деп коркынышлы сорады Налкут.

Бектемир уьндемей, токтап тураш дегенди аньлатып, колын силкти. Налкут аьлсизленип барып орындыкка олтырды. А радио... Онынъ хабары уьйди соьндирген, кара кайгыды тоьсеген авыр хабар эди.

«Душпаннынъ самолетларынынъ шапкынлыгы эм топларынынъ аткышлары сондай болып Румыниядынъ эм Финляндиядынъ ерлериннен де этилгенлер.

Аьдем ырувынынъ бир заманда да эситпеген сосы шапкынлык цивилизациялы халклардынъ историясында энъ яман намартлык болады. Бу шапкынлык СССР мен Германиядынъ арасында шапкынлык этпев акында договор туьзилгенине де эм Совет правительствосы оьз ягыннан ол договорды баьри алаллыгы ман толтырып барганына да карамай этилген...»

Налкут даяналмай яна улынынъ касына келип:

— Айттагы бир, Бектемир, не зат соьйлейди сол?

Болган уьшин баьри эси радиодынъ хабарына кеткен Бектемир, анасынынъ не сорайтаганын да эситпей, тыньлай берди. Болмаганда Налкут улынынъ енъиннен тартты:

— Бектемир, эситпейсиньме?

— Соьле, аьле, абай, — Бектемир яна колын силкти.

Налкут, шырайы кашып, улынынъ касында тура берди. «...Бизим баьтир аьскеримиз эм флотымыз, совет авиациясынынъ йигит лашынлары эл алдында, совет халкы алдында оьз борышларын намыслы толтыраякларына эм агрессорды курыстырып согаякларына Совет Союзынынъ Правительствосы каты сенетаганын айтады.

Бизим ис — алал ис. Еньуьв бизики боляак.»

Радио токтаганы сонъ Бектемир, ойы алла кайда болган аьдем секленип бир кесек заманды уьндемей анасына карап турды. Сонъ бирден, от шыккандай асыгып, кийинип баслады.

— Не болган ды, яным-ав? Айтып аьдемди бир тын-шайттагы, коьзим, — деп йыламага аз калган Налкут улына шапты.

— Эх, абай, — деди, кийине берип, Бектемир, — энди тыншаювдынъ уйи соьнген. Кавга!

— Онъмай калганыма, не зат дединъ?— деп Налкут, артына тайып столга соьгылды.

— Кавга, абай, кавга! Германиядынъ фашистлери бизге шапканлар...

Соны айтып, Бектемир уйден шавып шыгып кетти.

— Аьше сен кайда барасынъ? Бектемир-ав, кайда барасынъ? — деп кышкырып калды улынынъ артыннан басындагы явлыгын юлкып алып, агарып баслаган шашын куьрпейткен Налкут.

Военкоматта

Не аьлемет ти, Бектемир райвоенкоматка баьрисиннен алдын, бир де болмаганда — бас деп келгенлердинъ биреви болып етермен деп ойланган эди. Болган уьшин бу келген заманда военкоматтынъ уйи тувыл, каралдысы да дунья аьдемине толган эди. Бирев бирден колын мунынъ арт бетиннен ийнине салды.

— Сен де мундасынъма, Бектемир?

Бектемир сескенип кетип, бери бурылды. Мунынъ касында, каты сусланып, Касай туры эди.

— Коьре боларсынъ,— деди Бектемир, артык та ык бермей. Ама Касай онынъ сузык айтканын сезбеген киси болды.

— Босына айланасынъ, ювыгым,— деди ол.

— Неге босына болады? — деп сорады юреги бир зат сезип сыгылып кеткен Бектемир.

— Энь алдын армияда кызмет кылмага керек болады, а сага энди де бир йыл бар.

— Былтыр мен авырып калганман, быйыл тамам болжалым...

Касай бир кайгылы шырайланып, куьлемсиреп алды.

— Быйыл да бир сылтав табылар... Меним повесткам

мине — Касай койын кисесиннен шыгарып алып, Бектемирге кагытын коьрсетти. Сонь, оны кайтара ясырып:

— Бирсигуьн йолланаман, Алла айтса, — не этерсинь аьше, дунуяда меним де бир ярык мырадым бар эди. Буйыртпаганга усайды. Элимизге яв шапкан, Бектемир... Экевимиздинь, Бектемир, яшавда сокпагымыз бир туьсип келди. Муна кара-каза кавга басланмаган болса, ким биледи, кайсымыз сырагалы болар эдик. Энди мен кетемен, сен калаяк боларсынь — аьли де яссынь. Тек меним сага арамлыгым бар деп билме.

— Сосы сенинь соьйлейтаганынь не ди? — деп Бектемир уьшини мен сейир этти. — Не «буйырган» ол, не хайырын коьр» ол? Меним калаягымды да кайдан билесинь? Кой, Касай, мен сенинь айтатаганыньнан зат аньламайман.

— Аньлайсынь! — деп катырды Касай. Бектемир бир зат та айтпай, тек колын силкти эм алдыга абытлады да, халк ишине кирип кетти. Болган уьшин артыннан Касайдынь:

— Мен сага Фаризаттынь уьстиннен айтаман!— деп таслаганы Бектемирдинь аркасына камышы болып тартылды.

* * *

Военкоматтынь уьйининь коридорына тегаран бир киргенинде, Бектемир сол колдагы пешти ашып карады. Онда уьстилерине ак халатлар кийген биревлер — врачлар болса ярайды — шешинген аьдемлерди карап туры эдилер.

Туврада да бир эсик бар эди, эм онынь касында бир кесек яслар уьймелеклесип туры эдилер. Бектемир булардынь биревиннен:

— Анда ким бар ды? — деп сорап, эсикти колы ман коьрсетти.

— Комиссар, — деди буга соьлеги аьдем.

— Сиз ога киреек болып турасызба?

— Аьше.

— Мен де.

Бир он такыйка кадер кеткеннен сонъ бир ястынь артыннан кабинетке Бектемир де кирди.

Столдынъ ана бетинде олтырган бир аьскер кийимли, караборан, таза шырайлы киси, бир папкады авдара берип, Бектемирдинъ алдында кирген ястан:

— Сиз Урменов Ажимусасызба? — деп сорады, ама яс явап кайтармага етиспеди, соьлеги аьскер кийимли Бектемирге карады:

— А сиз кимсиз?

— Мен ме? Мен Муратов Бектемир, — деди, кирпичлерин тез-тез кагып, Бектемир.

— Муратов? Шакырылгансызба?

— Йок.

— Аьше не зат керек ти?

— Кайтип не зат керек ти? — деп Бектемир саьспекledi эм касындагы ясты коьрсетип: — А мунага не зат керек ти? — деп сорады.

— Ол шакырылган.

— Мени де шакырынъыз.

— Не зат этеек эдинъ, шакырсак? — деп сейир этти кабинеттинъ иеси.

— Фронтка йиберинъиз, — дегенди айтып, Бектемир коькирегин кайкалатты.

— Уьшини мен айтасызба? — Аьскер кийимли, фуражкасын шешип, уьшинлей куьлди.

— Сиз комиссарсызба? — деп сорады, бирден Бектемир, уьйкенге согып.

— Комиссарман, ал не этеди?

— Аьше неге куьлесиз? Мен ойнамай айтаман — фронтка йиберинъиз.

Комиссар каты сусланды. Бир кесек заманды ол Бектемирге тигилип карап турды. Бектемир онынъ каравын коьтерди. Комиссарга ол зат ярады болар деймен, ол юмсак шырайланды эм Бектемирге:

— Фронтка баргынъ келетаганы, йигит, ол аьруьв, — деди, — тек аьр нединъ де оьз кезуьви бар. Кезуьвинъ етсе бир де коркпа, сени де шакырармыз, а соьле бар, уьйинъе кайт.

— Кайтаяк тувылман! — деп Бектемир бирден аягын тепти. — Повестка беринъиз.

— О! — деп комиссар, орныннан турып, ястынъ ка-
сына келди эм, колын онынъ ийнине салып: — Аьскерши
нызамлы болмага керек, йигит, а сенде мен онынъ барын
коьрмеймен.

Бектемир, шалтлык эткенине уялып болса ярайды,
уьндемей тоьмен карады. А комиссар ол арада соьзин
айта барды.

— Анъладынъма, йигит? Бар, уьйинъе кайт, меним
соьйлеп тургандай заманым йок. Коркпа, шакырармыз...

Бектемир тыска шыккан заманда, каралдыдынъ иши
сол варылдавы варылдай эди. Авыр шакта аьдемлердинъ
коьнъилин коьтергиси келгендей, коьк, булытлардан
тазаланып, яркырап ашылган эди. Тереклердинъ койы
ясыл япыракларынынъ ишинде торгайлар юлкысады-
лар. Йилиншиктинъ акырын шорылдаганы эситиледи.
Соларды коьрген Бектемирдинъ юреги каты сыгылып
алды. «Коьк пен сувга, тереклер мен торгайларга баь-
риси де бир...».

Бектемир, неге экенин оьзи де анъламай, халк
ишиннен Касайды излестирип баслады. Не зат айтаяк
эди ога Бектемир? Онынъ Фаризаттынъ артыннан юре-
таганын Бектемир авылда хабар болып билетаган эди.
Онысы ман бирге Бектемир кыздынъ ога ык бермейта-
ганын да билетаган эди. Болган уьшин суьйген юрек, не
де айт, куьнневши болады. Бектемирдинъ юрегининъ де
соьле ян деспеси мен Касайды излестиргени сонынъ уь-
шин болар эди. Тек ол Касайды табалмады эм, каралдыдан
шыгып, Йилиншиктинъ ягасына келип токтаганын оьзи
де билмей калды.

Атшалмандай шапшыйтаган шал ялынлы толкын-
лар, бирисининъ артыннан бириси кувьп, керуьв карап
шабадылар. Шабадылар, шабадылар, арувлары да йок,
талувлары да йок. Йырларынынъ соньы да йок. Тек олар
соьле нединъ акында йырлайдылар экен? Элимиздинъ
куьнбатар бетиндеги ерлерининъ уьстине тоьселген кара
туьтиннинъ акындама экен? Я деймен де соьле ер тебинета-
гаган текединъ, яман Гитлердинъ, соньалыкка калганда
туьги туьлееги акындама экен? Йырла, Йилиншик, йырла!
Йырынъ сенинъ наьлет душпаннынъ юрек басына кызган
сис болып кадалсын. Йырла, Йилиншик, йырла!

Бектемир уйге экинди заманларда кайтып келди. Ога дейим военкоматтан бир де кайткысы келмеди. Су-вягада бир хыйлы олтырганы сонъ, яна артына кайтып, комиссарга тагы да бир кирди. Колыннан келгенинше, оны эпке туьсиреек болып шалысып карады. Ама маьне шыкпады. Кайтарасына, ол сонъалыкка калганда, каты тутты эм Бектемирди, кувып шыгаргандай этип, шыгарып йиберди.

Уйге кирип келгенинде, баягы Динислам карт пан соьйлесип олтырган Налкут, коьзясы куйылып мойнына артылды:

— Бектемирим-ав, бу заманга дейим кайда кетип йо-йылгасынъ ды? Бир кайгымды мынъ этип, мага кан юттырдынъ да, шыракшым...

— Кой, абай, йылама, — деп Бектемир, анасынынъ колларын ийниннен ала берип, конакка салам берди. — Бир зат та болганы йок, военкоматка барган эдим.

— Онъмадым-ав, не военкомат ол оьзи? — деп со-рады Налкут, шырайы кашып. — Онда мутып калдырган затынъ бар эдиме?

Ол заманда Динислам, басын шайкай берип:

— Кой, карындас, уьйтип айтпа, — деди Налкутка.

— Меним ялгызым болмаса, ол бирев военкоматка аьдемлер курыганма, — деп Налкут кайткысы келмеди. — Онынъ дени сав тувыл...

Ана тувылма, Налкуттынъ ызаланувын да анъламага болаяк эди. Соннан себеп Динислам-йырав, соьзди баска якка айландырмага шалысты да:

— Сабыр эт, Налкут, — деди. — Кала, Бектемир-ясым, мага ана домбырады береш, мен сизге бир йыр эситтире-йим, — деди.

Бектемир анасын столдынъ касындагы олтырага олтыртып, Динисламга, иргеден алып, домбырады берди. Динислам келисип олтырды, домбырадынъ теллерин бир-эки шертип алды.

Динисламнынъ бас дегенде тартына берип шыккан давазы бара-бара катты, а сонъалыкка калганда, коьк гуьрилдегендей болып, уьйдинъ ишин, оннан да шыгып кетип, тыстагы ерди-коькти бийлеп алгандай болды. Не

кадер бир куыш, не кадер бир сенимлик эм кара душпанды
суьймевлик бар эди карттынъ бу йырында!

Кешелерде калка юрген юлдызлар,
Шагы етпей, батып энди кетерме,
Айга тенъли, шынар бойлы яс кызлар
Кайгы шеккен куьнге энди етерме?

Язлык куьнлер кара туьнге доьнерме,
Ошакларда отлар бирден соьнерме,
Дерия-денъиз ягалардан шыгарма,
Бав-бакшады толкыны ман ютарма?

Кара бавыр буьгуьн сазлы боларма,
Сазаганлар ямгыр болып яварма,
Йыр — куьлкилер буьгуьн танъкы боларма,
Буйырлардан болат кылыш аларма?

Салпы булыт коькти курсап ябарма,
Санымызга душпан бугав тагарма,
Кыя еллер капыларга кирт салып,
Кара камбак данъыл бойлап шабарма?

Ах огырсыз, наьлет душпан, кара яв,
Батпаяк ты бизим ярык юлдызлар.
Коймаяк ты йырларын да, билип кал,
Шынар бойлы, айдай аьруьв яс кызлар.

Бетин йойган намарт душпан, наьлет яв,
Соьнмеек ти ошакларда отымыз.
Ярмай сенинъ оьтинъди биз, билип кал,
Шагы етер — кенъ майданда алармыз.

Канга баткан, наьлет душпан, кара яв,
Коьгимизди кара булыт яппаяк!
Сен яманнынъ мойнын бурап сындырмай,
Пелван халкым меним эш тыныш таппаяк!

Налкут пан Бектемир экеви тырс уьндемей тынълап
олтырдылар. Карт йырын кутылып, тымган заманда да,
олар йыр эндирген дуныядан айырылмага куыш таппай,
тагы да коьп заманды ойга коьмилип турдылар.

— Эне солай, Налкут-карындасым, — деди Динислам,
домбырады тизине коьлденен салып эм сакалын да сыйпай
берип. Сенинъ ясынъ дурысын этеди. Элимизди каплап

кара каза келген заманда, яс йигитлер уйден шыкпас уйтыкбас болып олтырмага керек тувыллар. Олар, атайлар айткандай, йылкы ишиннен йийренди сайлап алып атланмага эм колларына сокканда душпаннынъ куылпарасын шыгарган кылыш алмага кереклер. Соны аныламага керекпиз — сен де, мен де, Налкут.

Налкут тереннен алып, куърсингени болмаса, картынъ соьзине кайтармага явап табалмады.

Кала, коьрсетеш

Комиссар соьзине ие болды. Уьш куьн кеткен сонъ Муратов военкоматтан повестка алды. Наьсибине, повестка Советке келетаган заманда, Бектемир оьзи де мунда эди. Эгер кагыт уйге келип оны анасы билген болса, ол кайгысын коьтералмай, кан ютар эди.

Бектемир повесткады тоьс кисесине салып, авылдынъ йогары бетинде конган Советтинъ уйиннен шыккан заманда, Карагыз тоьмен беттен бир яктан кайтып уйине келятыр эди. Сонда мунынъ артыннан бирев:

— Карагыз, токташ, — деп даваз берди.

Бурылып артына караган Карагыздынъ касына калтанълап Фаризат келди. Булар уьндемей кол алыстылар. Фаризаттынъ шырайы неге эсе де кайгылы эди. Бир кесек ерди барганлары сонъ, Фаризат, айтпага соьз таппайтаганы билинип:

— Абанъ аьруьвме, Карагыз? — деп сорады.

Карагыз, сейирге калып, Фаризатка карады: ол буьгуьн эртенъликте Налкуттан, юн тараяк эдим деп, тарак алып кеткен эди. Эм Карагыз, уйкенлердей, коьз кыса берип:

— Аьруьв, — деди. — Тек сен абайдынъ атын янъылып айтып олтырмадынъма экен?

— У-у-в, коьп билер, сениме сени! — деп Фаризат ойнап Карагыздынъ шашын куьрпейтти.

Карагыз шашын туьзетип, Фаризатка кылайыннан карады да:

— Бектемир Совет бетте болар деймен, уйде йок,
— деди.

— Советте, — деп беркитти бирден Фаризат, яна кайгы шырайланып.

— Кайдан билесинь?

— Ол аз дейтаган болсань, мен онынь буьгуьн повестка алганын да билемен, Карагыз, — деди, басын ерден алмай, Фаризат.

— Повестка-а? Оьтирик айтасынь!

— Оьзиннен сорай коярсинь.

Карагыз бирден катып токтады. Мунунь Фаризатка тигилген кара коьзлери батлаган эдилер, эринлери де, йыламага турган аьдемдикиндей, тартылып-тартылып аладылар. Фаризат тынышсызланып:

— Не болды, Карагыз? — деп сорады.

Карагыз уьндемеди эм артынсыра турган ериннен юлкынып алды да, орам бойы ман уйлерин бетке шавып йобьнеди.

Фаризат басын шайкап алды, сонь сол ердеги кесе орамга бурылып кетти.

Карагыз сол шабувы ман шавып уйине келди эм эсикти керип ашып:

— Абай! — деди, тынысын тегаран алып.

— Не зат, коьзим? — деп тынышсызланды Налкут та.

— Бектемир...

Налкуттынь шырайы кашты эм ол, кызынынь билегиннен сыгып ыслап:

— Не Бектемир, айт, арсыз кыз! — деп кышкырды.

— Повестка алган.

Налкут тентиреп кетти. Ол, тынысы битип, колын юрегине салды...

* * *

Бектемир уйге, юзиннен суьйиниши тоьгилип, уйле ава келди. Эсиктен киргенлей, кийиз боьркин такта орындыкка таслап:

— Абай, аштан оьлемен, — деди.

— Олтыр, яным, асынъ аьпме-аьзир, — дегенди айтып, Налкут столга янма-ян ералма тувралган эт сорпа салды.

Бектемир, оьтпек сыпланган увыртын ойнатып, асын ишип олтырган заманда, Налкут муннан:

— Шырайынъ кувнак, Бектемир, бир суьйинишинъ бар болар деймен, бизге де айттагы, — деп тиледи.

— Бир затым да йок, абай, салган асынъа суьйинемен, кайдай аьруув, — деп юлдыртты яс, оьзи ол арада томанъ-томанъ эте берип.

Налкут ясыртыннан Карагызга коьз кысты. Карагыз, анасын анъламай, йинъишке касларын керди. Бектемир келеектинъ алдында Налкут кайгыдан басын коьтералмай, куьрсингенде коьзлерине ясы келип туры эди, а соьле келеди де коьз кысып, биршийлер этеди. Кене болса да Карагыз:

— Аьше сен оьзинъ билмейсинътагы? — деди анасына.

Налкут, кайдан билейим дегенди анълатып, ийинлерин кысты эм кызына, тилинъди тый дейтаганын билдирип, бармагын эрнине салды.

Бектемир, асын ишип болып, авызын колы ман суьртти. Налкут стол уьстин йыйыстырды.

— Бу заманга дейим кайда юрдинъ, яным? — деп сорады бираздан сонъ Налкут барып такта орындыкка олтырган улыннан.

— Сувга туьстим, оннан сонъ Азамат уьйине кирип шыктым, оннан колхоз бетке айланып алдым, — деп Бектемир бир кыйналмаганлай оьгирикти басты. — Колхоздан...

Булайда онынъ соьзине тегине турып билмейтаган Карагыз тыгысты:

— Советке ша, онда да бардынъма?

Бектемир, кирпичлерин тез-тез кагып, Карагызга карады, ама ога явабын кайтармага етиспеди, Налкут кызына:

— Бар, коьзим, сыякка шыгып, бираз ойнап тураш, — деди.

— Мен урокларымды этеекпен, — деп Карагыз шыккысы келмеди.

— Кимге айтылады, бар деймен мен сага! — деп Налкут давазын коьтерди.

Карагыз, басын ийинлерининъ арасына коьмип, турагалды, бери келип эсиктинъ касында токтады, сонъ бурылып агасына карады:

— Халк бурны ман сув ишкендей коьресинъме? — деп таслады эм сол сабатлей сыякка зувып кетти.

— Не зат ты сонынъ бырыктыратаганы, абай? — деп сорады анасыннан Бектемир, оьзи коьзин ясырып.

— Эригеди ол, — деп Налкут колын силкти эм артынсыра келип улынынъ касына олтырды. Уьндемей Бектемирдинъ кара шашыннан сыйпап алды.

— Тапкан анага, — деди сонъ ол, басын тоьмен салып эм давазын да мунълы этип, — баласынынъ уйкени мен кишкейи йок, Бектемир-яным. Мине сен, Кудайым-алламнынъ оьзине шуькир, уйкен эркек болып кутылгансынъ, тек мага сен энди де бесикте яткан бир кишкей баласынъ. Шагынып айтпайман, коьзим, Кудайым оьзи кеширсин, бир Алла болмаса анадынъ юрегин ким билсин, онынъ шегетаган кайгысын ким шексин... Эмшектеги баласын ол бир уйкысын мынъ боьлип асырайды, акылы келген заманда, ах, тонъмагай эди сол, йыгылып бир ерин авыртып олтырмагай эди, ах, сувык алмагай эди соны, ах, соны бирев мунъайтып олтырмагай эди, деп яны тыныш таппай айланады. Бир якка кетип кешиксе, онъмадым-ав, арбадынъ астына туьспедиме экен, деп яны шыгып ятып уйкы таппай турады. Сизге коьре не, уйден бир шыгып кетсенъиз, артынъызга кайтаягынъызды билмейсиз. Эртели бери мен язык не ойландым, не ойланмадым, коьзим...

Бектемир анасынынъ соьзин, не зат ойланыагын да билмей, уйкен сейирге калып тынълады. Налкут яшавында коьп соьзли аьдем тувыл эди, коьбинше ол, кайгысын ишине йыйып, уьндемей юретаган эди. А соьле, неге экен, онынъ соьзи бирден, авызы шешилген капшыктан куйылган бийдайдай болып, куйылып туры.

— Ва, абай, сосы сага буьгуьн... — деп Бектемир бир зат айтаяк болып эди, ама Налкут, оны яратпай, кабагын каты туьнди де:

— Еринде еннетли болсын, атанъ языктынъ соьзди боьлгеннен суьймеси йок эди, — деди.

Бектемир сол сабатлей кымды. А Налкут бираз уьндемей турганы сонъ, яна баслады.

— Не ойландым, не ойланмадым, Бектемир-коьзим. Наьсибиме, Алла тилеген тилегимди алгантагы, хаьтесиз уйге келдинь.

Налкут тагы да бир кесек заманды уьндемей, басын тоьмен салып, олтырды. Сонь улына йылы карап:

— Юрегиньде сырынь бар, Бектемир, билемен, — деди.— Тек оны меннен босына ясырасынь.

— Бир сырым да йок, абай, — деди Бектемир, кызара берип.

— Билемен, коьзим, билемен, бар, тек сен мени аяйсынь, — деп Налкут басындагы кара шоканасын туьзетти. — Аяма, яным, эм мени де бир зат та аньламайтаган, бир зат та туьсинмейтаган биревдей коьрме. Халкымыз анадай каза коьррип турган заманда, мен тасаланып юрмен, коьзим, авыр болса да, калган аналардынь коьргенин мен де коьрермен. Каза коьрсень — халкынь ман коьр деген, Бектемир-балам. Халкына курман болганнан уйкен савап йок.

Терен этип эм акылы ман тувыл, соьздинь туьбине коькирегиндеги юреги мен етип, Бектемир сосы ерде бас деп аньлаган болар «ана» деген соьздинь кайдай бир туьпсиз маьнеси бар экенин. Онынь коьмекейи босап кетип, тамагына бир зат келип тыгылды эм ол, бала заманында этетаганындай болып, басын анасыныиь бавырына салды.

Коьпке дейим булар, анасы ман баласы, уьндемей, ирип кеткен юреклерининь кулы болып, олтырдылар. Сонь Налкут улын яна орнына олтыртты да, коьзяс арасыннан куьлемсирей берип:

— Кала коьрсетеш, коьзим, — деп тиледи. Бектемир, бир соьз де айтпай, кисесинней шыгарып, анасына Советте алатаган повесткасын берди.

Соньы хайыр ды

Бектемирди эм оны ман бирге бир кесек авыл ясларын фронтка саьли куьн озгардылар...

Бектемир Муратовтынь энди тамам уйренип калган таныс затларынынь баьриси де, каты юрген поездте барганында артка шавып кететаган столбалардай болып, артка

тайдылар: сымма-сык болып аьдемлер толган станция да, кара явлыгынынъ астыннан шашы куьрпейип шыккан анасы да, я йылаягын, я куьлеегин билмей станцияда айланган Карагыз да, корка берип кол алыскан эм юрегин яндырып турган сезимин артык биддирмеге халктан тартынган Фаризат та.

Олар ман бирге тувып-оьскен авылы да, каранъа намаздан каранъа аксамга дери куллык этип юрген кенъ данъылы да, эртенъ сайын коьретаган эки оьркешли Карлытавы да, авыл ишинде бола туратаган ойынлар да, шашлары оькшелерине еткен шынар бойлы яс кызлар да — баьриси де энди артка кеттилср. Оьзи мен бирге калып турган тек вагон ишиндеги тенълери эм вагоннынъ тегершиклерининъ тыкы-тыкы, тыкы-тыкы-так эттирип йырлайтаган бир тегис йырлары болды. Алдыда коьрееги — ясыртынга толган фронт. Фронтта душпан бар. Душпаннынъ тоьгетаган каны бар. Онынъ яятаган оьлими бар. Тек яслардынъ биреви де, Бектемирдинъ оьзи де, ол затлардынъ уьстиннен ойланмайдылар. Йок, кайтарасына, олардынъ баьриси де енъип болмайтаган, бир аьлемет коьтерилис бийлеп алган. Юзлеринде кан кайнайды, коьзлеринде от янады, соьзлеринде оьктем сезими порттырады. А Бектемирдинъ оьзин алып айтаяк болсак, ол ишиннен «сосы биз фонтка етпей турып, кавга кутылып олтырмагай эди» деп ойланады. Эште, онынъ калган йолдаслары да соьйтип ойлана болар эдилер. Эх, Бектемир, Бектемир, суьйтип ойланып, сен калай бир бек янъылыстынъ-ав, ювыгым. Тек мунда, элбетте, сенинъ шуьшинъ йок, Бектемир. Кавгадынъ бас деген куьнлеринде бизим баьримиз де соьйтип ойланатаган эдик. Неге десенъ, биз соьйтип тербияланган аьдемлер эдик. Неге десенъ, Элимизди, халкымызды биз соьйтип бир суьетаган баьтирлер эдик. Эм сол суьювимиз даь дегенде бизди бираз сокыр этип те алды. Тек сонъында билдик кавга дегеннинъ не зат экенин. А соьле, йок, соьле вагон толган яслардынъ кавга дегенинъ аьдем коьтергисиз уьйкен каза зат экениннен хабарлары аз эдилер. Кавга оларга соьле истен шыккан наьлет душпанды янма-ян юмалаклав эди. Эм сонынъ уьшин эди вагоннынъ ишинде куванышка усаган бир затынъ канат кагып ойнайтаганы да.

Тек бир яс карыспады бу куванышка, бу коьтерилиске. Ол басын тоьмен салып, шет бетте олтырган. Колларын тизлерининь арасына салган, сары кекели, кепкасынынь астыннан куйылып, коьзине туьскен, кекелининь астында да уйькен-уйькен тер тамшылары йылтырайды. Оьзлерининь кувнак сезимлерине алданган яслар муны коьрмейдилер. Тек ялгыз бир Бектемир окин-окында ога карап алады. Бу ястынь бир авыр кайгысы бар, болмаса ол уйьтип олтырмас эди. Коьзиннен шашын да алмайды, маньлайындагы терин де суьртпейди. Сынтастай катып калган.

Болмаганда Бектемир ястынь касына келип олтырды.

— Не зат ойланасынь, ювыгым? — деп сорады оннан.

Яс, сескенип кетип, колын маньлайына салды. Оннан сонь шашын йыйып, кепкасын ярастырып кийди.

— Не дединь?

— Не зат ойланасынь деймен, кардаш?

— Аз ба? — деди яс, соьзин сувык айтып. Яс бир таза шырайлы, аз-маз буькирее келген ярасык бурынлы, саргылдым каслы эм кой коьзли аьдем эди. Кеселтек битимли болса ярайды, мойны онынь юван эм кыска, явырыны кень дегенде кень эм куватлы эди. Сувык явап бергени уьшин Бектемирдинь яска неге ди хаьтери калмады. Кайтарасына, онынь ога яны йылы ятты. Эм ол:

— Кене болса да? — деп сорадын коймады.

Яс, зор ман куьлемсирей берип, Бектемирге карады. Ястынь коьзиндеги кайгы Бектемирди тувра ишиннен калтыратып алды.

— Кайсы авылдансынь? — деп сорады яс.

— Коьктогайданман, — деди Бектемир, эсин тегаран йыйып. — Сен ша?

— Берлюктен. Атынь ким ди?

— Бектемир.

— Меним атым Муса. Тракторист болып куллык этетаган эдим. Колхозымызда.

— Мен де тракторист эдим! — деп Бектемир суьйинди. Суьйте-суьйте булар таныстылар эм, арасы коьп кетпей, соьзге уйкастылар. Тек соньалыкка калганда, Мусадынь айткан хабары Бектемирдинь юрегиндеги куванышын пышактай кырып алды.

Тубби, Муса обзининъ авылында Шамисат деген бир аьруув кызды суыйип ти экен. Суыйген юрек суьвретлемеге не айттырсын, тек Мусадынъ айтувына коьре, Шамисаттай ян дуныяга бир заманда да тувмапты: шашы билектей эм каралыгыннан кундыздай йылтырайды, каслары кайтандай, а коьзи... коьзи — туьпсиз коьл. Куьлкиси ша? Тувра эне тувган куьннинъ коьзиндей. Несин айтасынъ, дуныя малына бергисиз бир аьруув кыз болып ты Шамисат. Муса оны суыйгендей, кыз да Мусады суыйип ти. Болган ушин кыздынъ атасы ман анасы, эскилик канларына синьи калган биревлер, оны айттырып та унамаптылар. Юзиктей Шамисатты олар, калынга кызып, алдын бир пише алып йиберген, оьзи де колхозда счетовод болып куллык этетаган, бир эсли аьдемге берек болады экенлер. Ама кыз оны эситип те унамаган.

Бир куьннинъ бир куьнинде Шамисат атасы ман анасына туврасыннан салып, мени тирилей ерге коьмеек болсанъыз да, мен ол бирев счетоводынъызга бараяк тувылман, куьнама калманъыз, мен Мусады суьемен эм тек сога бараякпан, деп айткан экен. Сонда тас юрек атасы Шамисатты систирип тоьбелейди эм уйге капап, кызым авырыйды деп хабар яяды. Онынъ бир затын да билмейтаган Муса кан ютып кайгырып, янын кайда салаягын билмей юреди. Бир куьн Шамисат, тамыры тартылып яман авырыйтаган колы ман тегаран бир записка язып, оны бир конъысы баладан Мусага йибереди экен. Баладынъ счетоводка куллык этетаганын Шамисат кайдан билсин, бала запискады аькетип счетоводка береди экен. Сол куьннинъ кешинде ок Шамисаттынъ атасы, моллаларды уйине шакырады да, кызы ман счетоводка неке кыйдыртады. Эм аьдем коьтергисиз казадынъ коьтереси сол кеше болып шыгады.

Туьннинъ бир ортасында Шамисаттынъ пешине — некели пишеситагы — мыйдай болып эсирген счетовод кирип келеди эм киргенлейи мен, кутырган ийттей, кызга ябысады. Счетовод, эсирик болса да, эркек тувылма, атасынынъ каты тоьпешиннен аьли де язылмаган кызды енъип баслайды. Сонда Шамисат — аьзир этип койган болса ярайды — бирден койныннан бир бекиди сувырып алады да, тап сабына дери счетоводтынъ юрек басына тыгады...

Соны ман кутыла койган болса не керек эди. Ия сага! Уый ортасында канга батып яткан оьлиди коьрген эм оьзи де шақырып язган запискасына келмеген Мусадан даьмесин уьзген Шамисат коьгере де акылыннан таяды эм сол бекиди оьзининь де юрегине кадайды.

Эртеси куьн Шамисаттынь кишкей синьлиси, уьшинши класста окыйтаган Цуца — ол Мусадынь ягы больпты — аькелип Мусага бир кагыт береди. Ол кагытта айдай аьруув Шамисат соньы соьзин язып ты экен.

— Сол кесек кагыттан баска дуныяда Шамисаттан мага бир зат та калмады, — деп куьрсинди, авыр хабарын кутылганы сонь Муса. Сонь ол тоьс кисесиннен бир кагыт шыгарып алды да: — Мине онынь язган запискасы, эки коьзимнинь биревиндей этип саклайман. Окыйсыньма? — деп кагытты Бектемирге тутты.

Бектемир, запискады акырын алып, оны акырын яйды.

«Билемен, Мусам, — деп окыды Бектемир, — сен мага сувыгансынь. Запискамга бир яваптынь оьзин де бергинь кел-меди. Энди бизге бу дуныяда кавысув йок. Юрегиньде суьювдинь биртоьнекей болса да ушкыны калган болса, ана дуныяда коьрисермиз. Сени суьйип, коьзим ашык кететьрман.

Шамисат».

Бектемирдинь юреги, пышак тыгылгандай, сыгылып алды. Кагытты уьндемей иесине кайтарды.

— Энди аньладыньма, кардаш, меним буьйтип неге ойланатаганымды? — деп сорады Муса, давазы тап бир ердинь астыннан шыккан биревдей болып.

— Аньладым, Муса, — дегенди айтып, Бектемир калтырап турган колын ястынь тизине салды. — Тек сен, Муса...

Бектемир тагы да бир зат айтаяк болып эди, ама булайда соьз куьшсиз экенин аньлады да, колын силкип, турагалды. Онынь артыннан Муса да коьтерилди.

— Айтаяк болганыньды айтпай, сен, кардаш, дурысын эттинь, — деди Муса, яньы теньнинь колтыгыннан алып. — Неге десе меним юрегимнинь ярасын битиреек эм дуныяда йок.

Сонъ Муса бираз ундемей турды эм артынсыра:
— Сонъы хайыр ды, — деп косты, — обкенишли кеткен Шамисатымнынъ ашувун мен налет фашистлерден аларман.

Бектемир ундемеди. Аьше ол не зат айтаяк эди?

Сен айткан да бола КОЙСЫН...

Кавга, кавга...

Капыларга кирт салып, ошакларда отларды соьндирген каза. Кайгыларды тав этип, кусканынъды кан эткен баьле. Юртларды шашып, аьдемлерди тентиреткен яза. Кайдан шыктынъ сен, кавга! Ким сагынган эди сени, кара кавга!..

Соьле онынъ ер юзиндеги ярык яшавды ялап барган оты биршемекей бетлердеги алыс якларда давылдайды. Онда атылатаган топлардынъ, онда ярылатаган бомбалардынъ яшавды обадай ютатаган тавыслары муна бетлерде аьли де эситилмейди. Кене болса да кавгадынъ отынынъ алавы сосы бетлерге де етип, ерди-коькти буьристирип баслаган. Кешки шакларда Йилиншик бойындагы авылда алдынгы кувнак йырлар эситилмейдилер, ойынлар койылганлар. Авылда аьдемлер азайганлар, калган азакайлары каты сусланганлар, аз соьзли болганлар. Каранъа намаздан турадылар, ясы авганда ятадылар. Энди аьр бир аьдем — ясы болсын, карты болсын — алдын он аьдемнинъ эткен куллыгын этеди. Йигитлер фронтта душпанды согадылар. Калганлары мунда билеклерин берк туьрип, этеклерин белге каты шалганлар.

Баьриси де тек фронт уьшин! Баьриси де тек душпанды енъуьв уьшин! Сол мырадка тускалган соьле сав халктынъ арымай-талмай кеше-куьндиз этетаган куллыгы.

Тек туьнегуьнлерде бийдайдай боьртип, куванышы боркылдап кайнап юрген Фаризаттынъ юзиктей юзи соьле юкарган; каны кашып агарган. Онсыз да уьйкен кара коьзлери уьньирейгенлериннен себеп тагы да бек уьйкен болып коьриндилер. Ол коьзлер куьлки дегенди коьтере

мутканлар. Кешеси-куьни калганлар ман бирге кырда куллык этип юреди Фаризат. Косилкага сыйыр егип, бийдай шалды, белин коьтермеге заман таппай, наьртуьк отады, куллыктан сенектинь сабындай каткан кишкей коллары ман пишен уьйди. Аз ба куллык!

Эки-уьш куьнде бираз заманга авылга туьсе калса, анасы ман не соьйлеегин билмеди. Халкын баскан кара кайгы оны да басып, авызында соьзин курытып таслады.

Бир куьн, кырда куллык этип юрген заманында, уйле ава Фаризат бир аьлемет болып тоньсырап баслады. Кене болса да биревге де билдирмей куллыгын эте берди. Ама кешке тура, бираз кабынмага токтаганларында, мунынь аяклары зилдей авырланып, юргилери келмедилер, беларкасы шапалгандай курыстылар, басы оттай янып, авызыбурны кепти. Астан сонь калганлар ман бирге коьтерилеек болып эди, болган уьшин бувынлары босап кетип, турган еринде дорс эттирип йыгылды.

— Оньмадым, не болды, Фаризат? — деп мунынь касына сосындагы кыскааяклылар йыйылдылар.

— Билмеймен, — деди, соьзин тегаран бир айтып кыз. Кеште муны бир сыйыр егилген дуьрек-арба ман уьйине аькелдилер. Эртеси куьн Фаризат район больницасына туьсти. Кайдан да шыккан эди детагы, врач, бир маштак бойлы, домбай, коьзине де уйкен, калын сисели коьзилдирик кийген аьдем онынь маразын «тропика безгеги» деген бир аьлемет мараз этип тапты.

Сав юмады ятты Фаризат, ас та, сув да ишпей, бир зат та аньламай, биревди де танымай. Янын каерге салаягын билмей, кара терге туьсип, янган отка куыйип кыйналды. Бир билгени сол аьйт деп дуныяды бырыктырып сандыраклаганы болды. Авыр туьсинде де, кыйын явында да уьзбестен коьрип турганы эм ога ийт азабын шектиргени тек бир зат болды. Уйкен дегенде уйкен, шети-кыйыры болмаган денъиз. Денъиз ишинде эректе акырыннан бир кеме шайкалады. Кемединь бурнында, бери карап, Бектемир турады. Уьндемей, кирпичлерин эш какпаганлай, Фаризатты коьрмейтаган коьзлери де эрек карап турады. Сусы каты. Бир кыймылдамайды. Турганы — эне сынтастынь оьзи. Тек кеме мен бирге акырыннан шайкалады. Янсыз сынтас. Фаризат ога бакырады, оны оьзине шақырады.

Ама Бектемир-сынтас уьндмейди. Ах, бираз болса да бир куьлемсиресе экен яде колын булгаса экен, эм онынъ турган кемеси орныннан козгалып яга бетке ювыклап басласа экен! Кеме келип ягага калай туьгилди десе, эм оннан Бектемир калай туьсти десе, Фаризатты да сол саьатлей мараз йибереек эди. Ама Бектемир кыймылдамайды. Сынтас болып каткан. Кеме де кыймылдамайды. Тек акырыннан шайкалып, бир ерде тура береди. Эм ол заманда Фаризатты яндыратаган от онсайын куьшее берди...

Маразынынъ куьшлилигин коьтералмай, Фаризат сандыраклайды, орындык пан бир болып, аьри-бери тасланады. Бирерде яткан ериннен юлкынып коьтерилип:

— Кыймылдатагы! Ва, бир куьлемсиретагы, мен янып бараятырмантта! — деп кышкырыклайды.

— Кимге айтасынъ, Фаризат? — деп энъкееди ога врач яде сестра.

Ама Фаризат зат анъламайды, тек уьнъирейген уьйкен коьзлери мараздан йылтырап, эм оьзи де тынысын авыр алып, уьндемей врачка карайдылар. Артынсыра ястыктагы басы бирден былкылдап янына авып кетеди. Коьзлери ябылады — кыздынъ эси авады.

Бир кере эртенъликте Фаризат, туьсиндегиси мен явындагысын оьзи де анъламай, сол баягы кемесин яна коьрди. Тек бу йол кыз отка куьетаганын сезбеди. Аьр дайым сынтастай катып туратаган Бектемир де кыймылдап баслагандай болып коьринеди. Ол, зор ман этетагандай болса да, акырын колын булгайды, юзинде де куьлкитег усаган бир зат сезилди. Эне, эне, кеме де акырын козгалып, яга бетке ювыклайды. Ант болсын, ювыклайды!

— Келеятыр, келеятыр! — деп сыбырайды Фаризат. Эм оьзи кемединъ алдына шабаяк болады. Тек тамам мойдыраган муьшелери козгалмайдылар.

— Келеятыр, келеятыр! Коьресизбе?

Врач сейир этип Фаризатка карайды. Фаризаттынъ шырайы саьбийдей кувнак, коьзлерине аьдемше ян энген. Врач оьзининъ касында турган сестрадынъ кулагына айтып:

— Кажется, кризис проходит, — дейди, сонъ кызга энъкейип: — Не зат келеятыр? — деп сорайды.

— Кеме, — дейди Фаризат. — Эне, коьресизбе?

Врач колын коьтермеге карувы етпейтаган Фаризат-тынъ коьзи мен ымлап коьрсететаган ягына карап:

— Коьремен, Фаризат, — дейди, йылмайып.

— Бектемирди де коьресизбе?

— Оны да коьремен. Тек ол ким ди? Бектемир дейтаганынъ?

Фаризат уьндемейди. Онынъ коьзлери ябылган. Юзинде, куьннинъ саьвлесиндей яйнап, куваныш ойнайды. Врач акырын кызга энъкееди. Фаризат, тынысын тегис алып, акырын уйклайды. Ол заманда врач, куьлемсирей берип, сестрага ым кагады, эм булар, экеви де, аякларынынъ ушыннан басып, палатадан шыгып кетедилер.

Сол куьннен алып Фаризат маразыннан язылып баслады.

* * *

— Фаризат, ас ишесинъме?— деп сорады медсестра Валя. Фаризат, аьше дейтаганын анълатып, коьзин явып, басын ийди. Бир такыйкадан сонъ Валя мараздынъ тумбочкасына тавык эттинъ сорпасын эм оьтпек салды, оннан сонъ кызды аьруьв этип олтыртты.

— Мен иширейимме?— деп сорады сонъ Валя.

— Савбол, Валя, оьзим ишермен, — деп йылмайды Фаризат.

— Аьруьв аьше, иш, тек таьвесип иш, — дегенди айтып, шыгып кетти. Болган уьшин арасы бир такыйка да кетпей, Фаризат оны яна шақыртты.

— Не зат керек, Фаризат? — деп калтанълап кирип келди Валя.

Фаризат, тумбочкада турган бос тепшекти коьрсетип:

— Тагы да бираз оьтпек йокпа?— деп сорады.

— Йок-йок, аьруьвим, сага соьле коьп еп боляк тувыл, маь муна калган сорпанъды увьртлай кой, — деп кызга сорпады иширтти, сонъ тепшеклерди йыйыстырып алып кетти.

Коридорда Валяга врач йолыкты.

— Фаризат кайтеди? — деп сорады ол.

— Асын таъвесип ишти, Виктор Данилович, — деп Валя ога бос тепшеклерди коёрсетти. — Тагы да оьтпек тилеп эди, мен бермедим.

— О, бек аьруьв, бек аьруьв, энди туьзелер, — деп врач, аясын аясына уйкалап суьйинди. — Эки сабатлерден сонь тагы да бираз бульон берерсиз. Бир сухарь де бериньиз.

Фаризаттынъ маразы куьннен-куьнге тез языла барды. Арасы уьш куьн кеткени сонь ол, орындыктан-заттан ыслап, палата ишинде акырын юрип баслады. Тагы да уьш-доьрт куьннен коридорга, оннан больницадынъ азбарындагы багына да шыкты.

Куьн бир аьруьв эди. Буздай коьп-коьмек коьк тазалыгыннан тувра занъырап тургандай болып сезиледи. Тереклердинъ ясыл япыраклары акырын ысылдайдылар. Эректе Йилиншик те ютлыга берип шорылдайды. Торгайлар, дуныя буздырып шырылдап, сыякты басларына киедилер. Не де айт, табиат оьзиндикин эте барады. Ога сенинъ кавганъ не ди! А ол арада ердинъ юзинде ай ярымнан бербетин кан куйыскан кавга барады. Уьйлер янадылар, аьдемлер оьледилер. Елмавыз душпан йолында баьрисин де таптап, бузгышлап-шашкышлап, аздаадай алдыга йылысады. Пригорсктинъ оьзинде де яралыларга госпиталь ашылган. Соньы не болар экен? Душпанды бизикилер неге токтатпайдылар, тызыктырып артларына неге кувмайдылар? Бектемир де кавгадынъ кайсы еринде экен, сав-саламатпа экен? Коьптен бери письмосы да йок.

Бав ишиндеги бир олтырага туьнъилип олтырган Фаризаттынъ басында уьзик-уьзик болып сондай ойлар ызыгысадылар. Солардан басын сыпырып алмага шалысып, Фаризат коьзлерин уйкалайды, манълайын сыйпайды. Болган уьшин ойлар онсайын лебизлене бередилер. Сонынъ арасында, наьсибине, мунынъ касына Валя келип олтырды.

— Не этесинъ, Фаризат? — деп сорады ол, йылмаювы тоьгерек юзине тоьселип.

Валя, кумар коьзлери йылтырап, кыркылган кара шашы куйылып, оьзи де бир кувнак кылыклы, куьлкишен эм де танъ кыз эди. Фаризат оны янындай коьрип суьетаган эди. Эм онынъ оннан ясырган бир сыры йок эди...

— Уьйге кетким келеди, Валя, — деди, явап кайтарып, Фаризат ога. — Авылымды, тенълеримди сагынаман.

— Мен де сенинъ тенъинъмен, — деди, оьтириктен оьпкелеп, Валя.

Фаризат зор ман куьлемсиреди:

— Авылда сени де сагынаяк боларман, тек кетсем экен.

— Асыкпа, Фаризат, — деди ол заманда Валя, ойнавын койып. — Маразынъ тамам таркаса, сени мунда бирев де ысламас. — Эм ол тенъининъ аркасыннан какты.

Фаризат бирден:

— Валя, айып этпеек болсанъ, сеннен бир сориягым бар эди, — деди.

— Сора, не айыбы бар, — деп Валя тенъине кысылып олтырды.

— Сен орыссынъма?

— Йок, Фариз, шеркешпен. — Валя Фаризатка бирерде кыскасыннан Фариз дейтаган эди.

— Аьше, атынъ неге Валя ды? Оьзинъ де орысша сувдай этип соьйлейсинъ.

— Анам орыс, а Валя неге болганымды аьруьв этип оьзим де билмеймен, — деп куьлди Валя. — Педтехникумда окыган заманымда, йолдасларым соьйтип атаган эдилер, соьле де сол атым калган. А паспортымда мен Шамисатпан.

— Шамисат?! — Ушып турагалган Фаризаттынъ коьзлери тоьп-тоьгерек болдылар. — Кайсы авылдансынъ?

— Хабезден. Токташ, аьше бу кадер неге сейир эттинъ? Яде яман атым бар ма?

— Йок, Валя, — деп Фаризат тенъининъ ийниннен кушаклады эм оны оьзи мен бирге олтыртты. — Сондай аты болган меним бир таныс кызым бар эди. Йок, меним тувыл... Тынълаш, мен сага бир хабар айтайым.

Эм Фаризат ога, Бектемирдинъ бас деген письмосын-да язатаган, Шамисат пан Мусадынъ хабарын айтты.

Хабардан сонъ булар, экеви де басларын тоьмен салып, коьпке дейим уьндемей олтырдылар. Сонъ Валя, турысын туьрлендирмей:

— Бектемир язама? — деп сорады.

— Уьш юмадан бери письмосы йок, — деди Фаризат, коьзлерин ерден алмай.

Кызлар тагы да тындылар. Кайгы болган ерде соьзге орын йок ты да. Бир заманнан сонъ Фаризат басын

кобтерип тенъине караса, Валя ундемей эм кобзясын да суьртпей, сылк-сылк этип сыгылып йылап туры эди.

— Валя, Валя-яным, не болды, неге йылайсынъ? — деп Фаризат, тенъин оьзине бурып, онынъ коьзине карады.

Валя энди давазын тыялмай йылап, басын Фаризаттынъ ийнине салды эм, сылкылдавы арасында соьзи боьлинип:

— Эн... энди, ме... меним Мухадиним ма... мага коь... коьтере де язаяк тувыл,.. анасы оь... оьлген деп кагыт алган, — деди.

Фаризат, не айтаягын таппай, Валядынъ шашыннан сыйпап баслады. Сонъында тенъи мен бирге оьзи де йылады. Энди муны Валя юбантып баслады:

— Кой, йылама, Фариз, коьзинъ кызарар. Аьше не этерсинъ, кавга деген — эне сол...

Коьп олтырдылар булар, аннан-муннан соьйлеп, бир-бирлерине кайгыларын, сырларын тоьгип. Ортак кайгыдай болып аьдемлерди бир зат та ювыкластырмайды. Фаризат пан Валядынъ да татымлыклары тагы да берк байланыстылар.

Тамам тоьгисип оьзлери де бираз тыныш тапканлары сонъ, Валя:

— Уьйинъе кайтсанъ, авылда не этеек боласынъ, Фариз? — деп сорады.

— Кырда куллык суьйсень коьп, — деди, суьйинетаны коьзлериннен коьринип, Фаризат.

Валя бирден уьйкен сыр айтаятырган аьдем шырайланды да:

— Билесинъме, Фариз, — деди, — тезден районда медсестралардынъ курсы ашылаяк. Сен онда окымага суьетаган болсанъ, мен Валентина Васильевна ман соьйлесейим — ол меним аруьв танысым болады. Калай коьресинъ?

— Валентина Васильевна дегенинъ ким ди? — деп сорады сол сабатлей сейирсинип Фаризат.

— Бизим врач, курстынъ заведующийи болып куллык этеек.

— Неше ай окылаяк экен?

— Эки ай.

— Оны кутылсак, кайда куллык этеекпиз?

— Онысын мен билмеймен, тек курсты военкомат ашады. Мен билистен, госпитальердинъ биревине йибереек боларлар. А, белки, фронтка йибереек те боларлар.

— Фронтка?

— Аьше.

— Ах, наьсибим де бар эди, — деп шекленди Фаризат. — Тек биздейлерди йиберерме экенлер? Кызлар-мызлар деп, унамасалар ша?

— Бир де коркпа, Фаризат, йибергенди кой да йиберерлер! Мен де фронтка кетеек боларман. Педтехникумды кутылсам да, сестра болып куллык этетаганым да сонынъ ушин. Мен аьле военкоматка заявление де бергенмен.

Оьзининъ айтканына оьзи кызган Валядынъ кумар коьзлери кап-кара болдылар, бети кызарды, кайкы бурны тагы да бек кайкыланды, тап йибек кофтасынынъ йогары туьймеси де агатылды.

— Оьтиригинъди айтпа! — деп Фаризат ьйнангысы келмеди, а оьзи сол арада тенъининъ ягасын туьймеледи.

— Ант болсын! — деп карганды Валя. — Соьйлесейимме Валентина Васильевна ман?

— Курманынъ-кулынъ да болар эдим, Валя, — деп Фаризат кайтип бир суьйинди. — Ети класс кутылганда, оьзим де сестра болмага кайтип суьйген эдим. Тек кешиктирме. Я-а-ным, Валя, соьле бара койтагы...

Валя, амалын таба калсам, врач пан буьгуьн ок соьйлермен деп Фаризатка соьз берип, куллыгына кетти. Бираздан сонъ Фаризат та, суьйингеннен аяклары ер баьспай, палатасына кайтты.

Уьйле заманда больницага Маултхан келди. Ол Алладынъ яраткан куьни сайын келетаган эди.

— Аьруьвсинъме, коьзим? — деп сорады ол, коридорга шыгып оьзи мен бирге олтырган кызыннан.

— Аьруьвмен, абай. Оьзинъ ша?

— Аллага шуькир, аьруьвмен, — деди Маултхан, тоймаган коьзин кызыннан алмай.

Маултханнынъ увьртлары ишине ойылып, авызынынъ эки ягына янъы тыртыклар яткан болса да, буьгуьн онынъ юзи ол кадер артык кайгылы тувыл эди. Юрегинде бир куванышы бар экенин боьгенде бек коьзлери ыслатаган эдилер. Фаризат кене болса да сорамага болмады.

Йок, батпай яде тартынып тувыл. Суййиниш болса — коь-тералмаспан деп коркты. Кыйын аьлден кызын Маултхан куткарды.

— Атанънан письмо келген, Фаризат, — деди ол.

— Уьшини мен айтасынъма? Кала береш! — деп Фаризат ушып кеткендей болды.

Маултхан колын койнына тыкты да, письмоды излеп баслады. Колы барып бир кагытка тийди. Ама Маултхан оны шыгармады. Юзи неге эсе де ойланган сыпатланды. Бираздан сонъ мунынъ бармаклары баска бир кагытты излеп таптылар. Бу йол Маултхан коьтере де саьспеклеген шырайланды, а оьзи ишиннен: «Алла соксын мен бассызды, — деп ойланды. — Мута койганымды каратага, экевининъ кайсысы экенин энди Алла билсин...».

— Калай коьп излединъ соны, абай, — деди, шыдамын тыялмай, Фаризат. — Яде таппайсынъма?

— Мине таптым, хайыры болгыр письмоды, — деди Маултхан эм артынсыра, койныннан шыгарып алып, кызына бир коьк конвертти берди.

Фаризат письмоды алып адресине караганлай, талып туьспеге аз калды.

— Абай! — деп кышкырды ол. — Ва-а, муна письмо акайдыкы тувыл, Бектемирдики.

— Алла соксын мен берлиди, — деп куьлди Маултхан. — Оны сага сонъыннан береек болган эдим, тек экевининъ кайсысы экенин оьлшемен береек заманымда мута койдым. Энди экевин де бирге окый кой, мине атанъдыкы да, — Маултхан кызына тагы да бир конверт ыслатты.

Фаризат энъ алды ман Бектемирдинъ письмосын окып баслап эди, ама анасынынъ коьзинше тийиссизлик этип турганын сонда ок аньлады да, уялганнан шибжийдей кызарды эм, Бектемирдинъ письмосын койып, атасындыкын асыгыслы болып окып баслады.

Атасы Бекиш аман-эсен, сав-саламат экен, оьзи де коьзлерининъ артык алалмайтаганыннан себеп биршемекей ерде бир госпитальде арбашы болып юреди экен. А Бектемир... Бектемир аьли де фронтта тувыл экен. Кубыла бетте бир калада кызмет кылады экен. «Кеше-куьндиз ойланатаганым — сол фронтка бараяк болып шалысаман, — деп язады письмосында ол. — Тек соьледен-соьле йибермейдилер. Не амал этеегимди тувра билмеймен. Бирерде,

кел сосы кашып кетейимме экен, деп ойланып та аламан. Тезден бизим частыген бир рота йиберееклер деп хабар бар. Сога сенип тураман...»

Письмолардынъ экевин де кайта-кайта оқылып, анасы ман кызынынъ соьзлери сонъалыкка калганда тамам таъвесилгени сонъ, Фаризат, Маултханнынъ авызын-бурныннан оббип:

— Абай, тезден мунда медсестралардынъ курсы ашылаяк, — деди.

— Ашылсын аьше, яным, керек болартагы, — деди Маултхан, кызынынъ соьзди кайда аькететаганын аьли де аныламай.

— Онда авыл кызларын да алаяклар, дейдилер.

— Алаяклар да боларлар аьше, — деп унасты анасы эм, сонда ок юреги бирден бир зат сезип, кылыйыннан Фаризатка карады. — Авыл кызларын да, дединъме яным?

— Аьше, абай.

Маултхан, бир кереги болмаганлай, олтырган ериннен турып, яна олтырды, онсыз да аьруув этип байланган йибек шашаклы, кара явлыгын туьзетти, тап бир шанъга батып тургандай, узын шыбасынынъ алдын какты, зор ман йоьткирип те алды эм тек оннан сонъ:

— Ондай зат та болатагантагы? — деди. — Кызларды айтаман.

— Неге болмайды экен? Сен Валяды билесинъ, ол аьле фронтка бараяк та болады.

— Бара берсин, сенинъ эркекшора Валянъ! — деп Маултхан бирден кабагын туьйди, артынсыра, эсине тап бир зат туьскен кисидей:

— Токташ, Фаризат, — деди, — ол бирев курс дейтаганынъа сени де алып олтырмаспа экенлер?

Анасынынъ унамаягын Фаризат алдын да билген эди. Кене болса да ол, Валя ман соьйлескениннен сонъ, обзининъ дегениннен эш кайтпаякка катып токтаган эди. Соннан себеп эрте болсын, кеш болсын айтылмай калмаяк соьзин Фаризат анасына соьле туврадан салып айтты:

— Абай, тутпа, юрегинъди де босына авыртып, янынъды да кыйнама, мени ол курска алаяклары ман алмаяклары мен билмеймен, тек ога мен обзим туьсеек боламан.

Маултхан саьспеклеп кетип, не зат айтаягын табалмай калды да:

— Мен ша, каскам? — деп авызына келген соьзин айтты.

Фаризат явап кайтараягынынъ орнына анасын кушаклады да, онынъ шекелериннен кырав шалып кутылган басын озининъ омыравына салды. Бир хыйлы заманды соьбитип ундемей турганы сонъ:

— Бир де коркпа, абай, — деди. — Кыйынлык коьрип турган тек ялгыз биз тувылмыз. Аллага шуькир, акайымыз сап-сав. Меним айтканым болса, мен куьни — буьгуьн колыма мылтык алып, фронтка кетер эдим. Курсты кутылып, бир госпитальге туьссем, меннен наьсипли бирев де йок эди. Кавгадан яралы болып келгенлерди карап юрер эдим. Сен де Кудайдынъ буйыртканын коьре барар эдинъ, абашым.

Маултхан, тынысын каты эм тез-тез алып, басын да кызынынъ бавырыннан алмай, коьпке дейим ундемей олтырды. Сонъында басын авыр коьтерип алып, Фаризаттынъ коьзине карады. Дуныя юзинде ким айтып берер эди, соьле онынъ, тапкан анадынъ, юрегинде баратаган таластынъ кайдай бир авыр экенин? Кайсы инсан кереккен соьзлерди тавып, анылатып берер эди, соьле онынъ, тапкан анадынъ, кайгы келпетиндей кысып алган янын кайдай бир коьтергисиз ойлар кесек-кесекке йырткышлап турганын?

Кенемнинъ озинде де Маултханнынъ юрегинде ышкынып бакырып турган ана давазын намыс давазы, борыш давазы енъди. Эм ол, тереннен алып куьрсинип, бетине тыгырып туьскен коьзасын колы ман суьрте берип:

— Аьше не этейим, коьзимнен артык этип коьрген, Фаризатым, энди сен айткан да бола койсын, — деди.

Уйкламага сен не айттырарсынъ

Доьртинши куьн кешке тура Бектемиралардынъ эшелоны бир уйкен шойын йол станциясына келип токтады. Сол саьатлей вагоннан вагонга коьшип:

— Шыгып, тизилинъиз! — деген команда берилди.

Станция товарлык эди. Кабат-кабат болып эшелонлар тизилгенлер, ян-якта паровозлар ыдырынадылар, олардынъ ожакларынан бувдакланып агылжыр-кара туьтинлер шыгадылар, бавырларынан ысылдап ап-ак бувлар атыладылар. Эшелонлардынъ бирерлерине, уйкен-уйкен брезентлер ябылып, бир затлар тиелгенлер, баскаларында автомашиналар, агашлар, коьмир, биршемекей кербишлер, янъы драбин-арбалар коьринедилер. Эм кайсы якка бурылсанъ да, эшелонлар арасында, вагонлар ишинде эм олардынъ касларында, аьле бирер автомашиналардынъ кабиналарында да, басларына пилотка яде панамалар кийген красноармеецлер, фуражкаларынынъ калакайлары йылтырасатаган командирлер коьринедилер. Станция, кавгадынъ оьзи биршемекей якта алыста бара болса да, кавга яшавы ман яшайтаган эди.

Яслар, уйгынлыклары артык та коьринмей, стройга тизиледилер.

— Тез, тез болынъыз! — деп асыктырады кешигетанларды лейтенант Комаров.

Онынъ касында, яслар танымайтаган болып, тагы да эки аскерши киси бар. Биреви бойсан, йинъишке белли, юкалак эм бираз да созапа бетли. Онынъ коьйлегининъ ягасында кызыл-кызыл болып уш доьрткилше бар. Ана биреви толы кевдели, тоьгерек юзли, оьзи де орыс аьдемине усамайды: кара-боран, каслары да кап-кара эм орталарында бириккенлер, коьзлери уйкен. Сыпаты ювас эм танъ коьринеди. Онынъ ягасында да уш доьрткилше бар. Тек енъинде, шыганактан йогары болып, окадан оьрилген эм тоьгерек кызыл кумашка тигилген юлдыз коьринеди.

Бектемир сыдырада турган еринде касындагы Мусады шыганагы ман туьртти де:

— Ана маштак военныйдынъ енъиндеги юлдыз не юлдыз экен? — деп сорады.

— Оны политкуллыкшылар юргистетаган, — деди, коьп билген шырайланып, Муса.

— Э-э, — деп созды Бектемир, ишиннен Мусадынъ уйкенсигенин бираз яратпай.

Сонынъ арасында янъы келген командирлердинъ узун бойлысы лейтенант Комаровтан бир кагытлар алып,

уыйкен планшетине салды, оннан сонъ списокты оқып, стройдагыларды тергеп шыкты. Артынсыра команда берип, ясларды доёртерден тизди де, оларды адымлатып алып йоьнеди. Лейтенант, колын булгап, станцияда калды.

Аякларын бырык-шырык этип алып, строй станциядан шыкты, сонъ каладынъ тас коралары болган бир тар орамына туьсти. Узын бойлы военный:

— Ноги, ноги! Раз, два, три, — деп бакыра барады. Сабат кадер юргенлери сонъ, яслардынъ шырышсыз стройы келип бир уыйкен, кызгылт сыр ман сырланган темир авызга туьгилип токтады. Сол сабатлей авыз эки керилип ашылды эм яслар бир кень азбарга кирдилер. Артларыннан кыйкылдап авыз ябылды.

— Аруув фронтка келдик, оллахый, — деп куьлди акырын Муса, Бектемирдинъ буйырына туьртип.

Бектемир уьндемеди, тек тынысын авыр алды.

* * *

Эртенъгиси куьн янъы келгенлерди каранъа намаздан тургыстып, тастан каланган уыйкен, моры туьсли казармадынъ алдында яна тиздилер. Баягы узын бойлы военный яслардынъ алдына шыгып:

— Сизинъ келген частинъиз, — деди, — связьдинъ айырым запасной полкы деп аталады. Буьгуьннен алып, сиз сосы полкта кызмет кылаяксыз.

Оннан сонъ яслардынъ кайсысы кайсы ротадынъ, кайсы взводынынъ кайсы отделениесине киретаганы, олардынъ командирлери ким экени айтылды. Энь сонъында соьлеги командир:

— Мен ротадынъ командиримен, — деди. — Аьскер атым старший лейтенант, тукумым Алексеев. — Соны айтып болып, ол ягасына доьрт уьшкылше салынган биревге бурылып:

— Старшина, — деди, — энди ясларды амамга туьсирип, кийиндиринъиз.

Эртенъликтинъ бир сабат сегизлерине ясларды амамга туьсирип, кийиндирдилер. Узын-узын шашлар кыркылды-

лар. Кийингенлери сонъ баъриси де арык-арык, узын-узын болып коьринип, бир-бирлерине усадылар.

— Ва, Муса! — деди Бектемир, шеги катып куылип эм тенъининъ аркасыннан кагып, — сени коьтере танып та болаяк тувылсынъ. Тувра дыравын бирев болгансынъ.

— Сен ша? — деп Муса да куылди. — Сен бизим авылдагы Узын-Межиттен де узын болгансынъ, оззинъ де обыр сорган биревге усагансынъ.

Эртенъги астан сонъ яслар озь отделениелерининъ командирлери мен таныстылар. Олар мундагы йосыклардынъ акында айттылар. Оннан сонъ ясларды аькетип окув болаяк класслар ман таныстырдылар. Бектемир мен Муса экеви туьскен рота радистлердинъ ротасы экен.

Калай алай да, Бектемирдинъ эм онынъ йолдасларынынъ энди аьскер яшавлары басланды.

* * *

Уйкен дегенде уйкен, озьи такта поллы казарма. Иргелерди тоьгерек айландырып эм казармадынъ ортасыннан алып та, экисер шарлаклы темир орындыклар салынганлар. Араларында сары туьсли тумбочкалар туралдылар. Юннен этилген эм озьлери де кум туьсли ювырканлар, алагаз-алагаз тобан тоьсеклер; кишкей-кишкей ястыкларга сыкласып калган мамык сыпланган. Озьлери кайдай каты!

Бектемир мен Мусага, наьсипке, казармадынъ туьп бетине салынган орындык тийди. Муса, мен йогарыда ятканды суьетаганман деп, онынъ йогарына орынласты, а Бектемир, аьруув аьше деп, тоьменин алды.

Кешединъ он бир саьати болып казарма отбойдан сонъ тымган заманда, эки тенъ давазларын акырын шыгарып, сырластылар

— Вот сага фронт, Муса, — деди Бектемир, эсиннен бир де кетпейтаган ойын яне айтып.

— Кайгырмас, — деди, сап-сабыр болып, Муса. — Бизди мунда коьп ыслаяк болмаслар.

— Да-а, ысламаслар сага. Ра-а-дио, Муса, радио — анъламага керек.

— Не радио? — деп Муса анъламады.

— Аьше радиога уьйренгенди сен бир тыныш коьресиньме?— деп туьсиндиреек болды Бектемир.— Командирдинь айтканын эситтинь де, аьруув радист карысык тексттен такыйкасына он сегизер — йьрмасар куьп бермеге керек, а биз ключтинь озин де ыслап билмеймиз.

— Уьйренермиз, тек аьруув этип шалыспага керек, — деп Муса тенъининь коьньилин авлады.

— Элбетте, уьйренерсинь, эгер алты-ети ай окыяк бол-сань, — деп селеке этти Бектемир.

— Керек болса, он экисин де окырсынь! — деп тутты бирден Мусса.

— Вот тебе на! Аьше неге алынасынь? — Бектемир уьшинлей сейир этти.

Муса уьндемеди. Бектемир де бираз уьндемей турганы сонь, колын йолдасынынь ийнине тийгистти.

— Билесиньме, Муса, меним кайтип этеек болатаганымды? Бир юма, озып кетсе он куьнлер озганыннан сонь командирге заявление береек боламан...

— Заявление тувыл, рапорт, — деп туьзетти анавы.

— Даь, рапорт та болсын. Калай коьресинь, э?

— Уьйинье кайтпага тилеппе? — деп Муса зырт эте берди. Онынь турысы неге эсе де бир кыйсыгыннан келген эди.

Бектемир, бирев аркасына биз кадап йибергендей, орындыгында шоршып алып олтырды:

— Сен соьзиньнинь кайда кететаганын билип соьйле, кардаш! — деди, давазын коьгерип, ол. — Не уьй ди сенинь мандыраклайтаганынь? Мен, фронтка йибериньиз, деп тилеек боламан. Билдиньме?

— Фронтка мен де асыгаман, Бектемир, — деди Муса, энди ойнавын койып. — Тек шагы етсе, озьлери биз тилемей де айтарлар деп билемен.

Соны айтып, Муса, уькламага аьзирленип, ирге бетке авдарылды. Ама Бектемир яна мунынь ийнин туьртти.

— Аьше, ол бирев шагынь кайзаман келер экен?

— Билмеймен, — деди Муса, керинип эсине берип. — Давай уькляк.

— Уькламага сен не айттырарсынь! — деп энди Бектемир тутты, сонь яна кайтып: — Давай, Муса, рапортты бирге берейик, — деп тиледи.

— Йок, — деди Муса.

— Йок болса — йок, а мен куьни эртен беремен, — деп Бектемир тенъин обкентеек болып карады. Ама Муса, баягындай эсиной берип:

— Суыйгенинъди эт, — деди эм, ювырканын тартып аькелип, басына япты.

— Токташ, Муса, — деп Бектемир ога тагы да бир зат айтаяк болды, ама сонынъ арасында эсик беттен дневаль-ныйдынъ:

— Ким ди сонда соьзге тоймай калганлар?— деген давазы шыкты. — Отбойдан сонъ кутылмаган соьз де ол не соьз ди оьзи? Уйкланъыз.

Энди коьпке дейим уйкламаягын билген Бектемир акырын тислерин кыршылдатып алды да, ирге бетке ав-дарылды.

* * *

Тек рапортын Бектемир эртеси куьн неге эсе де бер-меди. Тагы да бир куьн кетти. Оннан сонъ уьшинши эм доьртинши куьнлер де озды. Бектемир рапортын бергени тувыл экеш, аьле оны язган да этпеди. Сосы куьнлерде ол тоьмен болып, Муса ман да соьйлемедей юри. Муса да, онынъ турысын коьрсе де, ога артык ябысып тербемеди: ким биледи, оьзининъ бир кайгысы бар болар, ясыртын зат болмаса, оьзи айтар эди.

Болган уьшин Бектемир сол ятсыравы ман ятсырап бара берди. Болмаганда Муса, булар бир кайта уроklarын-нан тыншаймага токтаган заманларында, йолдасынынъ касына келди де, тартына берип:

— Калай ды? — деп сорады.

— Не затты айтасынъ?— деди анавы, сорава сорап салып.

— Рапортынъды айтаман. Бермединъме?

— Йок.

Бектемир барып иргединъ тубине салынган бир бага-нага олтырды. Муса да келип мунынъ касына олтырды.

— Неге? Яде фронтты койдынъма?

— Неге кояман ды. Тек...

Бектемир ана ягын айтпай токтады. Муса, айтаяк болар деп, бираз карап турды. Болган уьшин Бектемир, ерди бир шыбык пан сызгышлай берип, уьндемей тура берди. Ол заманда Муса:

— «Тек» дегенинь не зат эди?— деп сорады.

Бектемир бирден колындагы шыбыгын ашувланып булактырып йиберди, сызган затларын аясы ман суьртти, оннан сонь, егендей этип, тенъине карады.

— Сен тувылма, эмбек-тоьмбек деп акылятаксып, аьдемнинь юрегин сувыткан? Энди келесинь де не зат, не зат деп айлежийсинь...

— Токташ, токташ, — деп Муса сейирге калганыннан турагалды.

Онынь артыннан анавы да турагалып, буга тигилди.

— Ал токтадым, не зат эди айтаягынь?

Муса, ашувлана берип, белбавын туьзетти де:

— Бийтке ашувланып тонын таслагандай, сен, энди мени шуьшлеек болып турысыньма?

— Аьше оьтирикпе айтатаганым?— деп Бектемир ийнин йолдасынынь ийнине тийгистти.

— Кара оьтирик! Сен тек авызынь ман порттырмага йигитсинь, а колынънан келетаган турпынь да йок. — Сонь Муса, соьзин баска биревге айткандай болып: — Береек болганын оьзи койганды да, энди, алжыган Кожадай, халкка кийлигеди.

— Мен тувыл, сенсинь алжыган Кожа!

Булар, юлкыспага аьзирленген коразлардай, бир-бирине тигилдилер. Ким биледи, мунынь сонъы не болып кутылаяк болар эди, тек сосы ерде перерыв кутылды да, красноармеецлерди класска шакырдылар.

Сол куьн ок Бектемир, отделениеси мен взводынынь командирлериннен ызын алып, ротадынь командирине рапорт язды эм оны аькетип лейтенант Алексеевке берди. Кайтып келгени сонь анасы ман Фаризат экевине бирер письмо язып баслады.

Бектемир Кызыл муьйисте соларды язып олтырган заманда, Муса мунынь касына баьленше кере келип алды. Келеди де, тенъининь арт бетинде уьндемей турады. Коьзлери Бектемир бетке атыла турса да, оьзи терезеден караган киси болады. Бектемир оны аркасы ман да сезеди эм, кылайыннан карап алып, коьзи мен де коьреди. Тек

коьрмеген киси болады. Муса куьрсинеди, акырын елке-син касыйды, сонъ столдынъ касыннан таяды. Бираздан сонъ яна келеди.

Бектемир письмоларын язып кутылды. Аьдуьвлеп кон-вертке салып ябыстырды, сонъ тоьс кисесине ясырды. Он-нан сонъ турагалып, бери бурылды эм сол сабатлей мунынъ коьзлери столдынъ касында турган Мусадынъ коьзлери мен растылар. Коьп карап турдылар булар бир-бирине. Сонъын-да Мусадынъ кабаклары акырыннан язылдылар. Онынъ артыннан Бектемирдинъ коьзлерине де, тегаран козгалып, йылмаюв конды. Оьзлери коьптен бери соьйлемей юрген болсалар да, буздырысув деген зат янларынынъ эсинде де йок эди болса ярайды, булар бир-бирисине ювыклап адым-ластылар эм артынсыра экеви де бирден куьлдилер.

— Колынъды, колынъды бер, дурной! — деди Муса, оьзи де колын созып. — Ярасайык.

— Кой болмаякты! Яраскандай, биз урсысканмызта-гы? Маь! — деп Бектемир колын берди.

Эм булар сыгып кол алыстылар, оннан сонъ кайта-кайта кушакластылар. Кызувлары бираз сувыганы сонъ, Муса тенъининъ тоьс кисесине коьрсетип:

— Уйге яздынъма? — деп сорады.

— Уйге де, — деди, соьзининъ артыннан коьз кысып, Бектемир.

— Аньладым, аньладым, — деп куьлди Муса эм артынсыра, соьзин бираз тоьмен айтып:— Мен де яздым, анама, — деп косты.

Бектемир, йолдасынынъ неге тоьмен болып кеткенин аньлады да, соьзди баска якка бурмага шалысты. — Мага бек туткан эдинъме? — деп сорады. Муса, колын силкип:

— Йок, — деди.

— Аьше баьленше куьннен бери неге соьйлемей юр-динъ?

— Яланъды якпа, сен оьзинъ эдинъ соьйлегинъ кел-мей юрген.

Булар тагы да куьлдилер.

— Красноармеец Муратов, сени ротадынъ команди-рине шакырадылар, — деди сол арада дневальный.

Арасы такыйка да кетпеди, Бектемир командирининъ олтыратаган пешине кирди эм, я мутыппа, яде яны тала-сканнанма, уставка-затка карамай:

— Мени шакырган эдинъизбе, йолдас лейтенант?
— деп, йылмая берип сорады.

Лейтенант ушып турагалды да:

— Бу да не деген сыйганлык ты оъзи! — деп екирди. —

Шыгынъыз эм тийислисиндей этип кирип билинъиз.

Саъспеклеп кеткен Бектемир сол сабатлей шыгаяк болып эди, ама лейтенант:

— Отставить! — деп муны токтатты. — Кайтип шыкпага керексиз?

Ол заманда Бектемир, бармакларын бир косып, аясын кулак шекесине салды да:

— Шыкпага ызын беринъиз, йолдас лейтенант! — деди.

— Барынъыз, — деди лейтенант, куълкисин тегаран ясырып. Бир ярым такыйкадан сонъ Бектемир яна кирип келди де:

— Йолдас лейтенант, — деди, колын шекесине салып, — красноармеец Муратов сизинъ буйырувынъыз бан келди!

Лейтенант, саламын берип, ястынъ колын алды, сонъ столына янасып олтырып, Бектемирге бир кагыт коърсетти:

— Мунавы не зат ты, красноармеец Муратов?

Бектемир оъзининъ рапортын сол сабатлей таныды, ама неге эсе де:

— Кагыт, — деп явап берди.

— Кагыт экенин мен де билемен, тек не кагыт ты?

Бектемир бирден, давазын коътератаганын оъзи де билмей калып:

— Меним рапортым! — деди.

— Аьше неге бакырасынъ ды?

— Мен бакырмайман, — деп яс туьнълди.

— Туьби, фронтка баргынъ келеме?

— Аьше, йолдас лейтенант. Бек келеди. Фашистлер еримизди таптайдылар. Соъле мен газетада окыдым... аьдемлеримизди тирилей отка ягадылар...

Лейтенант Бектемирге коьпке дейим уьндемей карап турды. Бектемир даяналмай кыпынълап алды.

— Билемен, баьрисин де билемен, красноармеец Муратов, — деди бираздан сонъ командир. — Тек рапорт берген бергенди биз фронтка йибереек болсак, эки куьннен бизим ротамыздынъ мунда ызы да калмас эди. Душпанды курыстырып согар уьшин, ога аьруув этип аьзирленмеге

керек. Эм биз мунда сондай аьскершилерди аьзирлеймиз. Аньладыньма?

— Аньладым, — деди, айткысы келмей, Бектемир.

— Аьше аньлаган болсань, маь рапортынь. Йыртып тасла эм эки-меки язаман деме. — Эм лейтенант яска кагытты тутты.

— Йолдас лейтенант..

Бектемир, кагытты алмай, бир зат айтаяк болып эди, ама командир буга каты сусланып карады да:

— Алынъыз! — деп буйырды.

Бектемир, коьнъили бирден тоьмен болып кетип, кагытты алды эм уьндемей бурылып, эсик бетке абытлады. Болган уьшин булайда лейтенант:

— Отставить! — дегенди айтып, муны яна токтатты. — Красноармеец командириннен кайтип шыкпага керек ти?

Бектемир, бу кезуьвде уставта айтылатаган затлардынъ баьрин де сахый толтырып, пештен шыгып кетти. Коридорга шыкканында, артына бурылып, эсикке карады. Колындагы кагытын юмалаклап кисесине тыкты. Сонъ эсикке яна бир кере карап алды да, оьзи-оьзине айтып:

— Кайгырмас, бир юмадан сонъ тагы да бир язып карармыз, — деди.

Кеше, уйкламага яткан заманларында, оьзининъ лейтенант пан болган хабарын Бектемир тенъине айтты.

— Аьше мен не деген эдим сага? — деди Муса. — А сен мага онынъ уьшин тутасынъ.

— Да, болаяк энди сол акылятаксып тербегенинъ, Муса, — деди, ашувлана берип, Бектемир. — Оннан эсе де давай уйклайык.

— Уйкламага сен не айттырарсынъ, — деп Муса акырын куьлди.

Эки эстелик

Фаризат буйгеше яман-юман туьслер коьрип, аьруьв этип бир уйклаялмай шыкты.

Танънынъ куба туьсли ярыгы палатадынъ ишине тек янъы-янъы туьскен эди. Соннан себеп мундагы

муылклер — орындыклар, олардынъ арасына салынган тумбочкалар, эсик беттеги стол, онынъ касындагы артлы олтыралар — куьньиртленип коьринедилер.

Фаризат орындыгынынъ уьстинде тизлерин буьклеп олтырды. Коьзлерин коллары ман уйкалай берип, керинип алды, сонъ онъ бетиндеги эм сол бетиндеги орындыкларга кезуьв-кезуьв карады. Онъ колындагы орындыкта яткан бир он-он бир ясларына келген кыз-бала, тынысын тегис алып, уйклай эди. Бир юма артта онынъ аппендицитин кесип алган эдилер, эм соьле ол аьруьв болган. Эртен-бирсигуьн уьйине кетеек. Кыз кишкей, арыкай колын бетининъ астына салып яткан, аркасы да ашык — ювырканы сыпырылып ерге асылган. Фаризат аякларын ерге туьсирип олтырды да, оларды кеше киетаган юмсак шарыкларына сукты, сонъ бери энъкейип, кыздынъ ювырканын туьзетип япты, онынъ манълайында терейип-терейип турган шашын сыйпады. Кыз туьсинде танълайын шакылдатып бир зат шайнады эм, ынъырана берип, аркасыннан туьсип ятты.

Оннан сонъ Фаризат, басын ийниннен алып бурып, яна сол колындагы орындыкка карады. Онда яткан бир абаза куртка, тынысын сырылдатып алып, авырдан ах-оьхлене эди. Фаризат орындыкбаска илинген халатын алып кийди де, айланып курткадынъ касына келди. Курткадынъ омыравына салынган колынынъ уьстине оьзининъ аясын салып:

— Нень авырайды, аьем?— деп сорады оннан.

— Билмеймен, коьзим, тынысым битеди, — деди куртка, тегаран соьйлеп. — Бир сув ишсем экен...

— Соьле берейим, аьешим. — Фаризат барып графиннен стакан ман сув алып берди. Куртка шыганагына таянып коьтерилип сувды ишти, сонъ авызын яювдынъ шети мен суьртти.

— Оьмиринъ узак болсын, кызым, мырадынъа Алла еткерсин, — деп тилек тиледи куртка, кайтара орнына ятып. — Авызым бир кевип туры эди.

— Даьри-зат керек тувылма, аьем, мине тумбочканъда бир затлар бар? — деп сорады тагы да Фаризат.

— Керек тувыл, яным, — деп куртка басын шайкады. — Даьриден энди мага пайда йок. Уьйиме кетсем экен.

— Аруув болсанъ, кетерсинъ, аьем, — деп Фаризат билгенинше онынъ кобнъилин авлады.

Ама куртка яна басын шайкап:

— Ах дуньям-ав, мага аруувлик кайда, кызым, — деди. Бираз ундемей турганы сонъ, косты: — Алла разы болсын, яным, сув ишкенимнен сонъ бираз аруувдей болдым. Энди уйкламаспа экенмен, танъ аткышай кирпич какпай шыкканман. Кала, муна ювырканымды аруув этип бир ябаш, кызым. Аркамды кымта, тонъады. — Соны айтып, куртка тегараннан бир ягына авдарылды.

Фаризат курткады кымтап япты, шашын туъзетти, сонъ:

— Уйкла, аьешим, — дегенди айтып, акырын терезе бетке барды...

* * *

Эртенъги астан сонъ Фаризатты озининъ карайтаган врачына шақырдылар. Ирина Яковлевна, ярасык битимли, таза шырайлы, озси де айлак мукаят кийинетаган бир яс врач Фаризатты аруув этип карады: кулагына стетаскоп кийип, кыздынъ юрегин, оьпкесин тынълады, коькирегин бармаклары ман кагып шыкты, оннан сонъ оны кушеткага олтыртып, бир аягын бир аягынынъ уьстине салдырды эм тизлерин бир кишкей, йылтыравык шоькиш пен каккышлап алды, коькирегин эм аркасын сол шоькиштинъ сабы ман сызып-сызып карады. Соларды этип болганы сонъ, Фаризатка кийининъиз, деди, а озси столга янасып олтырып, бир затлар язды. Бираздан сонъ Ирина Яковлевна турагалды эм, Фаризатка йылмая берип карап:

— Ал аьше, Фаризат, асыгып ятыр эдинъиз, энди уьйинъизге кетпеге де болаяксыз, — деди.

— Савболынъыз, Ирина Яковлевна, — деди Фаризат, суьйингеннен кызарып эм яны таласканнан бир-бирлерине каптырылган бармакларын бурап.

— Кыйын тувыл. — Ирина Яковлевна Фаризатка бир кагыт тутты. — Маь, муна рецепт пен аптекадан даьрилер ала кетерсиз. Уьйде ише турарсыз, зарары болмас.

Фаризат кагытты алды эм тартына берип:

— Ирина Яковлевна, кырга куллыкка шыкпага бола-
якпанма? — деп сорады.

— Айхай да болаяксыз, Фаризат, — деп врач кыздынъ
касына келди. — Кыр авасы ман куллык сизге соёле бек
ярасар. Ал аьше, яхшы йолга барынъыз, няня кийиминъ-
изди аькелип кутылган болар. Барынъыз эм эки-меки
бизге туьспенъиз.

Фаризаттынъ врачтан шыкканы да бир болды, ко-
ридор бойлап ювырып мунынъ касына Валя келди. Бети
бадыражандай кызарган, коьзлери йылт-йылт этедилер.
Савлай турганы — куваныштынъ оьзи.

— Суьйинши, суьйинши, Фариз! — деди ол, тенъи-
нинъ колыннан алып эм оны сыякка суьйреп.

— Токта, колымды авыртасынъ, Валя, — деп Фаризат
колын тегаран бир сувырып алды. — Не зат ты, не суьйин-
ши оьзи? Ва-а, тез болып айттагы.

— Юр, юр, сыякка шыксак айтарман, — деп Валя
муны тыска тарта берди.

Булар калтанъ-култанъ этип сыякка шыктылар да,
тереклер астындагы узун олтыралардынъ биревине ол-
тырдылар. Фаризат, юреги кабыннан шыкпага тургандай
таласып, Валяга карады.

— Ва-а, суьртилген бияладай неге йылтырап калган-
сынъ ды, аьдемди соймай, айттагы бир!

Валя тенъин сыгып кушаклады да, тарс эттирип
онынъ бетиннен оьпти.

— Ой, Фариз, айтсам — ыйнанаяк тувылсынъ, мен
фронтка бараман!

— Кет анда!

— Эне коьрдинъме, ыйнанмайсынъ. Мен...

— Кояш, Валя, ойнап тербеме. Уьшини мен айтасынъма?

— Ант болсын, ал. Суьйсенъ — мине шокынайым.

— Эм Валя, сыйгансый берип, орыс курткаларындай шо-
кынды. — Энди ыйнандынъма, Фаризим?

— Ыйнандым, тек...

— Айт, айт, «тегинъ» не зат ты?

— Аьше онынъ уьшин суьйинши меннен неге тилей-
синъ, — деди Фаризат Валядынъ коьзине бираз кайгылы
карап. — Кайтарасына, сен оьзинъ бермеге керексинъ,
фронтка баратаган сенсинъ ди де.

— Ойтирик айтасынъ. Суьйингендей зат сага да бар. Фаризат сол сабатлей, тувып келеятырган куьндей яркырап, Валяга атылды.

— Курманынъ-кулынъ болайым, Валя, не зат экен, айташ. Ва-а, болтагы!

— Валентина Васильевна сага бир зат та айтпадыма?

— Йок, мен оны буьгуьн коьргеним де йок.

— Ирина Яковлевна ша?

— Йо-ок... Э-э, сол экентагы. Меним буьгуьн больницадан шыгатаганымды айтасынъма? Ол да...

— Йок, йок, Фариз. Оны мен туьнегуьн де билетаган эдим.

— Аьше не зат ты? Каш, аьдемнинъ оьмирин кестинъ тамам.— Фаризат оьпкелегенсип, аьри бурылды.

Сол заманда Валя тенъининъ ийинлериннен алып, оны оьзине бурды да, кулагына айтып:

— Сени медсестралардынъ курсына алганлар, — деди.

— Ой, Валя! — деп Фаризат не зат айтаягын таппай калды. Артынсыра эсин йыйып, мойныннан кишкей куьмис мойтымарын шешип алды да:

— Маь, маь, Валя, мунавы меним суьйинишим болсын, — деп ога мойтымарды тутты.

— Кой, кой, Фариз, оьзинъ хайырын коьр, — деп Валя алмаяк болды.

— Ал, ал, деймен, мен сага, — деп Фаризат коймады. — Мунавын мага, фронтка кетейтырганында, Бектемир алып бере кеткен. Мине сыртына да «Б» эм «Ф» язылган. Коьресинъме?

Валя, мойтымарды колына алып, язылганын карады. Мойнына тагып та алды. Кене болса да, мойтымарды иесине кайтарып:

— Уьшинлей де соьйтип язылган экен, — деди. — Тек сен оьзинъ ша? Мунадай затты баска биревге беретагантагы?

— Йок, йок, — деп Фаризат мойтымарды алмады. — Беремен — ал. Бектемир экевинъиз меним юрегиме бирдей иссисиз. Ким биледи, анда, фронтта, сиз распага да боларсыз. Коьрсетерсинъ.

— Аьруьв аьше, — деди сонъалыкка калганда Валя. — А меним суьйиншим мине мунавы болсын. — Соны айтып, Валя бармагындагы кызыл налкут таслы юзикти

сувырып алды эм, оны тенъине тутып: — Маъ, Фариз, меним коьзимнен коьрерсинъ. Ал, — деди.

Фаризат алмаягын анълатып, басын шайкады. Валя, Фаризаттынъ колын оьзине тартып аькелип, юзикти онынъ бармагына зор ман кийгистеек болды.

— Алай да, булай да, сен алмай болмаяксынъ, Фариз.

— Неге экен?— деп сорады, сейир этип, Фаризат.

— Неге болатан, маъ мунавын окып кара, — деп Валя юзиктинъ касынынъ эки ягын коьрсетти.

Фаризат, юзикти кене де алмай, онда язылганын Валядынъ колында турганлай оқыды. Окып болды да, уьндемей тенъин кушаклап, онынъ бетиннен эки-уьш кере оьпти.

Валя туьнегуьн, каьр этип Пригорскке барып, юзиктинъ касынынъ эки ягына бирер буква яздырган эди: биреви «Ф», ана биреви — «В».

Сойтип кавгадынъ кайгысы баскан дунья сол куьн бир тенънен бир тенъге коьшкен эки эстеликтинъ уьндемес шааты болды.

* * *

Эки куьннен сонъ Фаризат Валяды эм оны ман бирге бир кесек кызларды Пригорскке озгарды. Оьзи, авылга кайтпай, районда калды. Эртен медсестралардынъ курсында окув басланаяк эди.

Яде сен сыйган КЫЗСЫНЪМА?

Траншея кайдай бир тар этилип казылган, оьзи де ол кадер терен де тувыл. Иши мен барсанъ, энъкейип, онда да иргелерди ийинлеринъ мен ыскылап барасынъ, а эки аьдем раса калсалар, курсаклары ман суьзисип, тега-ран бир айырылысадылар. Буьгуьн оьзи де танъда бираз явып алганды да, траншеядынъ иши коьп юруувден койы этип тогылган батпакка толган. Ол аз деп, окын-окында, коькти-ерди кара туьтинге толтырып эм кулакты да тын-

дырып ян-якта немецлердинъ топларынынъ ядыралары ярыла турадылар. Уъзик-уъзик этип пулеметлар мыртылдайдылар, кескишлеп автоматлар тыртылдагы аладылар. Аьлемет тувылма, бирерде олардынъ тыртылдавлары бирев бир берк кумашты куыш пен йырта тургандай болып эситиледилер. Ара-арада не зат ты бир зат, тап обыргус бакыргандай этип, у-увык-увык эте турады. Ол — немецлердинъ минометлары, дейдилер. Оьзлерине де неге эсе де «Шошка» деп аталады экен.

Валя, топтынъ ядырасы ярылганы сайын, бурны ман балшыкты казгышлагысы келген кисидей, доьртаяклап ерге ята барады. Онынъ алдында баратаган бир эсли, сары мыйыклы красноармеец ол заманда бурылып артына карайды эм, Валядынъ этетаганын коьрип, куьлкисин мыйыгынынъ астына ясырады да, басын шайкайды.

— Коркпа, кызым, — дейди ол эм басы ман кайда эсе де коькке бир якка коьрсетип: — Тынълаш, ядыралар увылдап келедилер, — деп косады.

— Увылдап келсе не зат болатан? — деп сорайды Валя, уяла берип эм де кийимине ябыскан батпакты эгестирип суьрте берип.

— Билип кой, — деп туьсиндиреди сары мыйыклы, — ядыра, улыйтаган ийттей, увылдап келеме, ол эрекке барып туьсер.

Валядынъ артында да бир яс красноармеец келеди. Ядыралар ярылган заманларда ол ерге йыгылмайды, тек бир аз энъкейип алады. Соьйтип этетаган йигитлигин ол кайтип болса да кызга коьрсетеек болып шалысады. Аман да оьзининъ басы кайгы болган Валя ога бурылып та карамайды. Яс ишиннен ашувланады. Амалын тапса, кызга бир аьруьв этип каптырар экен. Болган ушин келисип келген бир сылтав да табыла коймайды.

Сол арада — бу йол каерде ди бир ювыкта — ерди сенъкилдетип, тагы да бир ядыра ярылды. Валя, ялп эттирип, ерге ятты. Темир кесеклери выьт-выьлатып брустверге кадалдылар. Валядынъ да уьстине, сып-сып эттирип балшык па бир затлар туьстилер. Бир заманда Валя, басын коьтерип, ян-ягына каранды. Туьтин тамакты кырады.

— Тур, кызым, бу диретте ювык сокты, шошка, — деди Валяга эсли красноармеец. — Землянкага энди аз калды.

Валя, турагалып аркасындагы кызыл кашлы авыр сумкасын туъзетти, кийимине ябыскан батпакты тазалады. Оннан сонъ булар тагы да йолларына туъстилер.

Сосы ерде яс красноармеец бирден Валядынъ елке-сине битти де:

— Сенинъ артынънан барган бек аруувъ экен, кыз, — деди эм оъзи хи-хи-хи этип куълди.

— Неге? — деп сорады Валя, артына бурылмай. Валядынъ мисетсинмей сораганы ясты тагы да бек ашувландырды эм ол, соьзине шибжий тукумын куйып:

— Аьше сен болган батпакты кевденъ мен, сабандай, кырып алып барасынъ, мага калатаганы тувра каладынъ тротуары, — деди. — Караш, тап-таза.

Валя бирден басын тоьмен салып, ундемей сылкылдады. Яс, онсайын азлана берип:

— Эне суьйте коятаганлар шиберек-бас кавымлар, — деди. — Даь койдык, йылама соны, батпак суьйсень онсыз да коьп, — деп яс кене болса да тагы да тислемей болмады.

— Петро, мойнынъды бурап уьзермен, шибжий тилинъди кой! — деп екирди ога алдыдан эсли красноармеец. — Тынълама, кызым, ол куьрпединъ айтатаганына.

— Мен ога бир зат та айтпайман, дядя Ваня, оъзи коркып йылайды, — деп акланды яс.

— Болды, болды!

Траншеядынъ уьстиннен, тоьгеректи уьйкен гуьрилдегге толтырып, тоьмен этип бир самолет ушып кетти, Сол саьатлей брустверге, сып-сып эттирип, бир затлар туъстилер. Олардынъ самолеттан атылып йиберилген ядыралар экенин Валя билмеди, тек, коьзлерининъ астыннан карап, онынъ канатынынъ астында оьрмекшинге усаган бир кашты коьре калды.

— Кутырганлар, наьлетлер, — деп соьгинди багана ястынъ дядя Ваня деген красноармееци. — Тап бир оьзлерининъ ерлеринде ушкандай этип ушадылар. Биледилер, кабанлар, бизим автомат пан бир зат та эталмаягымызды. Кайгырмас, коьп ойнаган — бир йылар, деген.

Батпакты аяклары ман ийлеп, булар тагы да бир кесекке бардылар. Сонъында дядя Ваня токтады да:

— Келдик, кызым, — деди Валяга. — Кир.

Валяды ол оьзининь алдында йиберди, эм булар артлы-артыннан бир маштак табанлы, оьзи де тар землянкага кирдилер. Эсиктинь эки ягында ерге, автоматларын тизлерининь араларына салып, бир кесек красноармеецлер олтырганлар. Петро сол сабатлей соларга косылды да, бир хабарлар тизип баслады. Туьп бетте, ыскыланмаган такталардан не де болсын бир ярастырылган столдынь онь ягында, ол да ерге, тизлериннен радист шоьньккен. Кулагына кишкей-кишкей кара кутыклар салган, коллары ман радиостанциядынь биршемекей туьймелерин бургышлайды эм окын-окында:

— «Волга», «Волга», мен «Донман», мен «Донман». Мени кайтип эситесинь? Прием, — дегенлерди акырын айта турады.

Радистинь касында, бир кесек тактадынь уьстине саланган сары сактыян тыслы телефон аппаратына таянып, эки-уьш телефонистлер де орынласканлар.

Столга шыганакларын тиреп олтырган бир кеселтек битимли, уьйкен бетли старшина, дядя Ваняга кайтканын айтпага да бермей:

— Келдиньгизбе? — деп сорады оьзи оннан.

— Келдик, старшина, — деди сары мыйыклы эм, ян-ягына каранып: — Лейтенант кайда ды? — деп сорады.

— Соьле келеек, взводка шыккан.

Старшина бирден коьзлерин тигип эсик бетте кадалып турган Валяга карады.

— Сумкань оьзиньнен уьйкен болып, сен кимсинь, кыз? — деп сорады.

Тек энди карадылар баьриси де Валяга. Оны ман бирге келген Петродынь оьзи де, Валяды тап соьле коьрип тургандай бодып, кызга карады. Валя, тартына берип:

— Медсестраман, — деген явапты берди старшинага.

— Онысы эне сумканьнан да коьринип туры, атынь ким ди? — деп старшина сорай берди.

Валя уялганнан сасып кетти де:

— Шамисат, — деп уьшин атын айтып берди.

— Шамисат? — Старшина сейирге калып турагалды. — Ол да кайдай ат ты аьше? Яде сен сыйган кызсыньма? Оларда сондай аьлет атлар коьп болатан.

— Неге сыйган кыз боламан?— деп Валя бирден тутты. — Шеркешпен мен.

— Шеркеш?! Туьби, Бэламан, детагы.

— Шамисатпан!

— Аьруьв, аьруьв, Шамисат та бол, тек кышкырма, — деп колын шекесине салып алды.

Бирден эсикке асылып салынган брезент аьри тасланды да, землянкага бир кызыл шырайлы, яс лейтенант кирип келди эм кире салып дядя Ванядан:

— Келдиньизбе, Прокопенко? — деп сорады.

— Келдик, йолдас лейтенант, — дегенди айтып, дядя Ваня колын шекесине салып алды.

— Донесениеди бердиньизбе?

— Так точно, бердик.

— Комбат бир зат та айтпадыма?

— Мине мунавын язып берди. — Прокопенко лейтенантка бир кагыт берди. — Оннан сонь, йолдас лейтенант, бизге мине муна Шамисатты да косып йиберди.

— Кимди?

— Шамисатты. Медсестра.

— Сени ме? — деп лейтенант кызга бурылды.

— Аьше, мени, — деди Валя. — Тек меним атым Шамисат тувыл, а Валя.

— Кайтип Валя болады? — деп Прокопенко шоршып алып кыздынь касына келди. — Соьле старшинага Шамисат дединьди де. Кайдай аьруьв ат, йолдас лейтенант. Шамисат...

Лейтенант, куьлемсирей берип, бир Прокопенкога, бир кызга карап турды да, соньында:

— Буйыраман, буьгуьннен аьри медсестрага баьриньиз де Шамисат деньиз, — деди.

— Болсын, йолдас лейтенант! — дедилер землянкадынь ишиндегилер.

Оннан сонь ротадынь командири лейтенант Астафьев комбаттынь язган запискасын окыды.

— Старшина, — деди артынсыра ол, — соьле-аьле биринши взводка йоьне. Сен, Прокопенко, медсестрады ал да, экинши взводка бар. Немецлер бир зат ойланадылар. Радист, политрук келсе, мени уьшинши взводка кеткен дерсинь. Батальон ман байланыс барма?

— Бар, йолдас лейтенант.
— Узбе. Телефонистлер, сиз де линияга сак болынь-
ыз. Петро, юр мени мен.

Бир такыйкадынъ арасында землянкадынъ иши ийги
кесек босады.

* * *

Пригорскте военкоматтан керекли болган кагытла-
рын алганы сонъ, Валя эм онынъ эки йолдасы поезд пан
келип тувра Ростовка туъстилер. Сосында туратаган бир
уыйкен аьскер кесегининъ штабын тавып, онынъ кадрлар
боьлигине бардылар. Кавга йосыклары тувылма, кызлар-
дынъ куллыгын мунда янма-ян битирдилер. Олардынъ
экевлерин сосында, Ростовтынъ оьзинде орынласкан бир
эвакогоспитальде калдырдылар.

— А сиз, э-э...

Орта ясларына келген, оьзи де коьзилдирикли майор
колындагы кагытка карап алды.

— Сиз, красноармеец Озрокова, маь муна кагытты
алынъыз да, мунда коьрсетилген дивизияга йоьненъиз, —
деди сол майор. — Ол соьле экинши эшелонга шыгарылып
турган болса ярайды. Волновахадынъ районында изленъиз.
Табарсыз. Яхшы йолга. Да, мунда ол дивизиядан машина
бар болмага керек. Излестирип каранъыз.

Экинши куьн уыйле ава Валя бирде йолыга калган
машинага минип, бирде арбага олтырып эм энъ сонъында
яяв келип, дивизиядынъ штабын тапты. Тапканда да кай-
дай бир кыйынлык пан тапты.

Ростовта сол дивизиядынъ радиомуьлклер аькелмеге
келген бир машинасы акыйкатлай да бар эди. Сога не де
болсын бир олтырып, — бас дегенде Валяды алгылары кел-
медилер — каладан бир элли километр кадер барган ерде
бирден капилестен шыгып келип, машинага «Мессерш-
мидт» шапты. Бир диретте ол бомба таслады. Наьсипке,
бомба машинадынъ бираз артында ярылды. Кене болса
да авадынъ толкыны машинады арт беттиннен аз-маз коь-
терип алып, янына таслап йиберди. Ама машина юрисин
токтатпай бара берди. «Мессершмидт» айланып келип
экинши дирет шапты, эм бу йол онынъ пулеметынынъ

ядыралары машинадынъ алдыннан соктылар. Мотор сол сабатлей буьрк эттирип тутанып кетти. Кабинада олтырган командир суьрине берип ерге каткыды да, кузовта олтырган Валяга эм эки красноармеецке:

— Туьсинъыз, тез! — деп кышкырды эм оьзи йолдан ана бетке шапты.

Командир тек босына кышкырган эди, неге десе Валялар оннан алдын туьсип, онынъ алдында шавып бара эдилер.

— Ятынъыз! — деп кышкырды командир, алдындагы красноармеецлерди коьрип.

Булардынъ, опырап кеткен мешоклардай болып, ерге йыгылганлары да бир болды, тарс эттирип машина ярылды. Машинадынъ тактасынынъ бир оьткир кесеги увылдап келип, Валядынъ касында яткан красноармеецтинъ аркасына кадалды. Красноармеец ынъкылдаган да этпеди, тек аякларын бираз дирилдетип алды да, оьмирге тынды. Валя — мундай йигитлик те кайдан келе койды ога — красноармеецтинъ аркасындагы тактады сувырып алып, аьри таслады эм артынсыра бирден ушып турагалды да, командирге шапты:

— Шофер, шофер кайда ды?

— Олтырган еринде оьлтирдилер, — деп командир тислерин кыршылдатты.

Машинадынъ оьзиннен де, ога тиелген радиомуьлктен де эш бир зат та калмады. Шофердынъ кысмети де сондай болды. Булайда бираз турганлары сонъ, командир оьзи мен бирге красноармеецти алып, Ростов бетке бараятырган бир машинага олтырды да, неге эсе де артына кайтты.

Ялгыз калган Валя, йолга туьсип, алдыга йоьнеди. Ол бетке коьп машиналар да барадылар, ама Валяга биреви де токтамайды. Граждан кийими болганы уьшин болартагы. Сонъалыкка калганда, Валя оьзи де иссиде яяв юрип тамам арыган заманда, муны бир машина алды. Бир эки сабатлерден сонъ ол да баска якка бурылып кетип, Валя тагы да ялгыз калды. Оннан сонъ бир арба йолыкты. Арбашы, бир карт красноармеец, Валяды олтыртты. Болган уьшин доьрт километрлерден ол да солга бурылып, алдыда коьринетаган бир селога йол алды.

Энди Валяга кавгадынъ алавы бар болган куыши мен эм коьтере болган баьлелиги мен сезиледи. Эне сол колда уйлери куыйип, куры кара ожаклары терейип калган бир село коьринеди. Йолда ишлерине коьбинше яралылар тиелген эм артка шабатаган машиналар расадылар. Алдыда уыйим-уыйим болып туьрли туьсли туьтинлер бувдакландылар, эм токтавсыздан гуьрилдев эситиледи. Бирерде, баслары яде коллары байланган, аьскершилер йолыгадылар. Валя алдыга барганы сайын, олар йыйыдан йыйы бола бередилер. Коькте, бирерлеп эм куьп-куьп болып, ана якка эм муна якка самолетлар ушадылар...

Кыскасы, коьп кыйынлыклар шегип эм баьленше кере казадан да калып, Ростовтан шыкканлы экинши куьн уйле ава Валя дивизиядынъ штабын тапты. Уйткен дивизиясын да майор айтатаган Волновахадынъ касында тувыл, а Воронеждынъ кубыла бетинде бир куыйген хуторда тапты. Ол аз болса, бу дивизия соьле мунда, истен шыккан фашист ордаларынынъ оттан коьйлек кийип алдыга ым-тылувларын бувып, авыр согыс бардыра эди.

Валяды штабта, ян-ягына карамага да мырсат бермей, полкка, полктан да онынъ батальонларынынъ биревине йибердилер. Тувра йыгылмага етип арып-талып мунда келгени де бир болды, оны янма-ян кийиндирдилер, колына уйкен дегенде бир уйкен медицина сумка бердилер эм, бираздынъ оьзин де тыншаймага каратпай, Прокопенко ман бирге ротага кувдылар.

Валядынъ, энди кайда да биз ога, ротадынъ командири суьйтип буйырганы сонъ, Шамисат деп атай кояйык, батальоннынъ ротасына барган йолы, коьрдик, айлак авыр болды эм авырлыгындай айлак та кавыфлы болды. Алла билсин, онынъ траншеядынъ ишинде коькиреги мен эм коллары ман не кадер бир батпак куьрегенин. Болган уьшин, энди Прокопенко ман бирге ротадан взводка бараятырган заманында, ана йол Шамисатка аьлемет затларга толган бир кыдырувдай болып коьринди. Анда тек энъкейип бармага керек болган эсе, мунда басынъды коьтермеге де мырсат йок эм коьбисинше доьртаяклап, а бирерде тап ердинъ оьзи мен бир болып йылысып бармага керек болады. Ядыралар токтавсыздан вьйт-вьйт эттирип секиредилер, миналардынъ кайсы яктан эм

кайзаман келгенин билип болмайсынъ — бир затлар тек кесип высылдайдылар да, кулакты ярып тарсылдайдылар. Тарсылдавлардынъ артларыннан токсан туърли давазланып осколоклар йылайдылар. Шамисаттынъ кирликтен туъсин йойган шашы, къска этип кыркылган болса да, токтамастан коъзлерине туъседи, басындагы пилоткасы да, ойнагысы келген бир тектурмас яндай, бирде шекесине авады, бирде артына йылысады, бирде алдыга каткъйды. Кыз оъзи де кайтип терлейди. Тердинъ тузлы тамшыклары шыбырып келип авызына киредилер. Уъйкен сумкасы да аъри-бери шоршып, оъмирин кесип бараятыр.

— Кала, сумканъды мага береш, кызым, — деди ога Прокопенко, мунынъ кыйналатаганын коърип.

Шамисат уйнат шырайланды да, артына авып кеткен сумкасын ундемей туъзетти эм, оны бавырына басып, басын шайкады.

— Шеркешпен, дейсинъме? — деп, Прокопенко да басын шайкады.

— Аъше.

— Черкесиядан, туъби?

— Аъше.

— Да-а, — деп созды Прокопенко эм артынсыра бирден: — Бизде де бар сиз беттен бирев, — деди, соъзин неге эсе де айткъысы келмеген аъдемдей этип айтып.

Ама Шамисат ушып кеткендей тургалып: — Уъшини мен айтасызба? — деп Прокопенкога атылды.

— Энькей, акылын ишкен кыз! — деп сырылдады Прокопенко кызды ерге йыгып. — Оылгинъ келип турыма?

Бираздан сонъ Прокопенко Шамисатты босатты да, акырын алдыга козгалды. Боеътекейсий берип, онынъ артыннан Шамисат та доъртаяклады. Такыйкадан сонъ Шамисат: — Кайсы авылдан экен, билмейсизбе? — деп сорады. Прокопенко артына карамай:

— Билмеймен, — деди. — Айткан эди — мутканман. Тек аты эсимде...

— Ким ди?

— Косой.

Шамисат пырх эттирип куълип йиберди.

— Неге куълесинъ, кыз? — деп сейирге калды Прокопенко.

— Косой деп бизде ат болмайтаган, — деди ога Шамисат. — Белки, Касай болар?

— Солай да болар, — деди Прокопенко тыгылып. Барсак баьрин де озинь билерсинь, кызым. А соьле муна выйтылдайтаган шошкаларга сак бол.

Шамисат уьндемей доьртаяклай берди.

Кавгадынъ юзи

Ерине кум карыскан кень даньылдынъ ортасына, юни кыркылган койдай болып, бир яланъаш тоьбе шонъкайган, озининъ бавырлары ман уьсти де, куршанъы туьскендей, шонъкыр-шонъкыр болып казгышланган. Тоьбединъ касыннан, коьп юргеннен болартагы, тамам бузылган бир бурмалы йол озып кетеди. Сол йолдынъ уьсти мен эрекке созылып коьгалатаган маршевий батальоннынъ ишинде Бектемир мен Муса экевлери де барадылар. Коьк тап-таза, куьн кайдай исси эм туншык, тоьгерек якта шоьптинъ басы кыймылдамайды, табият, тамам мойыккан яндай, тырс уьндемей тынган. Так аьдемлердинъ аякларынынъ сырп-сырп эткенлери баскын шыгып эситиледи. Бектемир иссиликтен кыйналса да, тоьбединъ йыртык-йыртык яраларына карай берип, ишиннен ойланады: «Окоп болып — окоп та тувыл, биревлер каьр этип казган шонъкырларга да усамайды, ярабий, не зат экен булар? Яде тоьплардынъ ядыралары ман миналар казгышлаганма экенлер? Оллахый, солай болар деймен...»

Сонынъ арасында бирден Бектемирдинъ коьзине, муны тувра калтыратып таслап, бир авыр зат илинди: тоьбединъ тоьмен бетиндеги шонъкырлардынъ биревининъ тувра авызында кайдай ды бир аьдемнинъ тоьбыгыннан алып уьзилген аягы табан бетиннен авдарылып ятыр эди. Эне куба-куба болып тыртайган бармаклары да коьринедилер. Бектемир огып алды да, бери бурылды эм артынсыра уьндемей Мусады туьртип:

— Ана шонъкырдынъ касындагына караш, Муса, — деди.

— Коьрип кутылганман, кардаш, — деди Муса. — Аьдемнинъ аягы. Сен оны койып, шонъкырдынъ бираз ана бетине караш.

Бектемир, тегаран бурылып, карады. Онда куьнге куьйип саргайган эм оьзи де тарамыстай таралган маштак оьленликтинъ ишинде коллары терейип бир оьли немец ятыр эди. Бектемир, авыр козгалып, тери шыбырып турган манълайын колы ман суьртти, сонъ яны авырганы билинип:

— Неге коьмген йок экенлер муны? — деди.

— Ширий берсин, наьлет! — деп ашувланды бирден Муса. Коьрмейсинъме, немец ти де? Кийимине караш.

— Тъфув, а мен бизикидей коьрип, аяп ятыр эдим, — деп Бектемир колын силкти.

— Туьнегуьн булайда бизикилер каты согысып, немецлерди кувган, дейдилер...

— Кайдан билесинъ?

— Багана привалда старшина айтаятыр эди. Эне фашистлердинъ окоплары да. Коьресинъме?

Кавга дегеннинъ кара юзин Бектемирдинъ коьргени эне сондай суьврет болды.

Аьдем кавгадынъ оьзине де уьйренеди, дейдилер. Ким биледи, солай да болар, тек кавгадынъ коьп туьрли кавыфыннан, боьтенде бек оьлимнен коркпаган болмайды. Ян кимге де таьгли. Аьше ол заманда бизим аьскершилеримиздинъ дуныяды заркылтып эткен йигитликлерин кайтип анъламага керек ти? Кайтип болсын, ол шакларда эр юрекли аьдемлер оьзлеринде коркув сезимин енъип биледилер эм оьзлерининъ бар болган куьшлерин оьзлерине бойсындырып эм оны тек бир затка — Элдинъ яхшылыгына каратып биледилер. Эм эне сол патриотлык сезимнен тувады баьгиликтинъ оьзи де. Тап сонынъ уьшин де болар, аьдемнинъ кавгадынъ оьзине де уьйренеди деп айтылатаганы да. Калай алай да, сонъалыкка калганда Бектемир данъылдагы тоьбеде коьргениндей эм оннан да авыр затларга уьйренди. Давылдаган оттынъ астында куллык этип те уьйренди, явын-сувдынъ астында авырмай калып та уьйренди, коьз туьрткисиз каранъа кавга кешелерде суьйген йолды тавып та уьйренди, тап оьлимнинъ оьзи мен де коьзбе-коьз расып уьйренди. Кавга, элбетте,

авыр зат. Болган ушин аьдемнинъ ким экени, онынъ не затка ярамага боляк экени кавгада сыналгандай болып бир ерде де сыналмайды. А Бектемир ол сынавлардынъ баьриннен де йигиттей болып оьгти.

* * *

Маршевий батальоннынъ ишинде фронтка келгенлери сонъ Мусады дивизиядынъ штабындагы радиовзводта калдырдылар, а Бектемирди сол дивизиядынъ полкларынынъ биревине радист этип йибердилер.

Полктынъ позициясы Сталинодынъ куьнбатар бетиндеги Гавриловка деген селодынъ районьнда эди. Согыс токтамастан кешеси-куьндизи баратаган эди. Немецлер аьдемлери беттен де, техникасы беттен де не кадер уйкен йойымлар этетаганларына да карамай, кутырган янлардай, алдыга ымтыладылар. Полк авыр согыс бардырып, акырын-акырыннан артка таяды. Эки куьн согысканынан сонъ мине ол Гавриловкады да калдырды. Энди онынъ позициясы Сталинодан бир отыз километрде.

Буьгуьн топлары ман аткышлай турганлары болмаса, немецлер уйлеге дейим артык белсинлик коьрсетпейдилер. Тап уйле ава олар яна кутырган атака эттилер. Атакалары ал энди тамам ютлыгады деген заманда, олар согыска танк киргисттилер. Рота кадер болып танкларга янъы пехота косылган куьн бизикилерди сыгып баслады...

Бектемир оьзининъ «ПК-6» радиостанциясы ман полктынъ командирунинъ команда пунктында олтырган. Кайзаман онынъ, телеграф ашкышын кан явдырып тыкылдатып, дивизиядынъ штабы ман байланысаяк болып шалысатаганы. Болган ушин бир маьне де шыкпайды. Эфирде дунья станциясы таласады, ама Бектемирге керек позывной бир де эситилмейди. Тыста бир ерде оьлшемен телефоннынъ тели де узилген — топтынъ яде минадынъ ядырасы узген болса ярайды. Оны туьзетпеге йиберилген телефонист те неге эсе де кайзаманнан бери артына кайтпайды, эм телефон сол уьндемейтаганы ман уьндемей турады. А передовойда немецлер бектен-бек сыга бердилер. Мине биринши батальоннынъ связнойы

да келди. Батальон от тилейди. А полктынъ командиринде артык артиллерия йок. Дивизиядан тилеек эди, ама оны ман мине байланыс йок. Полктынъ командиры подполковник Савельев, ашувланганнан не зат этеегин билмей, тар землянкадынъ ишинде аьри-бери кезинеди. Бирден Бектемирдинъ касында катып токтады да:

— Кой сол бирев хайырсыз ашкышыньды! — деп екирди. — Давай микрофонга коьш те, Бириншиди тап. Тез!

Бектемир сол сабатлей станциясын микрофонга келистирди эм бираз излестирип караганы сонъ трубкады подполковникке тутты.

— Йолдас подполковник, аппаратта Биринши. Подполковник колына алган трубкадан:

— Аьлди билдиринъиз, — деген даваз эситилди.

— Билдиремен, йолдас Биринши, — деди Савельев. — Душпан бизим онъ канатымыздан куьшли сыгады. Соьле согыска уьш танк та киргисткенлер. Согысамыз, йолдас Биринши. Аьше. Тек сиз беттен авыр артиллериядынъ ярдамы керек эди. Да, да, он эки — он доьрт квадраттынъ туьп бетине соксынлар. Болсын.

Бир такыйкалардан сонъ арт беттен келип землянкадынъ уьстиннен авыр ысылдайтаган ядыралар ушып басладылар. Ысылдавлардынъ артыннан олардынъ немецлер бетте артлы-артыннан ярылганлары да эситилдилер.

— Так-так, эситесинъме, радист, — деп подполковник яklarын уйкалай берип, кувнак юзленди. — Так-так, дуьмбижленъиз, йигитлер!

Сонынь арасында бирден ер сенъкилдеп кетти эм артынсыра землянкадынъ табаныннан бир юван оьзи де ший тартпы кайырылып ишке опырады да, ушы ман барып тувра радиостанцияга согылды. Радиостанция, аттынъ туягынынъ астына туьскен бакадай, тек выйкылдай калды. Бектемир де, наьсипке, ян сезбеси мен янына ава калды, ол болмаган болса, тартпы онынъ да басын янышаяк эди.

— Проклятье! — деп соьгинди подполковник, тислерин кыршылдатып. — Етиспей турганы да сол эди...

Куллыклар теренге согып басласа, капилес опырап келетаган. Тартпыдынъ анадай зарар эткени де бир болды, бирден землянкага, топтай тымалап, оьзининъ де коьзлери

кутыгыннан шыкпага тургандай батлап, ординарец кирип келди.

— Танклар, танклар келеятырлар! — деп апаты кашып кышкырды ол.

Подполковник мунынъ ягасыннан алып силкишледи де:

— Басынъа кан явгандай, неге кышкырасынъ ды? Каерде танклар? — деп сорады.

Ординарец, коркканнан савлай кевдеси калтырап, колы ман тыска коьрсетти.

— Анда, землянкага карап келедилер.

— Нешев ди?

— Коьп...

Подполковник красноармеецти аьри ийтеп йиберди де, тыска шапты. Онынъ артыннан, колына граната алып, Бектемир де шапты. Яс ян-ягына каранып бираз турды да, сонъында ол да граната алып, тыска атылды.

Подполковник, онынъ артыннан Бектемир, Бектемирдинъ де артыннан ординарец траншеядынъ иши мен бираз бардылар да, сонъ, басларын бруствердинъ тасасына ясырып токтадылар. Танкты булар сол сабатлей коьрдилер. Ол тобы ман эм пулеметы ман аткышлап, акырын бери козгалып келе эди. Мине ога бир кырк-кырк бес метр калды. Бектемир колындагы гранатадынъ сабын бармаклары авыргышай кысады. Бруствердинъ алдында дотлардынъ ядыраларыннан калган шонъкырлар бар эди. Подполковник бирден бруствердинъ ана ягына авды да, йылысып барып шонъкырлардынъ биревине атылды. Коьз кагып алганнынъ арасында мунынъ касына барып Бектемир де ятты. Подполковник уьндемеди, тек ога коьп уйкламаганыннан кызарган коьзлери мен карап алды. Танк ювыклай береди. Онынъ шынжырларынынъ салтырсултыр эткени де эстиледи. Подполковник Бектемирге яна бир карап алды да, колларын алдыга таслап, шонъкырдан шыгаяк болды. Ама Бектемир оны ыслады да, карлыккан давазы ман:

— Токтанъыз, йолдас подполковник, мен барайым, — деди. — Сиз танктынъ артында коьринетаган яявларды аткышланъыз.

Подполковник соьз айтпага да етиспеди, Бектемир ер мен бир болып йылысып алдыга йоьнеди. Ядыралар

мунынъ тоьгерегинде кумнынъ кишкей фонтанларын боркылдатып басладылар. Ама Бектемир оларга карамайды, тап коьрген де этпей болар эди. Онынъ бар болган эси ювыклай беретанган танкта. Ерди-коькти сенъкилдетип, кулакты тындырып келеди танк. Оьзи сав дуньяды ютып йибермеге аьзирленген аздаадай. Бектемир, наьсибине, алдыда раскан бир терен шонъкырга атылды. Атылганы да бир болды, танк мунынъ тувра касында дагырдагандай болды. Бектемир онынъ эки алды тегершиклерининъ арасын коьре калды да, колын артыннан керип алып, гранатады булактырды эм оьзи сол саьатлей шонъкырдынъ туьбине басылды. Секунда, эм ахырзаман айландырып ер сенъкилдеди. Бектемирди бир зат коьтерип алып, кайтара орнына таслады, таслаганда да ишин куйып дуьрсилдетип салды. Тоьгерек як тып-тынык болды. Тарсылдав да йок, тырсылдав да йок. Дунья туьгинге толган. Таркап баслаган туьтиннинъ арасыннан Бектемир кыймылдамай катып калган танкты коьрди. Токташ, токташ, танктынъ уьсти капкашы ашылып, биревлер ерге каткыйдылар. Э-э, немецлер экен. Асыкпай турынъыз. Бектемир, янма-ян автоматын сермеп алып, онынъ атылганын да эситпей, энъкейип-энъкейип аьри кашатаган немецлерге аткышлады. Мине олардынъ биреви суьринип кетип йыгылды. Эне экиншиси де бир аьлемет этип шоршыды да, директей авып, ерге йыгылды. Ана калган биреви топырак пан туьтиннинъ арасына ясырынып кетти. Ама Бектемир, кайда эм кимге атаганын оьзи де билмей, ата берди. Сонынъ арасында мунынъ аркасына бирев колын салды. Бектемир сескенип кетип караса, онынъ касында, болганы кумга батып, подполковник ятыр эди. Подполковник, Бектемирди силккишлеп эм колы ман танк бетке коьрсетип, бир затлар айтады. Ама Бектемир, онынъ эринлерининъ тез-тез йыбырдайтаганларын коьргени болмаса, бир зат та эситпейди.

— Да ты кажется контужен, богатырь мой! — деп анълады энди подполковник эм, колын оьзининъ кулагына салып, Бектемирге коьрсетти. — Эситпейсинъме, э?

— Бир зат та эситпеймен, йолдас подполковник, басым да ярылады, — деди Бектемир, шекелерин коллары ман сыгып.

— Юр, юр, Муратов,— деди подполковник. — Немешлердинъ атакасын ялпайттык. Эне ана танкты да сен ялпайткансынъ. Юр, землянкага юр.

Булар яна траншеяга кайтып келгенлеринде, онынъ туьбинде оьлип яткан ординарецти коьрдилер. Ядыра онынъ тувра манълайына тийген эди.

— Айыплы болган болсам, кешир мени, Чернов, — деп подполковник оьлген красноармеецтинъ касында фуражкасын шешти. Бектемир де пилоткасын шешти.

— Йигит яс эди, — деди сонъ подполковник соьзин зат эситпейтаган Бектемирге айтып. — Тек ювыкта танкты коьрип, бираз коркты. Ол болмаса, бек йигит боец эди. Коьмдирмеге керек.

Сол куьннинъ кешесинде полк, йогардан приказ туьсип, тагы да артына тайды эм бир отыз километрлер кадер ер келип, янъы позицияда орынласты.

* * *

Бектемирдинъ контузиядан биразга санъырав болганыннан баска болып, онъ колынынъ бас бармагына да ядыра тийип тырнагын юлкып алып кеткен эди. Оны медсанбатка йибереек болып эдилер, ама Бектемир айттырып та унамады. Солай экен, аьруьв аьше деп, штабта калдырдылар.

Сол затлардан сонъ авыр согысларда тагы да эки куьн кетти. Сосы эки куьннинъ ишинде полк душпанга баьленше село калдырды эм тагы да кырк-кырк бес километр кадер арт тайып келип, тувра Сталинодынъ кубыла бетинде оборонада токтады.

Бир куьн полктынъ штабына дивизиядынъ командири генерал-майор келди. Бир кавым командирлер мен красноармеецлерди стройга тизип дивизиядынъ командири Кубыла фронттынъ Военный Советининъ тапшырувы ман оларга савгалар берди. Савгаланганлардынъ ишинде Муратов Бектемир де согыста коьрсеткен йигитлиги уьшин «За отвагу» деген медаль алды.

ЯЗЫЛЫП КУТЫЛМАГАН ПИСЬМО

Уш, озып кетсе — доьрт куьн аралатып Пятигорскке яралылар тиелген санитар эшелонлар келедилер. Коьп, бек коьп яралылар. Биревлери колларыннан айырылганлар, баскаларынынъ аяклары йок, уьшиншилери янган отка куьйип, аьдем сыпатларын йойганлар, доьртиншилери коьтере сокыр болганлар. Аьдемлерге кавгадынъ этпеген яманлыгы калганы йок.

Каладынъ ортасындагы уьйкен, уш шарлаклы уьйдинъ баьри пешлери де ськпа-ськ болып кавгадан сакат болып келгенлерге толганлар. Ога да карамай, яралылар токтамастан туьсе бередилер. Энди эвакогоспитальдинъ коридорлары да толганлар. Яралыларды яткармага орындыклар йок, тоьсеклер эм ястыклар етиспейдилер. Коьплерин, астыларына оьзлерининъ шинельлерин тоьсеп, ерге яткарадылар. Госпитальдинъ иши ах-оьхлевге эм кан ман ириннинъ ийисине толган. Туншык, тувра тыныс алмага мырсат йок.

Фаризат куллыктынъ коьбиннен мызгап алмага да заман таппайды. Коьзлери уьнъирейген, шырайы агарган, оьзи де азып, бели талшыбыктай йинъишке болган. Коллары калтырайды, аякларынынъ да бувынлары босап, тегаран бир коьзгалады. Кене де госпитальдинъ начальниги, медицина службасынынъ капитаны Гольдман, кеш кыбырдайсынъыз деп, медсестраларга екириклейди.

Буьгуьн госпитальде боьтенде бек авыр куьн эди. Бир ягыннан, мундагы авыр яралылар эм госпитальде коьп ятаяклар кубыла тылга госпитальерге йибериледилер, экинши ягыннан, станцияга, яралылар аькелип, тагы да янъы эшелон келген. Фаризат станцияга эртеден бери мине доьртинши кере катнап туры. Бесинши кайта да бараяк болып, онынъ машинадынъ кабинасына олтырганы да бир болды, госпитальдинъ эсик алдында турган Гольдман бирден:

— Бесаева, кайда бараяк болып турысыз? — деп кышкырды.

— Оьзинъиз билесиз де, станцияга, йолдас капитан, — деди Фаризат, машинадан кайтара туьсип.

— Меним билгеним ол сизинь ишинъиз тувыл!— деп тутты капитан.— Станцияга бармага аьдем сизсиз де табылар. Барынъыз, эвакуацияга йиберилетаган яралыларды тиемеге ярдам этинъиз.

* * *

Аркасын автоматтынъ ядыралары тесип шыккан Касайдынъ йыгылганы кайзаман эди, ама Шамисаттынъ автоматы токтамай ата береди. Ол тагы да эм тагы да атаяк болар эди, тек булайда онынъ касына Прокопенко келип шонъкайды да:

— Кимге атасынъ, кызым? — деп юмсақ сорады. Шамисат, коьзлери аьдем танымай, бир кесек заманды Прокопенкога карап турды, сонъ, автоматын ерге туьсирип, онынъ ийниннен кушаклап алды да, сылк-сылк этип йылады.

— Э-э, кызым, йигит аьдемге йылаган ярамас, — деп, зор ман куьлемсирей берип, Прокопенко кыздынъ басыннан сыйпады.

— Мен... мен, дядя Ваня, анавын... — деп Шамисат айтаягын бир де айталмады.

— Билемен. кызым, коьрдим, — деди Прокопенко. — Согыста йолдасларын таслаган аьдем Элин сатаяктан да калмас. Дурысын эткенсинъ, сенинъ орнынъа оны аьр ким де этер эди. Кала, кызым, муна колымды байлай кояш, ядыра тувра аямнан тесип кеткен, хайырсыз.

Кешке тура согыс тынды. Яралы болганларды, оларга биринши ярдам этилгени сонъ, бир ерге йыйып, кас каралганда Шамисат оларды арбага тиеп, медсанбатка алып кетти.

Сол кетуьви мен Шамисат ротага эки-меки кайтпады. Медсанбатта медсестралар етиспейтаган эди де, оны мунда калдырдылар.

Эки куьннен сонъ дивизия, оны ман бирге медсанбат та, немецлердинъ коьлемнен алып каты сокканларын коьгералмай, артка, Ростов бетке тайды.

БЛОКНОТ

Арыган, бек арыган Бектемир. Тувра талып йыгылмага еткен. Тек Бектемир эдиме уыйтип арыган? Йырткышланган, таланган, мезгилинде ас ишпеге заманы болмаган, шагында уйкап алмага амал таппаган, аьдемлери тамам азайган сав полктынъ аьскершилери аякларын тегаран суйрейдилер. Мине баьленше ай болятыр полктынъ оьх деп бир тыншаймай, бир ерде суткадан артык токтамай, кешеси-куьни мен авыр согыслар этип, артка тайып баратаганы. Сосы айлардынъ ишинде бизикилер Сталиноды, онынъ артыннан Макеевказы, оннан сонъ онлаган селоларды, а буьгуьн Новочеркасскты да душпанга калдырдылар. Кеше де согысув, куьндиз де согысув, кеше де артка тайып маршлав, куьндиз де маршлав. Арыган, бек арыган Бектемир. Коьзлери оьзи оьзиннен ябыладылар, аяклары, каткан доьмбектей, бир зат сезбейдилер. Биртоьнекей тыншаймага да мырсат йок. Я согыс, яде маршлав. Сонъы болмаган согыс, таьвесилмеген маршлав. Жилка экеш жилкадынъ оьзин де орап алар уьшин токтамага заман йок. Айда согыс, айда маршлав. Арыган, бек арыган Бектемир. Мине буьгуьн де, элли километр кадер ерди токтамай юрип келгени сонъ, полк Ростовтан эрек болмаган бир селодынъ касында оборона ыслап токтады. Ама не пайда... Бектемиралар туькирсенъ туькиршик бузлайтаган оькирген аязда тизге еткен карды авдарып окоплар казып баслаганлары да бир болды, бирден кан явдырган тревога коьтерилди. Немецлердинъ взводка ювык автоматчиклери, полктынъ сыртына шыкпага мырад этип, онынъ онъ канаты бетин йыртып. бери шыгып ты экенлер. Тагы да согыс, тагы да кан тоьгис. Оьмиринъ кыска болгыр кавга, кайзаман тояр экенсинъ, сен опан, аьдем канына!

Бектемир баягында тартпы янышатаган ПК-6-дынъ орнына алган яныь радиостанциясын да сонъы заманларда болган коьп согыслардынъ биревинде таслаган — ол да бузылган эди. Энди ол пехотинец, колында карабини, белбавында кол гранаталары эм оьзи де полктынъ командирининъ связнойы болып юреди.

— Тимур, — деди ога полковник, Бектемирге мунда баъриси де, тап полктынъ командири де, Тимур дейтаган эдилер, — телефоннынъ кайзаман куллык этип баслаягын ким билсин, шап биринши батальонга. Комбатка меним буйырыгымды тез болып еткер: автоматчиклерди курсап алып, йок этсинлер. Амалы болса, бир «язык» та ысласынлар. Офицерлерден.

Уьстинде ак халаты болган Бектемир экинши такый-када кар ман бир болып алдыга кетти. Кайдай сувык. Аяз бурыннан шымтыйды, авызды кептиреди. Сувыктынъ катылыгыннан кумдай болып курыган карды ел, увыслап-увыслап алып, бетке шашады, коьзди каплайды. Алдыда, бирев телетин кагып ала тургандай болып, кыска-кыска атыслар эситиледилер. Бектемир, йыландай йылысып, алдыга барады. Онъда эм солда. артта эм алдыда ярылатаган миналар кардынъ ак-ак фонтанларын коьгереди. Бектемир, оларга эс бермей, алдыга йылысады. Атысув ювыклай береді эм ювыклаганы сайын куьшлене береді. Бектемир де коьгалувын тезлете береді. Мине бир кишкей йыранак. Йыранактынъ ана бетинде коьгемлик яланъашланады. Токташ, токташ, коьгемликтинъ ишинде биревлер йыбырдайтаганга усайды. Яде данъыл ели карды коькитеме экен? Йок, эне кол пулеметтынъ ушы да коьринеди. Немецлер! Нешев боладылар ды-ав? Бир, эки... Уьш. Эне доьртиншиси де. Оьзине окоп казама, бир зат этеди.

Бирден, аяздынъ кептирген авасын йыртып, пулеметты таталатты. Бектемир акырын йылысып барып йыранакка атылды. Немецлер муны коьрмедилер. Бираз тынысын алганы сонъ, йыранактынъ бавырына тармасып йогары коьтерилди де, коьгемлик бетке карады. Пулемет, турган еринде калтыр-калтыр этип, от явдырады. Немецлер Бектемирге артларын берип орынласканлар. Бектемир йыранактан шыгып, акырын алдыга йылысып баслады. Мине коьгемликке бир йорма — йорма бес адым калды. Бектемир колына граната алды, ама оны булактырмага аьли де эрте эди. Сувык та онынъ колынынъ карувын коьптен алган.

Бирден, немецлердинъ пулеметы токтады, эм олар оьзлери, колларын тез-тез йыбырдатып, бир-бирисине бир затлар айттылар. Бектемир катып токтады да, карга

синъип тоьселди. Бираздан сонъ басын аз-маз коьтерип коьгемликке карады. Э-э, кабанлар янъы лента саладылар экентагы. Немецлердинъ ана бетлериннен де биршемекей давазлар эм кескин-кескин атувлар эситиледилер. Олар бизикилер болсалар, ярайды.

Мине душпаннынъ пулеметы яна таталатып баслады. Фашистлердинъ атувга алданганлары ман пайдаланып, Бектемир тагы да бир кесек ерди алдыга йылысты.

Коьгемликке энди бир он-он эки адым калды дегенде, Бектемир тизине шоьнъкти де, айландырып алып гранатасын таслады эм оьзи сол саьатлей ерге ятты. Экинши секундада «увых» эттирип граната ярылды. Пулемет ютлыгып алды да, токтады. Бектемир басын коьтергенинде, гитлершилердинъ экевининъ бузылган пулеметтынъ касында оьмирге ятып калганларын коьрди. А калган экеви, коьгемликтен шыгып, кайда кашатаганларын оьзлери де билмей болса ярайды, аьри шабып бараятыр эдилер. Бектемир турагалды да коьгемликтинъ касыннан оьгтти эм фа-шистлерди аткышлай берип, алдыга шапты. Бирден бир гитлерши, токтап алып бираз шайкалды да, артына авып йыгылды. Ана биреви сол саьатлей автоматын таслады эм, артына бурылып, колларын коьтерди. Бектемир мунынъ касына келип бир кесек заманды ога карап турды. Немецтинъ бети, аттынъ басындай, узун эди, коьзиндеги коьзилдиригининъ бир сисеси сынган, басындагы каскасын бир ерде калдырган, оьзи, сав кевдеси мен калтырап, немецше бир затлар бырыктырады.

Данъылдынъ ортасында булар соьйтип бирисининъ алдында бириси турган заманда, Бектемирдинъ бараятырган батальоны бетиннен шыгып, экевининъ касына Максим келди.

— Мунавы не зат ты? — деп сорады ол, келе салып эм немецти автоматы ман коьрсетип.

— Немец, — деди Бектемир.

— Аьше онынъ несине карайсынъ? Ялпайтпага керек ол шошкады. — Эм Максим немецке автоматын тускады. — Ув, наьлет! — деди.

— Токта, — деп Бектемир, онынъ автоматын аьри бурды. — Сен кайдан шыктынъ?

— Полкка бараман.

— Неге?

— Батальоннынъ сыртына шыккан фашистлердинъ биз биревин де калдырмай кырганмыз. Соны штабка билдирмеге бараман. Комбат йиберген.

— А мен полктынъ командирининъ сондай буйырыгын алып, сизге бараятыр эдим, йолымда муна ийтлер растылар да бираз кешигип калдым.

— Нешев эдилер?

— Сен оны койып, кел мунадынъ колын артынан байлаш, полкка ала барайык, — деп Бектемир Максимнинъ сораганына явап бермеди.

— Мунадынъма?

— Байла, байла, бизге «язык» керек.

— Макул сеники, тек мен...

Эки такыйкадан сонъ булар, немецти алдыларына салып, полкка айдап йоьнедилер.

Максим госпитальден шыкканы сонъ сосы полкка янъыларда келген эди, эм оьзи комбаттынъ связнойы болганы себеп, полктынъ командирининъ связнойы Бектемир мен танысып кутылган эди. Бу йол да соьйтип, бираз барганлары сонъ Максим йолдасына карады да:

— Тимур, — деди, — кайзаман мен сеннен бир зат сораык боламан, тек аьр дайым мута кояман.

— Аьше энди сорай кой, — деди Бектемир.

— Сораягым, сен кайсы яклардансынъ, Тимур?

— Черкесиядан. Эситкенинъ болганма?

— А сен Пятигорск деп эситкенсинъме?

— Ма сага кужыр керек болса! Элбетте, эситкенмен. Ол бизден эректе тувыл, коьп болса — бир юз километр болаяк болар.

— Аьше мен сол калада госпитальде ятканман.

— Кой сол! Ва-а, тувра бизим яклардан келип ти экенсинъ, Максим. Аьше кайтеди Пятигорск?

— Куллык онда тувыл, Тимур. Меним Фаня деп карындасым бар эди. Бизикилер Запорожье уьшин согысатаган заманда, бизим уьйимизге бомба тийип оьлтирген... Фаняды. — Максим автоматынынъ ушы ман немецтинъ аркасына туьртти: — Давай, давай, адымлай бер, фриц, —

Айтаягым, сонда госпитальде мен бир кыз бан таныстым. Онынъ аты да Фаня эди. Йок, Фаня тувыл, уйтип ога мен атадым эм оны ман карындас та окындым — Фаня да сиз бетлерден. Менде онынъ адреси де бар. Полкка келеек — коьрсетермен. Ах, бир коьргей эдинъ сен оны, кайдай кыз, кайдай кыз. Оьзи де...

— Ят! — деп кышкырды бирден сол арада Бектемир.

Булардынъ уьшеви де ялп эттирип ерге йыгылдылар эм сонда ок ювыкта мина ярылды. Минадынъ бир оскологы, ысылдап келип, Максимнинъ калагына кадалды. Максим, «о-ох» дегенди авыр айтып, буйырына авдарылды.

— Максим, не болды, Максим? — деп Бектемир йолдасынынъ касына йылысып келди.

Ама Максим, шырайы ак айрандай кашып, тынысын авыр алганы болмаса, бир зат та айталмады.

Бектемир коьп ойланып турмады да, Максимди немецтинъ аркасына тиеп, оны полкка алып йобьнеди.

Полкка келгенлеринде, Максимнинъ ярасын байладылар, сонъ оны арбага тиеп, медсанбатка йибердилер. Арба козгалмага турганда, Максим, соьзин тегаран бир айтып, оьзине полктынъ командирин шақыртты. Командир келген заманда, токтап-токтап соьйлеп ога булай айтты:

— Йолдас подполковник, Тимур уьш фашистти оьлтирип, биревин де пленге алган... Пулеметларын да бузган. Эки автомат... трофей...

— Аьруьв, аьруьв, Максим, биз оны мутпаспыз. Тек сен тез болып ийги бол да полкка кайт. Болсынма? — деп полктынъ командири Максимнинъ колыннан сыйпады.

Оннан сонъ Максим, бармагы ман ымлап, Бектемирди шақырды.

— Тимур, — деди, Бектемир арбадынъ касына келип токтаган заманда, — шинелиминъ астына колынъды йибереш, коьйлегимнинъ тоьс кисесинде блокнотым бар. Соны шыгарып алаш. Алдынъма? Йойтпа. Онда Фанядынъ адреси бар. Меним атымнан ога письмо язарсынъ. Аьруьвме? Тек яман этип язба.

— Язарман, Максим, буьгуьн ок язарман.

Фронт деген сондай ды, сабатыне токсан туърли каър шыгып, бурнынъды симгирмеге амал табылмаган шаклар болып коятаган. Бектемир де соьйтип, Максимди госпитальге аькеткенлери сонъ капилеске толган фронтовой яшавдынъ боркылдап кайнавына коьмилип, бир кесек заманга дери Максимнинъ блокнотына карагандай амалы болмай юрди.

Тек уьш куьн кеткени сонъ туьсти Бектемирдинъ эсине блокнот. Ол да булай болды. Бир куьн хозвзводтынъ аьскершилери полк туратаган селодынъ бир уьйининъ калай эсе де бузылмай калган кишкей амамын яктылар. Солар ман бирге амамга Бектемир де туьсти. Сонда, ювынып болып кийинеятырган заманында, Бектемирдинъ коьйлегининъ туьймеси агатылган тоьс кисесиннен бирден ерге блокнот туьсти. Бектемир блокнотты коьтерип алып, сосында ок онынъ бетлерин авдарып баслады. Мине муна кагытына, колы тегаран айырылып, «Буьгуьн бизим госпиталимизди Пятигорсктен Махачкалага коьширедилер. Уьйкен ала-ювырыс», деп язылган. Тагы да бир еринде: «Буьгуьн Фаня ман карындас окындым. Кайдай танъ сестра, оьзи де бираз бизим Фаняга усаган. Тек госпитальдинъ начальниги, увак-туьекке каптырылып, сестралардынъ куьнлерин коьрсетпейди. Бир кайта Фаняга да тийип эди, ама мен кызга якластым эм босына тиетаганын начальникке аьруув этип аньлаттым», деп салынган.

Соьйте-соьйте блокноттынъ бетлерин авдара барып, Бектемир бирден дирдей туьсти. Коьрген заты муны сол кадер бир аьвликтирди, блокнотты ол колыннан туьсирип йиберди. Бир секундады ол, акылы ушып кеткен биревдей, соьзде айталмай катып калды. Сонъ книжкады ерден алып, онынъ кагытына язылган затка касарткыдай каптырылды. Мунда химический карандаш пап булай язылган эди: «Аул Коктогай Бесаева Фаризат Бекишовна».

Бектемир, калтанъ-култанъ этип кийинди де, полктынъ командирина шапты. Соьйлемеге ызын алаягын да мутып эм соьзин де бырыктырып айтып, командирден:

— Йолдас подполковник, Максим Фаризатты таныйды, мине карашынъыз, онынъ блокнотында Фаризаттынъ адреси язылган, бар, Максимге... — деп тиледи.

Подполковник, блокнотты колына алып:

— Токта, токта, Муратов, Фаризат дейтаганынъ ким ди, не адрес ти ол оъзи? — деп сорады. — Асыкпай, анълатып айташ.

Бектемир, тек сонда эсин йыйып алып, подполковникке куллыкты аьруув этип анълатты эм яна бир кере:

— Энди мен медсанбатка етип келсем экен, — деп тиледи.

— Аьше Максим соьлеге дейим онда деп билесинъ-ме? — деди сонда подполковник. — Оны аькетип кутылган болсалар ша? Кала телефон согып карай койык.

Бес такыйкадан сонъ подполковник, телефоннынъ трубкасып орнына салып:

— Кешиккенсинъ, Тимур. Максиминъди туьнегуьн госпитальге йиберипти экенлер, — деди.

Мени кой, Тимур

Бектемир болган полк Самбек деген селодынъ касында оборона алган. А дивизиядынъ штабы Самбектинъ оьзинде орынласкан.

Март айы кирип, куьн бираз йылытып баслаган болса да, кыс бир де кайткысы келмеди. Сувга кеткен ала кетер дегенге усап, ол да марттынъ сувык ямгырларына оьзининъ карын да араластырып барды. Мине буьгуьн де соьйтип, кар араласкан ямгыр явады. Онынъ да уьстине, акылын ишкен яндай, аьри-бери урынып, сувык эм каты ел эседи. Дуныяды синъен батпак пан койы дымлык бийлеген. Окоплар ман траншеялардынъ ишинде олтыргандай амал йок. Тап землянкалардынъ ишлери де батпакка толган. Бирерде сосындай куьнлерден тамам янларыннан тойган бирер аьскершилер коькке юмырыкларын яскап:

— Туьбинъ тесилмеген болса, бир токтатагы, зийнадан тувган! — деп соьгинедилер.

Сондай куьнлердинъ биревинде полклардынъ командирлерин дивизиядынъ штабына не ди бир оперативлик йыйынга шакырдылар.

Подполковник Савельев линейкасына оьзи мен бирге ординаторы Бектемирди де олтыртты да, арбашыга:

— Давай, Стась, тувра Самбекке айда! — деп буйырды.

Стась Бойчук, тоьгерек эм кишкей юзиннен йылмаюувы бир заманда да таймайтаган, маштак бойлы, кеселтек битимли, аяклары да кыска, бир украин яс, кишкей коьк коьзлерин куьлемсиревге батырды да:

— Есть в Самбек! — дегенди айтып, эки кара-торы атты орныннан алдырып коьзады.

Ийги каралган эм оьзлери де сыбырткы тийип уйренмеген тири атлар косяк атып батпакты шашыраттылар да, юлкынып алып йоьнедилер. Тек олардынъ соьбитип порттырып коьзалганлары да бир болды, шайтепшектей бир уйкен батпак ушып келип, сып эттирип подполковниктинъ манълайына соьылды.

Подполковник батпакты сол саьатлей колы ман суьртип алып, ерге булактырды эм, куьлей берип:

— Э-э, Стась, — деди, — сен уйтип айдаяк болсанъ, бизди дивизияга шошкадан баскалыгымыз йок этип аькелерсинъ.

— Кеширинъиз, подполковник, — деп Стась кайтеегин билмеди, сонъ калтанъ-култанъ этип койныннан бир уйкен кир шиберекти шыгарып алып: — Алынъиз, йолдас подполковник, суьртинъиз, тап-таза явлык, — деди, шиберекти Савельевке тутып.

— Бир зат та тувыл, атларынъды айдай бер, — деп подполковник иегин оьзининъ явлыгы ман суьртти.

Йол айлак авыр эди. Батпак, оьзин де ер-ериннен снарядлар ман бомбалар казгышлаганлар. Ама атлар тири барадылар. Стась оларга окын-окында «но-о» дегени болмаса, баска бир зат та айтпайды. Бектемир коькте шабысып баратаган йыртык-йыртык карагошкыл булытларга карай турады. Йок, мунадай куьнлерде немецлердинъ самолетлары коьринмейтаганлар. Ама ашык куьнлерде олар яшав бермейдилер. Тап ялгыз-ялгыз арбалардынъ да артларыннан кувып аткышлайдылар. Подполковник те, бир ойларга коьмилип, уьндемейди. Онынъ уьндемеви Стасьтинъ коьньилин тагы да бек тоьмен этеди. «Мага тутады болар деймен. Элбетте тутар, эгер бир уйкен подполковниктинъ манълайына анадай балшыкты аькетип ябыстырсанъ...» — деп ойланады оьзин кемирп, Стась...

Штабка келип токтаганларында, Бектемир подполковниктен:

— Йолдас подполковник, болаякпа, мен радистлерге барып келейим, — деп тиледи.

— Радионьды бир де мутпайсынъ болар деймен, Тимур, — деп йылмайды Савельев. — Бар аьше, тек кешигип калып олтырма, йыйын коьпке бармаяк болар.

Мусады Бектемир штабтынъ оперативлик боьлигинде тапты.

— О, Бектемир, кайдан шыктынъ? — деп Муса ушып кеткендей болды эм шавып келип тенъин кушаклады. — У-у, медаль де алып ты экенсинъ!

Булар тыска шыктылар. Бектемирге Муса бираз туьрленгендей болып коьринди: шырайы эрленген, сусы каты болган, сыны да ярасыкланган. Соьзин де кыска-кыска этип, айткысы келмегендей болып, соьйлейди.

— Ал, кайтесинъ, Муса? — деп сорады муннан Бектемир, булар уьйдинъ басамагында токтаган заманларында.

— Турамыз, — деп Муса ийинлерин коьгалтты.

— Уьйден письмо аласынъма? Не язадылар?

— Сийрек аламан. Не язсынлар, аьруьвмиз деп язадылар. Мен озим де бек сийрек язаман.

— Мен де сондайман, Муса. Заман йок.

— Фаризатка ша, ога да язбайсынъма?

— Йок.

— Оны аьруьв этпейсинъ, ювыгым.

— Оьзим де соьйтип ойланаман. — Бектемир бирден тенъининъ шыганагынан алды да: — Турысынъды кырлы коьрмеймен, Муса, болган зат барма? — деп сорады.

— Бир зат та болганы йок, тек штабтан кетсем экен, — деди Муса, басын тоьмен салып.

— Кайда?

— Передовойга. Командирге рапорт та язган эдим, йибермейди. А сен кайтесинъ?

— Юремен, — деди Бектемир. — Бирерде аткышлаганда этемен.

— Передовойда боласынъма?

— Окын-окында.

— А мунавын не зат ушын алдынь? — деп сорады Муса, Бектемирдинь коькирегиндеги медальге колын тийгистип.

Бектемир айтпага етиспеди, орам беттен Стась шавып келди де:

— Тимур, бол, подполковник шақырады! — деди. Бектемир артына бир ярым саьатлерден кайтып келди. Муса аьли де босагада туры эди. Ювыклап келеятырган тенъин коьрип, Муса басамактан шавып тоьмен туьсти эм Бектемирди яна бир кушаклап:

— У-у, медалинь аз болып, орден де алдыньма! — деди. — «Красная Звезда»! Хайырлы болсын!

— Савбол, Муса, — деди Бектемир, Мусадынъ коькирегинде бир зат та йок экенине бираз кыйнала берип.

— Соьле бердилерме?

— Аьше,

— Не зат ушын?

— Ким биледи, приказда «боевой заданиеди коьримли толтырганы ушын» деп язылган.

Сонынъ арасында бирден немецлер селоды топ пан аткышлап басладылар. Немецлердинъ артиллериясынынъ мундай шапкынлыклары аз болмайтаган эди. Тек бу йол олар коьлемлетип согып басладылар. Ядыралар бирерде экеви-уьшеви бирге келип туьседилер. Мине олардынъ биреви Бектемиралар турган уьйдинъ каралдысында ярылды.

— Юр, уьйдинъ артында траншея бар, сонда барайык, — деди Муса тенъине.

Булардынъ басамактан туьскенлери де бир болды, бир ядыра, ысылдап келип, уьйдинъ ана муьйисине согылды. Бектемирдинъ алдында бараятырган Муса, бирден суьринип кеткен аьдемдей, алдыга карманъланды, сонъ тизине шоьнькти де, шалкасыннан туьсип йыгылды. Касында шоьнькайган тенъине Муса:

— Мени кой, Тимур, — ондай атты да кайдан таба койгансынъ? Барып ясырын, — деди.

Бектемир уьндемей Мусады, тизлерининъ астыннан эм мойныннан алып, колына коьгерди эм, соьбитип коьтерип, уьйдинъ артына карап кетти.

Кавга деген сондай ды...

Медсанбаттынъ начальниги Шамисатты эм оны ман бирге тагы да бир сестрады озине шақырып алды да:

— Соъле бизге эки автомашина келеек, — деди. —

Олар терен сыртка коьширилеек яралыларды Ростовтынъ станциясына аькетееклер. Сиз экевинъиз соларды озгарып бараяксыз. Тамадасы сизсиз, Шамисат. Анъладынъызба?

— Анъладык, йолдас капитан, — дедилер кызлар.

— Яралылар он эки аьдем боладылар. Баьриси де авыр яраланганлар, — деп косты начальник, бираз ойланып алганы сонъ. — Шофер деген халкынъ машинады кан явдырып айдамага суьетаган. Тагы да бир айтаман, аьдемлердинъ яралары авыр. Карай барынъыз — шоферлар асыкпасынлар. Йол да аьруьв тувыл. Ростовта яралыларды санитар поездке берерсиз. Оьзинъиз тиерсиз. Анъладынъызба?

— Анъладык.

— Аьше, барынъыз. Йолынъыз болсын. Эне машиналар да келдилер, — деп начальник, орныннан турып, терезе бетке барды.

Апрель келди абысып, тувар отка ябысып деген язлык шагы яйылып яткан. Ер юзине, коьзди кувантып, ясыл куьйизленип яс коьгоьлен тоьселген. Коьгоьлен бар, тек ога ябыскандай тувар йок. Кавга. Коьк те, янъы ювылган коьк сиседей, тап-таза. Янды кувантады. Онда, бувы шыгып турган ерден коьтерилип-коьтерилип, шыртторгайлар йырлайдылар. Мунадай куьнде тувылма аьдемнинъ яны оьх деп бир рахат табатаганы. Тек, юрты отка куьйгир, кан тоьгискен кавга барады. Эм энъ авыры — сосындай ашык, аьдемнинъ наьсибине яратылтан аьруьв куьнлер фронтта кувандырганындай болып, кайгыртып та биледи. Тынышлык заманды эске туьсиреди. А кавга шагында тынышлык куьнлер эске туьсуьв — айлак авыр зат. Ол бири. Экиншиси — мундай куьнлерде душпаннынъ самолетлары, аш боьрилердей, коьктинъ кенъин сызгышлап айланадылар. Коьре калган затларын, машина да болсын, тап ялгыз аьдемнинъ оьзи де болсын, босына йибермейдилер...

Шамисат алдыдагы машинадынъ кузовында яралылар ман бирге олтырган. Шофер, йолдынъ аырув кесегин таптым деп, машинады бираз тезлетип басласа, яралылар авырдан алып ах-оьхлеп, каты соьгинедилер. Шамисат ол заманда кабинадынъ тоьбесин кишкей юмырыклары ман дуьмбирдетеди. Шофер машинасын токтатады да, эсикти ашады эм басын бери шыгарып:

— Не кан явган ды? — деп ашувлы сорайды.

— Бизге тувыл, сага явган кан, — деп тутады Шамисат та. — Акырын айдап болмайсынъма, аькететаганынъ шуваллар тувыл ды да. Авыр яралы аьдемлер. Билдинъме!

Шамисат шоферга соны айтады, ашувланып куьбирденетаган яралыларга да йылы соьзлер таслайды, эм ол арада коькке карай турувын да мутпайды: самолетлар коьринмейме экенлер?

Коьк коьгереди, ер ясылланады, шырторгайлар йырга ютлыгадаылар эм йолды бойлап, яралылар толган машинпалар барадылар. Яшав. Яшав касында — оylim. Сондай кавга дегеннинъ диалектикасы.

Бирден Шамисат яралылардынъ аягы-колы байланган биреви акырын йырлап баслаганын эситеди:

Вьется в тесной печурке огонь,
На поленьях смола, как слеза.
И поет мне в землянке гармонь
Про улыбку твою и глаза...

Мине бу да яшав. Дурыс, авыр яшав, кене болса да — яшав. Шамисат, олтырган еринде бармагын иегине салып, йырлайтаганга карады эм оьзи, юрек майы ирип, ойланады: «Аягынъды темир шайнаган, колынъды да билектен алып ядыра сындырган, кенемнинъ оьзинде де йырлайсынъ, забвелекейим. Яде яранънынъ авырганын йыр ман басаяк боласынъма, меним йигит фронтовигим?..»

А красноармеец, бир яс аьдем, коьзлери коьп-коьмек, шашы, тобандай, сап-сары, йырлай береди:

Ты сейчас далеко, далеко,
Между нами снега и снега...
До тебя мне дойти нелегко,
А до смерти — четыре шага...

Ястынь касында яткан баска бир эсли, кара мыйыклы, озининь де басы-коьзи байланган красноармеец бирден:

— Кел кояш, кардаш, — деп тиледи эм артынсыра ашувланып косты: — йырламайсынъ — боьридей, улыйсынъ!

Яс красноармеец, зор ман куьлемсирей берип, Шамисатка карады, сонъ кепкен эринлерин тили мен ялап алды да:

— Сестра, а сестра, кояйымма? — деп сорады. Шамисат не айтаягын табалмай, кара коьзлерин балтылдатты. А яс ол арада, тагы да соьйлеп:

— Сен кой десень — кояйым, — деди.

— Сиз, йолдас, коьп соьйлемеге керек тувылсыз, яраньызга зарары тиймеге болар, — деди сонъалыкка калганда Шамисат, экевининь де хаьтерин калдырмаска амал тапканына озьи ишиннен суьйинип.

— Караш, сестра, коькке караш, самолеттынъ сесин эситкендей боламан, — деди бираздан сонъ сол йырлайтаган яс.

Керуьв беттен, куьмис туьсли канатлары куьнге шагылысып, уьш самолет келеятыр эдилер. Шамисат олардынъ немецлер «Юнкерс» деп атаган штурмовиклери экенин сол сабатлей таныды эм сонда ок кабинады тоьбеледи. Шофер, машинасын токтатпай, басын эсиктен яна шыгарган заманда, Шамисат ога:

— Тез болып йолдан шык та, ана теректинъ астында токта, — деди, йол ягадагы уьйкен эмен теректи колы ман коьрсетип.

— Неге? — деп сорады шофер.

— Неге неге... Коьрмейсинъме, эне «Юнкерслер» ювыклайдылар. Бол.

— Сенинъ эки машинанъма олардынъ таппай юргенлери! — деди ашувланып шофер эм эсикти каты япты да йолы ман бара берди.

Уьшинлей де, самолетлар, машиналарга эс бермей, шеттен озып, Ростов бетке карап кеттилер.

Ростовтынъ станциясында Шамисат пан онынъ йолдасы, алай-пылайга ыласпай, яралыларды аруувъ этип санитар поездке орынластырдылар. Яралылар ман аманластылар.

Энди баъри куллыкты да битирип, булар поездти бойлап бараятырган заманда, бирден бир яс красноармеец, басын вагонлардынъ биревининъ терезесиннен бери шыгарып:

— Кызлар,— деп кышкырды. — Келинъиз, бизим вагонга мининъиз, мунда кайдай аруувъ.

Кызларды бу яс оьзлерининъ эшелоны ман бараяктай коьрген болса ярайды. Шамисат вагоннынъ касында токтады да:

— Биз передовойдан муна поездке яралылар алып келген эдик, соьле артымызга кайтаяк болып бараятырмыз, — деди.

— Э-э, солай денъизтагы, — деп яс тоьмен коьнъилленди.

— Йолынъыз яхшы болсын, аьше. Юр, Нина. — Эм Шамисат йолдасынынъ колыннан алып, кетеекке карады.

— Токтанъыз, кызлар, — деди яс, — кене болса да, кел, танысаягынъыз. Ким биледи, фронт деген сондай ды, белки, бир заманда бир расып та олтырармыз. — Соны айтып, яс терезеден колын тоьменге созды.

— Муса меним атым.

— Муса?!— деп Шамисат суьйинип сасканыннан колын береегин де мутты. — Каяктансынъ?

— Черкесиядан.

— Черкесиядан?! Ва-а, мен де Черкесияданман.

— Кет анда!

— Аьше.

— У-у, ол заманда кайда да таныспага керекпиз. Бер колынъды, кыз! Экевинъиз де бирге берешинъиз, — деп яс эки кызга эки колын созды.

— Нина, — деди Шамисаттынъ йолдасы, ястынъ сол колын алып.

Шамисат та юзи куьндей-айдай яркырап ястынъ онъ колын алды да:

— Меним атым Шамисат, — деди.

— Ким, ким, дединь?! Токта, мен соьле... — деп Муса колларын юлкып алды да, басын вагоннынъ ишине тартты.

Арасы такыйка кеткени сонъ, ол вагоннынъ эсигинде коьринди эм, яралы аягын костансыз козгалта берип, ерге туьсеек болып шалысты.

— Туьспе, туьспе, Муса! — деп Шамисаттынъ яс бетке ымтылганы да бир болды, карлыккан давазланып паровоз кышкырды. Артынсыра вагонлар акырын силкинип алдылар да, козгалып басладылар.

— О, Шамисат, Шамисат, — деди давазы калтырап Муса озып бараятырган вагоннынъ эсигиннен, — бу дуньяда заман калай бек тарды-ав, бир аьруув этип соьйлесалмай айырылаатырмыз...

— Коьрисермиз, Муса, тек коьрискенше куьн яхшы болсын! — деп бакыра калды Шамисат та Мусага.

* * *

Язлыктынъ кылыгы, кыйканъке кыздынъ кылыгындай, куьнине токсан кере туьрленер. Шамисаталар Ростовка келеятырган заманларында куьн бир аьруув эди. Энди Ростовтан кайтып бараятырганларында, кайдан да шыга койдылар, тувра коьз кагып алганнынъ арасында буздай коьк эм сиседей таза коькти бирден коьгилжир-карагошкыл булытлар каплап ала койды. Бас дегенде олар куьнбатар беттен, адаскан казлардай ялгыз-ялгыз кесеклер болып шыктылар. Бара-бара булар, бир-бирисин тавып, косылысып басладылар. Сол арада, алды ман тартына берип, сонъында бектен-бек йигерленип, ел де коьтерилди. Эм булытлар, боьри уьркиткен биршемекей янлардай, куьнтувар карап шабыстылар. Коькти курсап алаятырган коьгилжир-карагошкыл яюв бирерде юлкынып-юлкынып кетеди, эм ол заманда булытлардынъ арасыннан куьннинъ коьзи йылмайып алады. Йылмаяды да сол сабатлей тагы да ясырынады.

Соьйтип, арасы бир ярым сабат кадер кеткени сонъ, булытлар сав коькти курсап алдылар. Тоьгерек як аз-маз каранъаланды. Ер де, бир кавыфлык сезгенсип, пысты. Йол машиналарга толган. Бирерлери Ростов бетке шаба-

дылар, баскалары алдыга, передовой бетке, ювырадылар. Булардынъ ишинде Шамисаталардынъ да эки машинасы шабады. Бу йол Шамисат алдыдагы машинага минген, тек энди шофердынъ касында олтырган. Шофер, бир юкалак, созапа юзли, коьк коьзли, узын эм арыкай коллы яс аьдем, соьз суьбетаган бирев экен. Ростовтан шыгар-шыкпас болып, бу аннан-муннан соьйлеп баслады.

— Соны ман соьйтип, кавга этемиз, дейсиньме?— деди бу, оьзи Шамисатка карамай.

— Этемиз, — деди Шамисат, а ол арада оьзи, ойларыннан бир де айырылалмай эм шофердынъ токтамай соьйлейтаганына да эс бермей Мусадынъ акында ойланады. «Ярабий, Муса сол Бектемирдинъ Фаризатка язатаган ясы тувылма экен, ана ашыкяры оьзин-оьзи оьлтиретаган? Эште, сол болар, неге десе мен ога атымды айтканымда, яс тувра акылын ишип кетезды. Онынъ кызынынъ аты да Шамисат эди де. Ант болсын, Муса — сол ястынъ оьзи. Соьле Фаризат кайда экен? Бир-биримизге бир письмодынъ оьзин де язбадык, биздей тенълер болама. Мен язбай болсам — кайнаган кавгадынъ ишинде юремен, бурнынъды симгирмеге заман йок. А Фаризат неге язбайды?..»

Шамисат бирден шеги катып куьлди. Шофер, акылын иштиме сосы кыз дегендей болып, Шамисатка кылыйыннан карап алды эм артынсыра:

— Неге куьлесинъ, кыз, атынъызды да билмеймиз? — деп сорады.

Шамисат ога явап кайтарган тувыл экеш, онынъ сораган затын да эситпей, оьз ойын ойлана берди. «Куран болсын, берлимен мен, аьше ол мага кайтип язаякты, эгер меним адресимди билмей болса. Мен ога бир письмо да язганым йокты да. Медсанбатка келдим десем — язарман... А Бектемир, Бектемир кайда экен? Сав ма экен?..»

— Сондай затлар да болатаган дуныяда, — деди ол арада, айтканын анълап болмай, шофер, оьзи де бир аьлемет этип куьлеп.

— Кайдай? — деп сорады энди эсин йыйып алган Шамисат.

— Сылтавыз куьлген.

— Сылтавы болмай куьлгенимди сен кайдан билесинъ? — деп Шамисат шоферга бурылды.

Шофер йол бойы уьндемей келген кызга ашувлы болар эди деймен, Шамисаттынъ сораганына явап бермеди де:

— Кайсысы экени эсимде йок, окымыслардынъ бириси, акылы дурыс болмаган аьдем сылтавсыз куылер, деп айткан, — деди.

Шамисат янма-ян тутанмага кететаган, шалт аьдем эди. Ама бу йол неге эсе де шоферга тутпады. Болса да тутканын тысыннан коьрсетпесе де, ишиннен сабыр, ама тастай авыр ашувга толды эм ястынъ зыртына зырт пан явап бермеге катты.

— О-о-о, шофер дегенинъ де окымыслы аьдемдей соьйлеп биледи экен, — деди ол ашувлы куылемсирей берип. — Ант болсын, оны мен бу заманга дейим билгеним йок.

— Ашувланган аьдем айтарга акыллы соьз таппаса, шымтымага аьмире болатаган, — деди бир кыйналмаганлай шофер. Сонъ бирден юзи яркырап: — Меним атым Федя. Сенинъ ша? — деп косты.

Шамисат ястынъ бир алай, бир булай соьйлегениннен сасып кетип, ашувын да мутты, эм оьзи де юзин ярык этип:

— Шамисат, — деди.

— Шамисат? Ондай ат эситкеним йок. Орыс тувыл боларсынъ?

— Йок. Шеркешпен.

— Ол да не деген миллет ти?

— Маь сага керек болса! — деп Шамисат куылди. — Окымыслардынъ айтканын билесинъ, а «шеркеш» деген миллеттен хабарынъ йок. Пушкинди, Лермонтовты яде Толстойды окыган йоксынъма?

— Йок, — деп яс сийрек эм саргылдым каслы кабагын туьйди.

— Аьше, не зат окыгансынъ?

— Бир зат та. Колхозда шофер болып куллык эткенмен. Окыганым—тек уьш класс. Заман йок эди. Аьелимиз уьйкен эди. Сегиз бала эм анам. Аьелде энъ уьйкени мен эдим.

Шамисат, яска багана авыр соьзлер айтканына оькинип, кайтеегин билмеди.

— Мага хаьтеринъ калмасын, Федя, — деди кыз, — багана ашы соьзлер айтып олтырдым. Тек сен де танълык коьрсетпединъ де.

Булардынъ коьзлери растылар, йылмая берип, бир-бирисине карап бираз турдылар. Сонъ экеви де бирден шеклери катып кувнак куылдилер.

Алдыда, артын бир аьлемет этип аьри-бери бургышлап, бир полуторка шабады. Ога кайдай ды бир ящиклер тиелген. Федя машинасын бек уста юргистип барады. Коьпти коьрген, куллыгын бек суьйген шофер коьринеди. Коьк сол баягындай этип кабагын туьеди, тек окин-окинда булытларды йьртылып кеткен ерлериннен куьннинь коьзи карап алады, эм ол заманда ердинь уьстине кувнак йола-клар тоьселедилер.

— Мен озим Забайкальеденмен, — деди Федя, уьзилген соьзин яна баслап. — Забайкалье... — деди сонь ол, бираз кайгылы болып. — Яханемнинь сыртында. Каты як, ама аьруьв ер.

Яс биразга яна тынды. Сонь бирден:

— Сизинь Черкесияньызды да билемен мен, — деди.— Кавказда ол, Эльбрустынь касында. Ол якларда мен болганман...

Федядынь хабарын Шамисат авызын ашып тынълап барды, эм бу яс ога бектен-бек ярай берди. Федя, кылыьыннан кызга карап алды да, соьзин тагы да бардырды:

— Пушкинди де билемен. Окыганман. Дурыс, кыйналып, соьзлерди бувынларга боьлип окыйтаган эдим. Коьбисинше, Пушкинди де, Лермонтовты да савлай аьелге меним кишкей карындасым Клавка окыйтаган эди.

— Туьби, сен мени кажавлагансынь, солайма? — деди оьгириктен туткансып Шамисат.

— Сен озинь де...

— Болды, болды, Федя,— деп куьлип, Шамисат колын силкти. — Эскиди эсине туьсирген эсириктен яман деген.

Соьзге алданып, булар билмей калдылар, бирден дуныяга бир кан явды. Алдыдагы машинадынь бираз арт бетинде кап-кара эм койы болып, йиктей уьйкен туьтин коьтерилди. Федя, каты тормозлатып, машинады токтатты эм оьзи де, Шамисат та барып алды сисеге урындылар. Туьтин бираз таркаганы сонь, булар йолдынь ягасында янына авдарылып яткан машинады эм онынь тоьгерегинде яйрап шашылган ящиклерди коьрдилер. Коьргенлери де бир болды, ерди-коькти кулак ярган гуьрилдеве толтырып, тоьмен ушып бир самолет кетти. Сол такыйка ишинде ок булар олтырган машинадынь алды сисеси, зав-зав эттирип баьленше ериннен тесилди...

Самолет шапса, машинады бир ерде токтатып тургыстпага керек тувыл экенин эм «мессердинъ» бир атувы ман калмаягын аьруьв билетаган Федя, машинасын орныннан юлкып козгалтты да, шанъ туьтетип алдыга шаптырды. Событип бир бес километр кадер барганы сонъ эм «мессердинъ» де булутка ясырынып кеткенин коьргени сонъ, Федя машинады бираз акырынлатты да, Шамисатка бурылып:

— Оьттик болар, деймен, — деди, терлеген манълайын суьрте берип.

Ама Шамисат уьндемеди. Ол, бирден уйкап кеткен аьдемдей, эсик бетке авып, колларын да салпыратып янтайган эди.

— Кыз, сосы сен уйкайсынъма? — деп куьлди Федя эм колын Шамисаттынъ ийнине тийгистти.

Шамисат яна уьндемеди. Федя мунынъ бетине карады. Шамисаттынъ коьзлери юмылган, шырайы ак айрандай болып, агарган, эринлери кевип коьрген. Ол заманда Федя, юреги бир зат сезип, машинады токтатты. Артынсыра Шамисатты оьзине каратаяк болып, онынъ эки ийниннен алды, эм сол саьатлей мунынъ колы кыздынъ ябыскак болып йибиген кофтасына тийди. Федя, дирдей туьсип, колына карады. Онынъ колы кара канга баткан эди.

Авыр ярадан Шамисаттынъ эси авган эди.

Фронтоник шекленмес

Госпитальде бас деп куллык этип баслаган заманында Фаризат, онынъ бир туьрли ийисине бир де уйреналмай, бек кыйналып юрди. Бирерде ол, кускысы келип, огып-огып алатаган эди. Ондай шакларда мунынъ тенъи, украина-кызы Леся:

— Маь, мунавын юта кой, бир саьат кетер, — деп Фаризатка мятлы таблетка беретан эди.

Элбетте, ирин мен каннынъ эм де туьрли даьрилердинъ карысып келген авыр эм туншык ийисине янма-ян уйрене коймаклык тыныш зат тувыл. Ама сынган ериндеги суьеги агарып эм карагошкыл-кызыл каны да шыбырып

турган ашык ярады коьрмеклик, яралылардынъ оьлим азабын шегип, язаланатаганларын эситпеклик кызды баьрисиннен де бек кыйнайтаган эди. Авыр операциялар этилуьвде бола калган йолларында Фаризат, коьзи коьргенин яны коьтералмай, ясыртыннан коьзясын суьртетаган эди.

Бир кайта соьйтип болганда, госпитальдинъ начальниги Лев Соломонович Гольдман, коьзин айландырып:

— Сестра, шыгып кетпеге болаяксыз! — деп йыландай ысылдады Фаризатка.

Сол куьн Фаризат, бирде оьзининъ юмсаклыгына ашувланып, бирде «япаша кулак» начальникти ишиннен соьгип, кешке дейим тыныш табалмай айланды. Кеште аьле, авыр сезимлерин ишине сыйдыралмай, сылк-сылк этип йылап та алды.

— Еткен-еткен сымырайдынъ соьзине йылап бараяк болсанъ, ога сенинъ денъиз кадер коьзясынъ да етпес, — деди Фаризатка Леся, палатада муьнынъ касына олтырып. — Кой, болаяк, уят ты. Эне яралылар да карайдылар. Кой, аьруьвим.

Даь дегенде Фаризат басыннан сондай кыйынлыкларды кеширип барды. Ама аьдем дегенинъ не затка да коьнигеди, сайсы. Фаризат та сога усап, сонъалыкка калганда госпитальдинъ енъил болмаган яшавына уьйренди, эгер тек булайда «уьйренди» деген соьзди айтып болаяк болса.

* * *

Бир кайта яралылардынъ янъы куьбин алып, оларды госпитальге салганларынан сонъ, Фаризат, бираз тыншайым деп, палатадынъ эсигининъ касына салынган артлы олтырага олтырды. Кыздынъ юрегиндеги ойлары авыр болса ярайды, ол, басын тоьмен салып, кайгылы коьзлерин ерге тиккен. Бирерде кыз, ак халатынынъ кисесиннен ушкылше болып буькленген бир кагытты шыгарып алып, оны акырын колы ман сыйпайды, тысына язылган адресине карап алды, сонъ кагытты, дуьня карзынасындай этип, аьдуьвлеп кайтара кисесине салады. Бу кагыт — буьгуьн Бектемирден келген письмо эди.

Сонда Фаризаттынъ касына, коьк коьзлери йылтырап, тоьгерек юзли, кайкы бурынлы, куьлкишен Леся келип токтады. Бир кесек заманды Леся, йылмая берип, тенъине карап турды. Сонъ йылмаювын юзиннен суьртип алды да, кара этип боялган саргылдым касларын туйди.

— Ойланасынъма, кыз?

— Ойланаман, Леся.

— Хайыр, болган зат барма, яде бир яктан сувык хабар алдынъма?

— Сувыгын-йылысын озим де билмеймен, Леся, — деп куьрсинди, басын коьтермей, Фаризат, — тек муна письмо, басымдагы акылымды шашып, коьнъилимди тоьмен этип койды. — Эм ол, кисесиннен шыгарып, тенъине письмоды коьрсетти.

— Ким язады? — деп сорады Леся, бирден яркырап кеткен коьзлерин письмодан Фаризатка эм Фаризаттан яна письмога шапкылатып.

— Бектемир.

— Мага айтатаган ясынъма?

— Сол.

— Сав-саламатпа?

Фаризат басын ийди.

— Аьше ол заманда сен, берли кыз, неге кайгырасынъ! — деп кышкырды Леся эм, орныннан ушып турып, столды айланды эм Фаризаттынъ ийниннен силкишледи. — Суьйинмеге керексинъ, ойнамага керексинъ, а сен...

— Суьйинементте, Леся, — деди Фаризат, соьзин тегаран айтып.

— Суьйинемен дейсинъме? — деп Леся ушинлей тутты. — Коьресинъме, ол суьйинеди. Сен суьйинмейсинъ де, болмаякты айтасынъ. А мене мага бирев де язбайды, мен аьле озимдикилердинъ кайда экенлерин де, оларга не болганын да билмеймен. Ама мен, озинъ коьресинъ, йыланмайман, шагынмайман. Кавга...

Ама Леся кувнак болып коьринмеге не кадер шалысса да, соьзинде уйкен кайгысы барын Фаризаттан ясыралмады. Эм Фаризат бирден, Бектемирдинъ письмосы ман бирге озинде тувган кайгы Лесядынъ кайгысы ман эш тенълестиргисиз экенин ап-ашык этип анылады. Леся, ушинлей де, ювык аьдемлери кайда экенин, оларга не бол-

ганын билмейди, белки, оларды фашистлер оьлтирип те кутылган боларлар, олар Украинада бир шуышли болмаган неше бир юзлерди оьлтиргенлер. Ама Леся оьзин кайгыга бермейди, кувнак кылыгын бир заманда да йоймайды. Тек соьле ол бираз кайгылы болып алды, эм Фаризат Леся алдында оьзин шуышли этип сезди. Фаризаттынъ оны сыгып кушаклагысы келди, онынъ авыр кайгысын оьзине алгысы келди.

— Болаяк болса, письмонъды мага коьрсеттагы, — деп тиледи ол арада Леся.

Фаризат уьндемей ога уышкылшеленип буюкленген письмоды созды. Бектемир фронтта Максим Игнатов деп бир танъ яс пан танысканы акында яза эди.

— Токташ, Фаризат, онынъ Максим дейтаганы ана сени мен карындас омынган, кувнак эм аьруув яс тувылма? — деп сорады Леся.

Фаризат, аьше дегенди анълатып, басын ийди. «Максимди госпитальге аькетейтырган заманларында ол мага оьзининъ блокнотын калдырган эди, — деп язады оннан сонъ Бектемир письмосында. — Эсимде-туьсимде болмаган заманда сол блокнотта мен бирден сенинъ адресинъди таптым, а соьле сосы письмоды язаман сага. Максимнинъ акында сен тынышсызланма, онынъ ярасы енъил. Ол сага салам йибереді...»

— Языкты тагы да яралап ты экенлер, — деп аяды Максимди Леся эм тагы да омып баслады:

«Билмеймен, Фаризат, бу заманга дери берли ядырага мен тувыл, а онынъ оьзи мага бас ийип келдик. Энди де соьйтип бараягына бир де шекленмеймен. Шекленмеймен соьйтип кавгадынъ кутылаягына эм сени мен бизим Йилиншиктинъ таллы ягасында кыдыраягыма...»

— Да-а, фронт, фронттагы дослар, тал ягалы сувлар... — деп созды Леся кайгылы давазы ман, письмоды кайтара иесине берип. Сонъ бираз уьндемей турды да, тенъи уышин суьйинип, косты: — Фронтвик шекленмес. Сенинъ Бектемиринъ де сондай йигитлердинъ биреви. Бизим енъеегимизге сенеди, бек сенеди. — Бирден бу яна тутты: — А сен юмсак баласынъ! Куьзги йоллардай болып, иригенсинъ, эригесинъ... Суьйинмеге керексинъ!

— Суйинемен, Леся, ант болсын, суйинемен, — деди, ак юреги мен айтып, Фаризат. — Сенинъ де мага хахтеринъ калмасын, мен сенинъ коьнъилинъди буздым, кешир, аьруьв Лесям, кешир.

— Мине энди сен мага артык ярайсынъ! — деп Леся Фаризаттынъ ийниннен какты.

Булар бир кесек заманды уьндемей турдылар. Оннан сонъ Фаризат, бираз тартына берип тенъине карап турды да, шагынды:

— А Максимнинъ ана мага яздыратаган письмосы сонъына шыгылмай калды. Письмо соьле де менде, саклайман...

— Аьше сонъын озинъ яз да, йибере кой, — деди Леся.

— Кимге йибереекпен, онынъ язатаган ясынынъ адресин мен билмейментте, — деди Фаризат, озкинишли болып. Оннан сонъ ол, Леся тагы да тутып олтырар деп корккандай болып, соьзди баска йолга салды:

— Леся, билмейсинъме, кайзаман кувып басляк экен бизикилер сол наьлет фашистлерди?

Фаризатка бираз уьйкенсип карайтаган Лесядынъ озктемине тенъининъ сораган заты майдай якты эм ол, бир кесек заманды кабагын туьйип ойланып турды, сонъ, коьп билгенсип:

— Ол тыныш тувыл, Фаризат, — деди. — Ама Сталин билмей айтпайды, енъуьвге энди аз калган. Москвадынъ туьбинде бизикилердинъ фашистлерге эткенин коьрдинъме? Ростов ша? Оннан да тызыктырып кувдылар да. Кувганды кой да, биз ол наьлетлердинъ куьлпарасын шыгарып уваткышлармыз. Заман келмей туры. Бир де коркпа. Фаризат, Сталин сав болса, енъуьв тойын биз де этермиз... Тек тез болып экинши фронт ашылса экен.

— Аьше неге ашпайдылар экен?

— Ким биледи ол Черчилль-Мерчиллерди, — деп Леся, бир заттан шийкенген аьдемдей, йыйырылды. — Асыкпайдылар.

Яна бираз уьндемей турганлары сонъ, Леся, куйылып шекелерине шыккан сары шашын ак косынкасынынъ астына сала берип:

— У-у, Фаризат, мутканымды каратагы, — деди, — тагы да санитар поезди келипти экен. Ама биз оларды энди кайда яткарар экенмиз, госпиталь топ-толы да?! Ал мен кеттим.

* * *

Ростовтынъ станциясында озлери беттен болган кызы ман расканы сонъ Муса поездте йол бойы тыныш табалмай барды. Баягында дивизиядынъ штабы турган уйининъ каралдысында ярылатаган топ ядырадынъ кесеклери онынъ кулагы ман янбасына тийген эдилер. Суьеги сав болса да, янбасындагы ярасы енъиллерден тувыл эди. Муса оззи де, ярасын байлагышай коьп кан йойтып, ийги карувсызланган эди. Олардынъ да уьстине Шамисат пан танысатаганында кызып кетип каты козгалды да, ярасын тагы да бек козгап олтырды.

Энди Муса, поездте бараятырганында, сав кевдеси оттай янып, кыйналады. Туьнде онынъ аьли коьтере де осалланды. Температурасы кырка дери коьтерилип, аннан-муннан сандыраклап баслады. Эшелоннынъ врачы келип, Мусадынъ янбасындагы ярасын янъыдан байлатты, колына биршемекей даьри коьмдирди.

Танъга тура Мусадынъ маразы бираз йибереди. Кене болса да эси аьли де аьруув болып йыйылмаган эди, а йыйылган заманда, коьзине коьринген затлар энди де таркамай, сестрадан бас деп сораган заты:

— Шамисат кайда ды? — деп сораганы болды.

— Ким Шамисат ол? — деп сестра сейир этти.

Муса уьндемеди: сонъалыкка калганда маьнесиз зат айтып койганын аньлаган болса ярайды. Соннан себеп ол, соьзди баска йолга салмага асыгады:

— Сестра, соьле каердемиз? — деп сорады.

— Махачкалага ювыклаймыз, — деди сестра эм артынсыра: — Ас ишесизбе? — деп сорады.

Муса уьндемей басын шайкады.

— Аьше ол заманда тыншайынъыз, танъ атканша уйкламай шыккансыз, — деп сестра мунынъ ястыгын туьзетти. — Мен де касынъызда олтырайым...

* * *

Уйле ава госпитальге, яралылар тиелген болып, баьленше машина келди. Тагы да сол аьдеттеги асыгувлар, аьри-бери шабувлар, яралыларга орынлар излестируувлер

басландылар. Элбетте, Лев Соломонович те, Леся айтканша, сувын тапкан балыктай, оьзининь тырайына минип, ала-бакырык коьтерди, анда-мунда шапты, сестраларга екирикледи. Турганы бир эне сав дуныядынъ кайгысы тек ога берилген, дерсинъ.

Бу йол савлай госпитальге туьскенлердинъ коьбисининъ ярасы ол кадер авыр тувыл эди: кимисининъ колынынъ сом эти яде аягынынъ борбайы, кимисининъ юмсак эти, кимлерининъ енъилден алып баслары яде мойынлары яраланган. Тек доьрт аьскерши, коьзгалмага амаллары болмай, авыр яраланганлар. Эне ана караборан орыс миллетине усамаган ястынъ онъ кулагы ман онъ янбасы байланган. Онынъ юзи караборан эди де, каны кашкан сыпаты кара тувыл, а куба.

Фаризат пан Леся экеви сол яс яткарылган носилкады алып, госпитальдинъ эсигине карап акырын абытладылар.

— Доьртинши палатага аькетинъиз, — деди кызларга эсиктен бери шыгып келеятырган Гольдман.

Доьртинши палата — ол Фаризаттынъ карайтаган палатасы эди. Оьзи де сыкма-сык болып яралыларга толган. Соннан себеп Фаризат тартына берип:

— Лев Соломонович, онда орын йок ты да, — деди.

— Билемен! — деди, давазын коьтерип, Гольдман. — Ерге яткарып турынъыз. Оннан коьширилеек аьдемлер бар.

Фаризаталар, палатадынъ кирген еринде ерге орын тоьсеп, ясты яткардылар.

Кешке тура Фаризаттынъ палатасыннан яралары битип баслаган эки аьскершиди баска палатага коьширдилер. Солардынъ орынларынынъ биревине соьлеги ясты салдылар. Сонда яс, кепкен эринлерин тили мен ялай берип:

— Сестра, сув, — деп тиледи.

Фаризаттынъ аькелип берген сувын стаканнан ишеятырган заманында, яс онынъ бармагына салынган юзигин коьрди де:

— Юзик салатаган аьдет сизде де барма аьше? — деп сорады.

— Кимде — сизде де? — деп сорады Фаризат та оьз кезуьви мен, басын коьтерип сув иширткен ясын кайтара ястыкка яткарып.

- Орыс кызларында.
- Мен орыс тувылман.
- Кимсинъ аьше?
- Ногайман.

— Уьшини мен айтасынъма?! — деп яс каты козгалып кетти де, ярасын авыртты эм, куышли ынъыранып, ястыкка авып туьсти.

Фаризат ая-куе болды, ясты тыншайтаяк болып, онынъ колын, манълайын сыйпап алды. Бир заманда яс, ярасынынъ авырганын босындырып, коьзин ашты эм кыйналганыннан коьзлерининъ туманы аьли де таркамай, калтыраган давазы ман сорады:

— Черкесиядан тувылсынъма экен?

— Черкесияданман, — деди Фаризат, соьле бир зат болаягын юреги мен сезип.

— Каратагы болатаган заттынъ аьлеметин, — деди ол арада яс, бираз уьндемей турганы сонъ. — Мен де Черкесияданман...

Фаризаттынъ суьйиниш сезими, кутырып аккан тав сувындай, ишине сыймай кайнап кетти эм ол, этетаганын оьзи де билмей, тарс эттирип ястынъ манълайыннан оьпти. Бир оьпти, эки де оьпти, а эсин йыйып алганында, тамам пискен бадыражандай кызарып, кайтеегин билмеди. Яс та, коьзин тарс кымып, уьндемей ята берди.

Соьйтип экеви де уьндемей бир кесек заман кеткени сонъ, яс коьзин ашты.

— Кайсы авылдансынъ, карындас? — деп сорады ол.

— Коьктогайдан, — деди Фаризат, олтырага олтырып.

— А мен Берлюктен. Каршыга тийискен конъысылар экенмиз... Юзик коьрмегеним кайзаман, кала, коьрсетеш.

Фаризат, юзикти бармагыннан алып, яска берди. Юзикти ян-ягыннан авдарып карап болганы сонъ, оны иесине кайтарып:

— Муна ерлерине «Ф» эм «В» деп бир буквалар да язылып ты, — деди яс.

— «Ф» — ол мен. Фаризат, а «В» — меним тенъим. Валя, — деп туьсиндирди Фаризат.

— Валя. Орыс кыз болар?

— Йок.

— Аьше аты неге Валя ды?

— Ол онынъ оьгирик аты. Уьшин аты — Шамисат.

Яс, бир аьлемет этип, дирилдеп алды.

— Не болды, яранъ авырыйма? — деп Фаризат тынышсызланды.

Яс онынъ сораганына явап кайтармады да:

— Шамисат, Шамисат, — деп, бир затлар ойланып, кайгылы куьлди. — Меним йолымнан бир де таяяк тувыл экен. Шамисат...

Яс, соны айтып, тынды. Мунынъ юзине ишиндеги бир авыр ойы энип шыкты. Фаризат, зат аньламай, коьзлерин яска тикти. Сонъында яс, терен куьрсинип алды да, соьзин яна баслады:

— Сизден айып болса да, карындас, меним Шамисат деп янымдай суьйген бир кызым бар эди. Онынъ хабары узак эм авыр. Тек айтаяк болатаганым сол, сизинъ госпитальге келеятырганымда, Ростовта Шамисат деп бир сестра кызга растым. Энди мине сизинъ юзигинъызде де Шамисатты коьрип турыман. Сейир тувылма...

Фаризаттынъ юреги, бир затлар сезип куьлп-куьлп этип сокты эм ол, сораятырган затыннан оьзи де коркып:

— Ростовта коьрген Шамисатынъыздынъ тукумы Озрокова тувыл эдиме? — деп сорады.

— Билмеймен, — деди яс. — Аьруьв этип таныскандай заман болмады. Тек Черкесиядан экенин биле калдым...

— Черкесиядан? Бойы мен кадер, коьзлери уьйкен, кап-кара, муна еринде кишкей кара менъи де бар? — деп Фаризат иегининъ онъ бетине бармагын салып коьрсетти.

— Тувра! Сен оны кайдан билесинъ? — Яс басын акырын Фаризатка бурды.

— Аьше ол муна юзикке язылган Валя. Ой, ант болсын, Валя. Юзикти де ол берген мага — эстелик этип, — деди Фаризат, олтырган ериннен бир турып, бир яна олтырып. — Токташ-токташ, белки, сиз фронтта Бектемирди де коьрген боларсыз, э! Муратовты?..

— Муратов?! — Яс, яна каты коьзгалып кетип, ярасын авыртты эм, шырайы ак айрандай агарып артына авды. Яна коьзлерин япты.

Фаризат бирден олтырадан ушып турагалды зм яска битип: — Муса! — деп кышкырды.

Яс, юмган коьзлерин ашпай, дурыс айтасынъ дегенди анълатып, акырын басын ийди.

Йолыгысув

Куьн артыннан куьн кетти, юмалардынъ орнына айлар келдилер. Немецлер Ростовты алып, кыралдынъ кубыла ягына куйылатаган, Карашайды эм Черкесияды бийлеп, Моздокка эм ногай кырларына ететаган авыр яздынъ орнына ямгырлы эм батпаклы куьз келди. Фари-зат ушин бу куьнлер аьдемди яныннан тойдырып бир-бирисине усаган эм де бир-бирисине усамаган куьнлер болады: бир ягыннан, госпиталь, яралылар эм олардынъ ах-оьхлевлери, кыйналатаганлары эм ызбайлыклары, Лев Соломонович эм онынъ ишти шыгаратаган катылыгы, экинши ягыннан — госпитальде бир заманда да токтамай аьдемлердинъ авысып туратаганы — биревлер токтавсыз туьсип турадылар, эм олар ман таныс байланады, фронт акыннан янъы хабарлар кураладылар, баскаларын терен тылга аькетиледилер, яде ийги болып яна фронтка кайтадылар. Ол заманда ондайлардынъ кетуьвлери мен бирге сенинъ оьзинънен де бир баа эм мутылмас зат кайтпаска кеткендей болады.

Оннан сонъ, куьзди кувып, 1942—1943 йылдынъ кар-боранлы эм каты аязлы кысы келди. Ама бу кыс совет аьдемлерине коьп суьйинишлер де аькелди. 1942 йылдынъ сонъында Совет Аьскери Сталинград туьбинде душпаннынъ 22 дивизиясын курсап алууды кутылды эм Паулюстынъ 330 мынълык аьскерин бузгышлав согысын баслады; оннан сонъ келген йылдынъ январь айынынъ басында Закавказье фронтынынъ аьскерлери Ачикулак, Моздок эм Нальчик бетлерден наступлениеге коьштилер эм Ставрополь, Армавир эм Краснодар бетке карап кашатаган душпанды етимисли ызлап басладылар; январь айынынъ ортасында Ленинград эм Волхов фронтлары Ленинградтынъ блокадасын уздилер; февраль айынынъ басында Сталинградта курсалган душпан аьскерин бузгышлав кутылынды, а 14 февральде Ростов босатылынды.

Аталык кавгадынъ барувында яхшылыкка уйкен туьрленислер болды.

Фаризат озин, бек октемли болып, алдыдагы енъуьвди абзирлейтаган миллионлаган совет абдемлерининъ бириси болады деп санайтаган эди. Ама ол Муса ман соьйлескен заманда, эм Муса ога фронт, Бектемир эм онынъ йолдаслары акында айткан заманда, Фаризаттынъ госпитальде этетаган куллыгыннан иши шыгып баслады. Онынъ билгенинше, мунда, госпитальде, ядыралар сызгырмайдылар, топ ядыралары атылмайдылар, шынты фронтовиклердинъ куьн сайын коьретаган кавыфлыклары мунда йок. Сосындай ойлар сонъалыкка калганда Фаризатты госпитальдинъ начальнигине, мени фронтка йиберинъиз деп тилеп, рапорт бермеге абкелдилер. Болган уьшин Лев Соломонович, Фаризаттынъ рапортын алып, ога каты сусланып карады да, басын шайкады, сонъ рапорттынъ йогары шетине кыяландырып «Отказатъ» деген резолюция салды, озине соьз бен булай айтты:

— Бизде де фронт, йолдас, ол аз болса — биз сол фронт уьшин мунда абдемлерди абзирлеймиз. Барынъыз, куллыгынъызды эте беринъиз эм мундай ярамаган затты эки-меки этпенъиз.

* * *

Сыякта февральдинъ сонъгы куьнлери кутырадылар. Санитаркалар туратаган уьйде Фаризат ялгыз олтырган эм кыскы елдинъ кайгылы улыйтаганына кулак салып тынълайды. Ойында ол шети-кыйыры болмаган эм кар баскан, ер-ерин сансыз траншеялар сызгышлаган данъылды коьреди. Сосы траншеяларда, кавгадынъ сесине кулак салып, солдатлар тонъадылар. Булар командирдинъ бас деген приказын толтырып, траншеялардан шыкпага, душпанга атылмага эм оны юмалакламага, наьлет фашистлерден совет ерин босатпага абзир болып турадылар. Мине атакага коьтерилгенлердинъ ишинде, гуьрилдев мен кара туьтин арасында Бектемир де барады. Йок, ол калган солдатлар ман бирге шаппайды, а колындагы автоматын булгап эм биршемекей командалар да берип, оларды согыска алып барады.

Фаризат коьзин кара туьтин каплагандай болып коьринеди, эм ол, алабуркасын ишинде Бектемирди коьрмеге

шалысып, алдыга ымтылады. Мине туьтин де таркайды, эм Фаризат коьреди: эки колын эки якка таслап, ерде Бектемир ятыр эм онынъ уьстинде каты согыстан ириген кардынъ агылжыр бувы бувдакланады. Фаризат кышкырып йибереди эм, олтырадан коьтерилип, берли кисидей шырайланып, эсикке карайды.

Босага туьпте, уьстиннен карды кагып, оьзи де йылмая берип, Леся туры.

— Ой, эсикти тыйкылдаткан сенсинъме, Леся? — деп тыныс алды Фаризат эм тенънининъ касына барды.

— Шырайынъ кашып, сага не болган ды? — деп сорады Леся.

— Бир зат та, — деди Фаризат, — тек мага топ атылып кеткендей болып коьринди.

— Ма сага керек болса! — деп Леся куьлди. Сонъ ол тонынъ эм кулаклы боьркин шешип, оларды шуьйге илди. — Сен, фронтты ойлана-ойлана, тезден уьшини мен де акылынъды ишеексинъ.

— Йок, йок, Леся, мен соьле сол кадер бир ойланып кеттим, Бектемирди тувра мине сени коьргендей этип коьрдим, — деди Фаризат, соьзин тез-тез айтып. — Тек ол яраланыппа, яде оьлиппе, кавга болган ерде ятыр эди. Ой, оьлшемен сол ерде сен эсикти аштынъ.

— Соны уьшин эдиме кышкырып йибергенинъ? — деди, сынай берип, Леся эм, Фаризаттынъ колтыгыннан алып, оны стол бетке аькетти. Булар столга янасып олтырдылар.

— Алла сакласын, сыякта кайдай сувук, — деп Леся, тонъгансып, аясын аясына уйкалады. — Кар кайтип явады, ел кайтип улыйды... Билесинъме, Фаризат, анда, — Леся басы ман терезе бетке коьрсетти, — ким ди бир аьскерши кыскаяклы госпитальдинъ начальнигин излеп юри эди. Мен оны Гольдманга йибердим.

— Аьше йиберсенъ не этеди? — деп артык та кызыксынмай сорады Фаризат.

— Бир зат та. Тек мен оны фронтовичкадай коьрдим. Юриси бек тири, сусы каты, соьзи кыска-кыска...

— Эм буйырмага суьетаган аьдем оьзи, — деп ойнап куьлди Фаризат.

— Эм оьзи де буйырмага суьетаган аьдем, — деп

кайтаралады тенъининъ соьзин Леся, бир ойнамаганлай. — Аьше сен не ойланасынъ, олар, фронтовиклер, анда, кавгада оьлим мен кушакласып юредилер.

Яна эсик кыйкылдады. Уйге санитаркалар тетя Паша деп атайтаган кыскаяклы кирип келди. Ол босагадынъ туьбинде асыкпай, аьруьв этип карын какты, босага туьптеги шиберекке аякларын суьртти, аясы ман толы бетин уйкалап алды, каты сусланып кызларга карады, эм тек оннан сонъ кубирдене берип:

— Савлай госпитальди тинтип, сизди изле де юр, а олар мунда олтырадылар.

— Не болган, тетя Паша? — деп сорады Фаризат, орныннан турып эм Пашага ювыклал барып:

— Не болган, не болган... — деп тетя Паша яна кубирденди. — Юр, сени Лев Соломонович шакырады, шалт болып келсин, деди.

— Мениме? — деп Фаризат, тенъине карап алып, бармагын тоьсине кадады.

— Сени, сени, юр, яным.

Фаризат калтанълап тонын кийди, белбавын байлады, басына да кулаклы боьркин басты эм Лесяга, мен соьле келейим, кетпей тур деп айтып, тетя Паша ман бирге шыгып кетти.

Кар ман эм ел мен шабысып, Фаризат эм тетя Паша уйди айландылар, кеселеп уйкен каралдыды оьттилер эм, солга бурылып, тайгак басамаклар ман госпитальдинъ уйине коьтерилдилер. Кенъ коридор ман барып, булар доьртинши эсиктинъ касында токтадылар.

— Мен кеттим, коьзим, — деди тетя Паша эм, эски валенкаларын суьйреп, коридор бойлап кетти.

Фаризат тынысын алып, юрегин бираз басты, сонъ бармагы ман эсикти какты.

— Киринъиз, — деди ана беттен Лев Соломоновичтинъ давазы.

Фаризат, госпитальдинъ начальниги суьетагандай этип, оьзининъ келгенин тийисли кепте айтты да, босагадынъ туьбинде катып калды. Сонынъ арасында ол, терезединъ касында, аркасын бери берип, бир кыскаяклы турганын коьре калды. Кыскаяклы аьскер кийимин кий-

ген, ийинлеринде йинъишке болып медицина службасынынъ младший сержантынынъ погонлары бар. Кап-кара шашын ол елкесине туййип салган. Оъзи орта бойлы, кенъ явырынлы, толы тоъсли.

— Келинъиз, тоърге шыгынъыз, — деди ога Лев Соломонович, соъзин аъдетте болмагандай бир танъ болып айтып.

Фаризат оъзининъ карга баткан этиклерине карады.

— Кайгырмас, кайгырмас, Бесаева, — деди йылмайып Лев Соломонович, — болып турган куллыкка коъре, тоърге соъйтип шыкпага да боласыз. Келинъиз, мине муна йолдас пан танысынъыз. — Эм ол соълеги кыскаяклыды коърсетти. А ол неге эсе де бери бурылмай, сол турган-турысы ман тура берди.

Фаризат, тартына берип, кыскаяклыга ювыклады эм сол ерде кыскаяклы, тоъсиндеги «За отвагу» деген медалин йылт эте туйсирип, бери бурылды да:

— Салам, Фаризат! — деди.

Фаризат, аягы-колы бирден алынып кеткендей болып, турган еринде катты да калды. Сонъ бирден кевип кеткен туйкиршигин ютты, эсин йыйып алды эм болган давазы ман:

— Шамисат! — деп кышкырып, тенъин кушаклады. Лев Соломонович кабинеттен акырын шыгып кетти.

Совет солдатлары алдыга барадылар

Немец-фашист баскыншылардан Ростовты тазалап, Кубыла фронттынъ аскерлери, алдыга барувды етимисли яя барып, душпаннынъ айлак куышли таянув пункты болатанга — Матвеев-Курганга карап атылдылар. Миус сувы алдындагы оъзлерининъ уйкен маънели пунктларын не амал ман да сакламага шалысып, гитлершилер, аър бир селоба, аър бир тоъске, аър бир тоъбеге каптырылып, айлак каты карсылык эттилер. Душпаннынъ карсылыгы боътенде бек куышли болып баслаган заманда, фронт-

тынъ сосы кесегиндеги совет командованиеси куышлерди кайтарадан куыплестирди. Соны ман байланыста Савельевтинъ полкы да киретаган дивизия оыз кесеклерин Матвеев-Курган касына коышirmeге деп приказ алды.

Кыстынъ бир обкирген боранлы кешесинде дивизия ман бирге янъы позицияды подполковник Савельевтинъ полкы да алды. Экинши куын полктынъ батальонлары, согыстынъ токтап турганы ман пайдаланып, тез огына траншеялар эм блиндажлар каздылар. Туынде полк разведчиклери анъшылап шыктылар.

Танъ атты. Сонъгы заманларда эскен каты ел бираз тынган. Алдыда ойлы-кырлы, кардан ак уынсиз данъыл тобселип яткаи, эректе агашлык карашыкланады. Мине эки куыннен бери ундемей ятатаган данъыллыкта бир яхшылык та йок, кайтарасына, онда суыйген заманда коытерилип кетпеге болаяк кавыфлык сакланады. Душпан, соыз йок, алдыга каргымага аызирленеди. Ама дивизиядынъ аскершилери сак болып турадылар, олар душпаннынъ атакасын авдарган тувыл экеш, онынъ озын Матвеев-Курганнан кувмага аызир.

Подполковник Савельев эм политика куллыгы бойынша онынъ орынбасары майор Горбатенко тез огына этилген землянкада карта карайдылар. Окын-окында тыста топлар эм пулеметлар атыладылар. Полктынъ разведчиклерининъ айтувларына коыре, полктынъ алдындагы ер бек ийги беркитилген, онда тек пулеметлар эм топлар тувыл, онлаган дотлар, ерге коымилген коып миналар бар, ердинъ озын де душпан эки сыдыра ман курсап алган.

— Да-а, — деп созды Савельев, кетерилмеген иегин сыйпай берип, — фашистти орныннан кувув бизге енъил болмаяк.

Горбатенко оны ман унасып, басын ийди.

— Эгер коытересининъ уыстине олардынъ ыслайтган ерининъ сол канаты агашлык иши мен баратаганын косяк болсак.

— Онысы солай, тек душпан неге ундемейди экен? — деп ойлы болып сорады подполковник.

Сонынъ арасында телефонист:

— Йолдас подполковник, сизди Биринши сораиды, — деди.

— Тынълайман, йолдас Биринши, — деди Савельев, трубкады телефонисттен алып. — Да, ундемейдилер. Дурыс айтасыз, мен де соьбитип ойланаман. Этермиз. Аьруьв.

Трубкады кайтара телефонистке берип, подполковник, галифесининь кишкей кисесиннен шыгарып, уйкен куьмис саьатине карады, орынбасарына бурылып:

— Ал аьше, Сергей Петрович, — деди, — бири биримизге суьйиниш айтпага болаякпыз, начальство да биздей этип ойланады. Бизге немецлерден алдын атака этпеге буйырадылар. Кала, саьатлеримизди бирдей заманга салайык, тувра сегиз саьатте артподготовка басланады, эм биз немецлерди уяларыннан кувмага барамыз.

Бир такыйкадан сонь Горбатенко, аманласып:

— Ал аьше мен солдатларга кеттим, — деди, — олардынь турмыслары аьруьв, кене болса да яна бир соьйлесип алганнынь зарары болмас. — Эм ол, энъкейип эм басындагы каскасын да колы ман ыслай берип, эсикке илинген плащпалаткады ашты да, тыска шыгып кетти.

Совет солдатлары гитлершилердинь отлары астында яттылар. Он бес такыйка этилген артподготовка душпаннынь алды ягына ол кадер уйкен зарар тийгистпегенге усайды, соннан себеп полктынь батальоны атакага коьтерилгенлейи ок, душпаннынь тынган дотлары бирден яна тирилдилер. Боьтенде авыр аьл старший лейтенант Пахлицкийдинь ротасында болып шыкты. Онынь солдатларын ерге фашистлердинь дотыннан аткышлайтаган пулеметынынь куьшли оты ябыстырды. А дот оьзи бир кишкей тоьбешикте тереклердинь артына ясырынган эди. Бир кишкей шонькырда Бектемирдинь касында яткан Пахлицкий ашувдан тислерин кыршылдатады.

Бирден душпаннынь дотынынь тувра туьбинде топтынь ядырасы ярылды. Пулемет ютлыгып алып, тынды. Ротадынь командири солдатларды сол саьатлей атакага коьтерди. Атакага коьтерилген солдатларды япкан ядыра сызгырыклары ман уйкен гуьрилдевинь ишинде доттынь яна тирилгенин бирев де абайламады. Мине бир солдат йыгылды, экиншиси, оннан сонь уьшиншиси, доьртиншиси суьриндилер... Ядыра взвод командири лейтенант Зенковичти де йыкты. Совет солдатлары тагы да яттылар.

— Ызын берешинъиз, йолдас старший лейтенант, — деди Бектемир, басын коьтерип эм дот бетке ымлап.

Бектемир, байланып салынган гранаталарды кар уьсти мен суьйреп, шонькырдынъ иши мен солга карап йылысты. Ол, немецлер коьрмей, тоьбединъ басына йоргалап шыкты. Бир йырма — отыз метр кадер ерде, яланъаш кара бутаклы тереклердинъ ана бетинде, пулемет ядырага ютлыгып аткышлайды. Бектемир кар ман бир болып ерге ябысып, алдыга йылысады. Метр, тагы да бир метр. Бектемирге бетин пулеметтан шыгатаган алав кыздыргандай болып коьринди. Белки, оны оьзининъ ишки йылувы кыздыратаган да болар — кавыфлык сондай бир уьйкен эди. Метр, тагы да бир метр... Бектемир каты юмылган юмырык болып йыйылды. Мине оьлим яятаган пулемет онынъ коьзи алдында, колынъды созсанъ етеектей болып сезиледи. Гранатады тасласынма экен? Йок, аьли де эрте, булайдан граната дотка етпеске де болар. Дотка энди бир бес метр кадер калган заманда, Бектемир турагалды да, граната байламын тувра доттынъ авызына карап булактырды, а оьзи юван теректинъ артына тасланып, топтынъ ядырасы казган бир шонькырга йыгылды... Бир такыйкалардан сонъ ол коьтерилди де:

— Ура-а-а, алдыга яслар! — деп кышкырып, Зенковичтинъ солдатларын атакага аькетти. Олардынъ артыннан атакага Пахлицкийдинъ сав ротасы да коьтерилди...

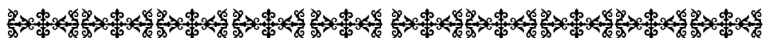
* * *

Эртенъликте корпустынъ кесеклери атылып барган атака ман гитлерши-оккупантларды Матвеев-Курганнан кувдылар эм тувра Миус сувына туьгилип келдилер.

Совет аьскерининъ наступлениеси етимисли бара берди...

Черкесск, 1967—1968 йыллар.

*Автордың архивинен
алынған дурбатлар*

Фазиль Апасович Абдулжалилов, 1950 йыл

Ф. Абдулжалилов, М. Карданов, Х. Гашоков, 1953 йыл.

Ф. Абдулжалилов эм С. Капаев

РСФСР язушыларынынъ курылтайыннан коьринис, 1958 й.
Солдан онъга: *Ф. Абдулжалилов, М. Карим,
Х. Гашоков, О. Хубиев*

Солдан онъга: *А. Киреев, С. Канаев,
Ф. Абдулжалилов, К. Кумратова*

Ф. А. Абдулжалилов эм Х. Х. Гашиков

РСФСР язувшыларынынъ курылтайынынъ элшилери:
*Х. Гашиков, М. Карим, Х. Байрамукова, Х. Кубанов,
О. Хубиев, Ф. Абдулжалилов, 1958 й.*

Калем колга туьскенде...

Солдан онъга: *К. Джегутанов, И. Аджиев,
В. Меремкулов, Л. Бекизова, В. Тугов,
Ф. Абдулжалилов, А. Ханфенов, А. Мурзабеков*

*Фазиль Апасович Абдулжалилов эм
Энвер Абдул-Хамидович Джанибеков*

Фазиль Апасович аьели мен

*Ренат Абдулжалилов —
Фазиль Апасовичтинъ уныгы*

ИШТЕЛИГИ

Курмангулова Ш. А.

Каты агындай эди яшавы (*кирис соъз*) . . . 5

Повестълер

Асантай 15

Атадынъ улы 120

Автордынъ архивиннен алынган дурбатлар 220

ФАЗИЛЬ АПАСОВИЧ АБДУЛЖАЛИЛОВ

Полное собрание сочинений
в 4-х томах

ТОМ 1

Повести
На ногайском языке

Составитель
Шахидат Азаматовна Курмангулова

Редакторы *М. А. Булгарова, С. А. Кукаева*
Художественное редактирование,
графика, верстка — *А. Я. Унежова*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Корректорская вычитка *С. А. Кукаева*

Подписано к печати 22.03.13.
Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная.
Гарнитура «NewtonCTT». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 12,2. Усл. кр.-отт. 12,4. Уч.-изд. л. 12.
Тираж 350 экз. Заказ №

РГБУ «Карачаево-Черкесское
республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма
«Ставрополье». 355035, г. Ставрополь,
ул. Спартака, 8.

А 139

Ф. А. Абдулжалилов. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 1. Повести. Черкесск, РГБУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство». 2013—232 с.

ISBN 978—5—7289—0314—7

В первом томе собрания сочинений представлены повести на ногайском языке.

А $\frac{4802490100-2}{9П1(03)-2012}$ 2—2013

84(2Рос-Ног)6-4